

Teksten rond rouw en verdriet 2001-2024

‘De dood mag je niet doodzwijgen’

‘Een mens gaat dood, de wereld draait verder.’

Een van de studenten die onlangs meedeed aan een onderzoek om zichzelf beter te leren kennen vroeg zich af hoe het zou zijn als hij een van zijn dierbare familieleden of vrienden zou verliezen. Hij zei: ‘Ik heb in mijn leven nog nooit een naaste verloren of iemand uit mijn directe omgeving gekend die ongeneeslijk ziek was. Hoe kijk ik straks tegen de wereld aan als een familielid of goede bekende sterft?’

Deze vraag hield hem bezig omdat hij een vermoeden had dat zijn kijk op de wereld wel eens zou kunnen veranderen. Maar wat verandert er dan als je geconfronteerd wordt met het verlies van een dierbare?

Als je plotseling oog in oog komt te staan met de dood van je opa, je oma, een van je ouders, een broer, zus, oom, tante, neef, nicht, vriend, vriendin? Is de wereld en jouw gevoel over de wereld nog hetzelfde? En als dat níet zo is, waarin zit dan het verschil? Verlies je misschien een stuk argeloosheid en naïviteit, een stuk vertrouwen dat je niets kan gebeuren? Volwassenen noemen dat vaak de consequentie van het 'volwassen' worden, ervaren en beseffen dat je anderen moet achterlaten, dat je leven ook getekend wordt door verliezen. Dit gevoel van verlies kan heel ingrijpend zijn. Studenten die meededen aan een gespreksgroep rond rouw en verdriet naar aanleiding van de dood van een dierbare, getuigen hiervan. De gespreksgroep vond plaats afgelopen najaar in de Studentenkerk op de campus van de KUN, de Katholieke Universiteit Nijmegen.

In dit artikel schets ik enkele dimensies die met dit rouwproces en de ervaring van verlies samenhangen. Ook geef ik enkele perspectieven om naar het proces van rouw en verdriet te kijken. Vanuit die perspectieven valt ook iets te zeggen over hoe je met rouw en verdriet zou kunnen omgaan als het jou overkomt. Ik put daarbij ook uit mijn eigen ervaring.

Ongelijktijdigheid

‘Een mens gaat dood en buiten viert de aarde lente’ schreef Ernest Claes. Een moeder die haar zoon verloor vertelde dat ze de nieuwe bloemen zo de grond in kon trappen toen de lente aanbrak. Voor haar kon dat niet samen gaan: het lentegevoel en het verdriet om haar kind dat nooit meer een lente zou meemaken.

‘Een mens gaat dood, de wereld draait verder.’ Dat doet misschien naast het gemis nog het meest pijn: jij hebt verdriet en alles gaat door. Aan de

buitenkant is niets te merken, het verkeer is even druk als altijd en ieder gaat zijn gang alsof er niets gebeurd is. Mensen gaan naar hun werk, naar school, naar de winkel en ook jij moet boodschappen doen, koken, eten, telefoontjes beantwoorden. Je loopt rond met een leeg gevoel van binnen, verdoofd, misschien vol onbegrip, met pijn in je hart en met vragen waarom de dood zo wreed in je leven in kon breken.

‘Waarom’, deze onvermijdelijke vraag, spookt door je hoofd. Maar antwoorden krijg je niet. Misschien heb je het gevoel dat een leven goed is afgesloten als het een lang ziekbed was voor je opa of oma en als je goed en waardig afscheid hebt kunnen nemen. Misschien kwam de dood wel als een verlossing omdat een einde werd gemaakt aan vreselijke pijnen.

Maar wat als de dood onverwacht komt, niet gewenst, niet gewild, bij de dood van je vader of moeder, of mensen van jouw leeftijd, een broer of zus, een vriend of vriendin, door een vreselijk ongeluk of door zelfdoding?

Je wordt plotseling in een andere wereld gegooid, opeens, zonder voorbereiding, de wereld van rouw en verdriet. Een wereld getekend door pijn, onbegrip, onzekerheid, een lange donkere tunnel. Zo wordt die wereld beschreven door mensen in mijn vorige baan als basispastor en door studenten op de campus die dit nog dagelijks meemaken. Een van de studentes die mee deed aan een aantal gesprekken rond rouw en verdriet vertelde dat ze zeker een half jaar niks heeft kunnen doen aan haar studie, toen haar broer zich plotseling van het leven had beroofd. De eerste weken had ze alleen maar in bed doorgebracht, ze was tot niets in staat.

Is er licht, is er hoop, is er een uitgang uit deze donkere kamer, zodat je stapje voor stapje verder kunt, licht aan het einde van de weg, weer een beetje kunnen genieten, leven, blij zijn met de lente? Zijn er mensen om je heen die je helpen lopen op deze moeilijke weg, die je af en toe ondersteunen als je het gevoel hebt dat je het alleen niet meer aankunt? Kun je bij vrienden, vriendinnen terecht om je verdriet te delen, bij je ouders, bij andere dierbaren? En hoe lang zal het allemaal duren? Wanneer ben je er echt overheen en kan dat wel?

Een ander meisje vertelde in een persoonlijk gesprek dat ze nu het gevoel had dat het maar eens afgelopen moest zijn met haar verdriet. Ook háár broer had zich van het leven beroofd en iedereen had kunnen lezen wat hij als afscheid had geschreven. Ze vertelde dat ze hier eigenlijk vrede mee moest hebben, en dat had ze ook wel, maar waarom ging het verdriet dan toch gewoon verder, zelfs na één jaar? Ze had toch ook recht op het weer mogen genieten van de dingen om haar heen?

In een notendop heb ik hiermee samengevat wat er kan gebeuren als je geconfronteerd wordt met de dood van een dierbare. Je komt voor je gevoel terecht in een andere proces van tijd – jouw beleving van de tijd wordt opeens gekleurd door een ingrijpende ervaring die je leven op zijn kop zet.

En het lijkt alsof de mensen om je heen, die niet geraakt zijn door jouw verdriet, verder leven in een andere wereld, in een andere tijd. Dat geeft veel moeilijkheden in het dagelijks leven. Studenten uit de gespreksgroep maken er allemaal melding van dat na drie maanden de aandacht van medestudenten verslapt is of zelfs helemaal afwezig. Ook docenten die toch op de hoogte zijn van het gebeuren presteren het soms om je haarfijn te laten voelen dat je aanwezigheid bij een college en een tentamen belangrijker is dan dat je toegeeft aan je verdriet en er niet bent. Soms is er zelfs helemaal geen begrip en wordt met de regels geschermd. Er wordt dan gezegd dat je als student maar veel eerder bij de decaan of studieadviseur om uitstel had moeten vragen. Maar weet je in welke situatie je komt als de dood van een dierbare je treft? Heb je er een idee van dat je in je studie wel eens een paar maanden achter zou kunnen raken of zelfs nog langer? De regels op de universiteit schrijven voor dat je vóóraf uitstel moet vragen, maar soms kom je daar pas na een half jaar van verdriet achter. En dan heb je toch een probleem want je bent soms hopeloos achterop geraakt. Deze zorgen komen dan nog bij je verdriet.

Zijn er manieren om met de dood en het verdriet, de rouw en de pijn om te gaan in je studie, in je dagelijks leven, zodat wel recht aan jou wordt gedaan? Wat is belangrijk, waar kun je aan denken, wat is kostbaar, wat is je dierbaar, wat heb je nodig op dergelijke momenten als het je overkomt dat de dood in je leven inbreekt en nog meer op die hele lange tijd daarna? De ervaring van de dood van een dierbare kan overweldigend zijn. Ze kan je als het ware de adem benemen. Er blijft weinig ruimte over voor andere dingen: het verdriet snoert je keel dicht, je verliest je interesses in de gebeurtenissen om je heen, opeens is het niet meer belangrijk. Dood neemt ruimte in, véél ruimte, soms alle ruimte. Het enige dat je kunt doen, de dood die ruimte laten. Je zou misschien wel anders willen, maar er is geen andere weg. De ervaring van de dood kan zo ingrijpend zijn dat je als het ware lam geslagen wordt.

Maar misschien is dat wel een natuurlijke reactie van je geest. Stel dat je niet versuft zou zijn, niet verward en verslagen, stel dat je in alle helderheid in één keer zou beseffen welke breuk de dood in je leven veroorzaakt, wat je opeens moet missen, wat je nooit meer zult meemaken, delen met elkaar, je zou het waarschijnlijk niet aankunnen, die pijn, dat verschrikkelijke gevoel van gebrokenheid. Later, vele maanden later, als de eerste verslagenheid voorbij is, wordt de pijn ook heviger, dieper, besef je veel meer dat de mens waar je zoveel van hield voorgoed uit je leven is verdwenen. Dát schrijnende, dát diep van binnen weten en voelen, dát diep van binnen ervaren van het 'nooit meer', dat is dan veel manifester dan aan het begin van het verlies. Maar dan kun je er misschien beter tegen, dan heb je al heel wat tranen vergoten en heb je al heel wat moeilijke uren meegemaakt en gedeeld met anderen. Vaak blijkt dan ook dat je dan veel beter kunt praten over wat je

hebt meegemaakt. De eerste weken ben je daar helemaal niet goed toe in staat. Dat bleek ook in onze gespreksgroep. Studenten die langer in het rouwproces zaten konden hier veel beter mee uit de voeten. Ze konden ook beter naar medestudenten aangeven waar ze mee zaten en wat hun pijn deed. Vooral het feit dat sommigen die toch wisten wat er was gebeurd, deden alsof hun neus bloedde. Dat deed pijn en gaf een groot gevoel van eenzaamheid. Een meisje, dat haar moeder acht weken geleden had begraven vroeg dan ook aan de andere leden van de groep wat haar nog te wachten stond. Zelf had ze een beetje het idee dat het misschien wel mee zou kunnen vallen, maar de verhalen van de anderen deden haar terugkeren naar de realiteit van het dagelijkse bestaan. Als je geluk hebt tref je mensen aan die begrip voor je hebben, die zich proberen in te leven in datgene wat je meemaakt. Daarom ervoeren de studenten de gespreksgroep ook als weldadig, omdat hier ruimte werd gemaakt voor hun persoonlijke ervaringen en hun verdriet.

Ruimte

Dood neemt onherroepelijk ruimte in. Je enige antwoord kan zijn: geef de ervaring van die confrontatie de ruimte. Stop het niet weg, verdring niet je verdriet, vlucht niet in afleiding, waardoor je niet toekomt aan je verdriet. Het is een natuurlijke reactie: weglopen, niet onder ogen willen zien, vluchten, je heil zoeken in werk, in sport en in actie. Natuurlijk, je bent maar een mens, je hebt maar een beperkt incasservermogen. Maar verdriet laat zich niet wegstoppen, het komt onherroepelijk in een later stadium weer boven. Een goede vriendin, of vriend die naar je luistert, die er voor je is, die ruimte en tijd voor jou maakt, doet wonderen. Dat is ook de ervaring van de studenten uit de gespreksgroep. Sommige leden hebben na de gesprekken in de groep dan ook een nieuwe band opgebouwd met elkaar. Het delen van ervaringen in georganiseerd verband vormde de basis voor een nieuwe vriendschap. Dat is héél bijzonder en ook weer heel goed begrijpbaar: het delen van wat je ten diepste bezighoudt en raakt, van pijn en verdriet, geeft een nieuwe bodem om op te staan. Maar het blijft moeilijk. Soms wil je liever niet geconfronteerd worden met deze pijnlijke ervaringen. Sommigen in de gespreksgroep hebben een drempel moeten overwinnen om toch mee te doen en toen bleek pas hoe goed hen dit deed.

Ruimte maken voor de confrontatie met de dood begint al in het eerste stadium van afscheid nemen. Je kunt nadenken over en meewerken aan het afscheid, je kunt een (bescheiden) rol op je nemen bij dit afscheid, een tekst schrijven, muziek uitkiezen, een afscheidssymbool meegeven, nadenken over een persoonlijke invulling van het afscheid dat jou recht doet en allen om je heen en degene van wie je afscheid moet nemen.

In ons eerste gesprek in de rouwgroep hebben wij hier uitgebreid bij stil gestaan: hoe heeft iedereen dat laatste afscheid beleefd en wat was je rol. Een meisje heeft een gedicht voorgelezen en is veel gaan schrijven over haar relatie met haar vader die ze verloor. Een ander meisje heeft dingen gefotografeerd die typisch voor haar vader waren. Een ander meisje las een tekst voor die haar moeder dierbaar was. De afscheidsbrief van een verloren broer of zus kan een rol spelen, er zijn voorbeelden genoeg.

De kans om het afscheid zo plaats te laten vinden krijg je maar één keer. Die kans moet je niet laten liggen. En wat je ook kiest en doet, als het maar dicht bij jezelf is, bij degenen met wie je rond het afscheid verzameld bent. Dat geeft een band, dat schept een basis voor de tijd die nog komt en die nog zwaar genoeg zal zijn. Vul die ruimte van het afscheid daarom zo in, dat je met een goed gevoel kunt terugkijken, zodat je troost kunt putten uit die moeilijke momenten.

Voor alles wat hierna komt, geldt eigenlijk hetzelfde.

De ervaring van rouw en verdriet legt een claim op je leven, doe die claim van jouw kant recht. Kijk de dood recht in de ogen. Met het afscheid begint het pas, de ervaringen van verlies en gemis worden daarna steeds iets concreter, steeds pijnlijker ook.

Troost

Het geheim van de troost is het geheim van het delen. Het is goed om te weten dat mensen klaar voor je staan, al is het midden in de nacht. Daarom werd ook op de universiteit het idee geboren voor een gespreksgroep. De leden van de gespreksgroep zijn na vijf bijeenkomsten zelf verder gegaan. Eens in de drie weken komen ze nu bij elkaar bij iemand thuis, eten samen en bespreken een aspect van het proces waar ze in zitten. Soms gaat dat heel goed, als ze bijvoorbeeld muziek uitwisselen of gedichten, en soms gaat dat iets minder als niet iedereen evenveel affiniteit heeft met het thema en als er geen duidelijke leiding is.

Op de campus was er meer sturing. Namens de dienst Studentenzaken deed een psychologe mee aan de groep en samen hebben wij een programma uitgestippeld dat als een hulpmiddel kon dienen om de gesprekken en de andere activiteiten gestalte te geven. Het ging vooral om uitwisseling van ervaringen maar ook om het delen van gevoelens en emoties. Dat laatste hebben we ook geprobeerd via het tonen van een film en dia's rond het thema van afscheid nemen en dood, via een meditatieoefening en via het luisteren naar muziek.

Al heel snel bleek ook de behoefte in de groep om foto's uit te wisselen en andere dingen die symbool stonden voor de overledene. In de gesprekken werd ook heel bewust aandacht besteed aan de ervaringen die je goed deden en goed doen. Thuis een kaarsje aansteken, een bloem bij de foto van je vader of moeder, opa of oma zetten, luisteren naar mooie muziek, een

gedicht schrijven, gaan wandelen met je vriend of vriendin en genieten van de natuur en nadenken over je verlies. Mogelijkheden om troost te ervaren zijn er genoeg, als je er in de indeling van je dagen maar tijd voor maakt. Als je maar dicht bij jezelf blijft en doet wat je hart je ingeeft en luistert naar datgene wat je op dat moment het meest nodig hebt.

Tijd

Moeders die een kind hebben verloren, hebben mij verteld hoe lang het kan duren voordat je leven weer een beetje in de pas loopt met het leven van anderen. In mijn eigen leven heb ik óók ervaren wat het betekent om een dierbare te verliezen, vier jaar geleden alweer. De plotselinge dood van mijn eigen moeder heb ik toen ervaren als een inslag van een 'komeet' in mijn leven. In mijn werk heb ik er toen aandacht aan besteed door er over te schrijven en dat heeft mij goed gedaan bij de verwerking van dit verlies. Het riep ook allerlei reacties op bij andere mensen die zich met ons verbonden voelden en die zo herinnerd werden aan hun eigen verdriet dat zij hadden meegemaakt. 'De dood mag je niet doodzwijgen' heb ik toen geleerd. Een gezegde dat vaak te pas en te onpas wordt gebruikt als een vorm van troost luidt: 'de tijd heelt alle wonden'. Maar dit is een uitspraak die moet worden genuanceerd omdat het géén medicijn is voor iemand die verdriet heeft. Het voortgaan van de tijd doet ervaringen vervagen. Beelden, herinneringen, gedachten, langzaam lijkt het alsof er een soort waas komt tussen je beleving hier en nu en je verleden. Als je dan opeens oog in oog staat met iets wat van je dierbare overledene is geweest, kan het gebeuren dat herinneringen als een donderslag boven komen, dat verdriet je overmant. Alles kan zo een teken zijn: een tekst, een gebed, een lied, een foto, een sieraad, een kostbaar ander kleinood dat met de persoon verbonden is die je mist.

De wonden die je met je meedraagt door de dood van een dierbare worden heel langzaam littekens, ze zijn een vorm van bagage die je met je meedraagt, soms weegt die last zwaar, soms iets minder. De tijd leert dat je die last nooit meer echt kwijt raakt. En je leert hoe je die last met je mee kunt dragen zonder dat je het gevoel hebt dat je bezwijkt.

In het begin van je verdriet kunnen anderen je helpen bij deze zware last, maar hoe verder je af komt te staan van de gebeurtenis hoe beter je leert om te dragen en te verwerken. Wat eerst misschien een onmogelijke opgave leek, wordt gaandeweg vanzelfsprekend. Niet omdat je dit proces in de hand hebt, of naar je hand kunt zetten, maar omdat het eenmaal zo loopt in het leven. Dat is het geheim van de tijd, dat wat ongelijktijdig was, wat je als ongelijktijdigheid beleefde, jouw gevoelsleven in contrast met het leven van anderen, langzaam weer in het spoor komt van de tijd van het leven van alledag.

De bagage die je met je meedraagt, hoef je niet neer te leggen. De bagage vormt tenslotte de enige band die je hebt met je dierbare, naast de concrete dingen die zijn overgebleven van de overledene. Deze bagage is dus kostbaar. Het is de schat aan herinneringen en gevoelens, ervaringen en momenten van genieten. Het is kortom datgene wat je met je dierbare telkens weer verbindt. Zonder die verbinding zou degene waar je zo van hield voorgoed gestorven zijn. Uitgevaagd door de tijd zoals stof op de weg verwaaien kan.

Omgaan met rouw en verdriet, het helen van de breuk in je leven, is dus niets anders dan het leren dragen van de bagage die het leven je oplegt, wandelen op de weg van het leven, samen met anderen om je heen die je kunnen helpen en waarvoor jij een hulp kunt zijn, en af en toe rusten, ruimte maken, een pas op de plaats om stil te staan bij wat je overkwam, waar je vandaan komt en waar je naar toe gaat.

Het geheim zit niet in de bezinning, het nadenken over, maar in het doen, het leven van die ervaring. Daarom veel sterkte voor hen die wandelen op de weg van het verdriet.

John Hacking in: J - tijdschrift over jongeren jrg 2, nummer 2, 2001

Loslaten

Het geheim van het leven is loslaten. Zo, op het eerste gezicht lijkt leven verbonden te zijn met hebben, krijgen, ontvangen, Uit iets kleins komt iets groots, er is groei, beweging naar meer. Het lijkt wel alsof het leven een voortdurend veranderen is van een bestaande situatie. Daarom krijgen we er geen vat op, is het leven zelf een mysterieus gebeuren. Hoe kan het dat uit de samensmelting van een kleine zaadcel en eicel een levend wezen verschijnt? Ook de biologie heeft het geheim van het leven niet opgelost, hoewel ze in haar hoogmoed daar wel naar streeft. Wat is de zin van het leven, waarom is er leven en waarom beperkt in deze kosmos? Of moet je de bewegingen in de kosmos ook uiteindelijk een vorm van leven noemen? Ons begrip leven oprekken zodat ook de bewegingen in dode materie meegenomen kunnen worden?

Voor een mens is het leven allereerst zijn leven. Van wieg tot graf, van baarmoeder tot oven. Dat zijn de randen, verder dan deze grens strekt zich voor een levende mens het leven niet uit. Althans niet bewust, niet beleefbaar. Als er zoiets als een wedergeboorte bestaat krijg je andere beschrijvingen maar ook dan is het de vraag hoeverre het menselijke bewustzijn hierin mee kan gaan. Ons bewustzijn is gebonden aan het hier en nu, aan het eigen lichaam en de vermogens van dat lichaam. Het menselijk

bewustzijn maakt onderscheid tussen een binnen en een buiten. De mens die ik zelf ben, en die dat ook tegen zichzelf kan zeggen en datgene wat hij of zij niet is en wat buiten het lichaam ligt. Vanuit die optiek zou ik naar het leven willen kijken. Het leven als geheim, het leven als mysterie. In dit licht kan ik ook spreken van loslaten als geheim van het leven.

Leven is groeien, een mens worden. En steeds als je denkt er te zijn ben je er ook niet. Het is nooit af. Jij bent nooit af. De levenscyclus van een mens kent verschillende fasen. We spreken over een cyclus alsof je weer aankomt bij het begin. Echt aankomen bij het begin zit er niet in. Het einde is nooit het begin, misschien wel een nieuw begin, maar niet het allereerste begin waaruit je voortkwam. Als de dood een deur is, een deur naar een andere werkelijkheid is in ieder geval zeker dat je jouw lichaam niet mee kunt nemen door die deur. Het lichaam blijft aan deze kant, het overschot dat overschiet en dat weer wordt omgezet en opgenomen in andere systemen. Recycling. Niets van je wordt verspild, alles krijgt een nieuwe bestemming, zelfs de moleculen lucht die je hebt in – en uitgeademd. In die zin ben je ook deel van een groter geheel en maak je gebruik van de bouwstenen die onderweg, in het levensproces, worden aangereikt door je omgeving. Je bent zelf het resultaat van dat proces van uitwisselen. En je bent er eigenlijk nauwelijks bij betrokken, het gebeurt. Je wordt.

Maar waarnaar ben je op weg? Ben je wel op weg? Of is dat laatste een mooie metafoor om je wat houvast onder je voeten te geven in deze wereld van ervaren zin en zinloosheid? Is er een duidelijk einddoel in je leven? Oud worden? Gelukkig worden? Sterven. “Vom Tode hebt alles Denken an”, de ervaring van de dood, de eigen dood en de dood van een ander krijgt je denken een stimulans om stil te staan bij de vraag naar de zin van het leven, jouw leven. De dood is een loslaten. Een niet anders meer kunnen, er is geen vasthouden meer want de kracht vloeit uit je weg. De dood is een verlating, een verlies van levenskracht. Hoe dat zal zijn en vooral zal voelen weet je niet. Je ziet het soms bij anderen om je heen, dierbare anderen en onbekenden. Je hebt een vermoeden, maar zeker weten doe je het niet. Net zo min als je kunt weten hoe het voelt als je een dierbare moet missen als je het nooit hebt meegemaakt. Aan den lijve.

Soms zijn er momenten in je leven waarin je kunt ervaren hoe het voelt om te moeten loslaten. Je verliest je gezondheid. Je wordt ziek. Je verliest een mens. Je verliest je hoop, je vertrouwen, je verlangen, de wil om te leven. Dat zijn allemaal verlieservaringen met een groot effect op deze wijze hoe jij je leven ervaart. En toch is het loslaten, het soms niet anders kunnen, niet enkel het gevolg van een ontwikkeling die je overkomt. Loslaten als datgene wat nu eenmaal moet gebeuren na de dood van een dierbare. Het wordt als advies gebracht door mensen die het goed met je voorhebben. Maar je schiet er niets mee op want zo voelt het niet. En al zou je willen, op dit moment kun je het niet. Na verloop van tijd ga je het pas zien, zie je hoe de herinneringen kunnen vervagen, hoe je langzaam de greep kwijt raakt op wat

was. Het lijkt zo ver weg, die jeugd van mij, mijn kindertijd, toen onze kinderen nog klein waren, ons huwelijk, de dood van mijn partner. Ver weg. Weg in de tijd en in de beleving. Maar is dit loslaten? Het is eerder een gevolg van het stromen van de tijd, een mooie metafoor om je gevoel te beschrijven dat je langzaam ouder wordt. Je ziet je lichaam verschrompelen, je blik wordt minder helder, je geheugen laat na. Je wereld wordt kleiner en kleiner. Je weet dat het afscheid er aan komt. Een definitief moment dat je niet meer verder zult kunnen leven omdat het lichaam, je voertuig, het begeeft. Maar wat laat je los? Of is het eerder zo dat het leven jou loslaat? Als je nadenkt over het leven, jouw leven in het hier en nu kan er een woordje boven komen dat alle vragen omvat: waarom? Waarom ik, hier en nu, en zo in deze omstandigheden, waarom niet anders, beter, mooier, fijner. Of is het goed zo, goed zoals het is, zoals het is gegaan. Je zou het zo weer overdoen. Welke factoren maken dat je het zo weer zou overdoen? Welke dat je een diepe afschuw ervaart, dat je misschien spijt hebt, wanhopig bent of cynisch?

Misschien zit daar wel de kern van de ervaring van het loslaten. De beleving van je persoonlijk geluk hangt hiermee samen. Niet kunnen loslaten, niet willen loslaten leidt tot wanhoop en verbittering, leren loslaten en durven loslaten leidt tot diep ervaren goedheid en dankbaarheid. Je hoeft geen realist te zijn om te weten dat de dood op ieder wacht. Je hoeft maar om je heen te kijken en je ziet hoeveel kwaads er in de wereld woedt. Is ook de dood een kwaad? Eeuwig leven als alternatief? Misschien is de grens van het leven, de dood, wel de kern waar het in het leven echt om draait. Het leven is pas mogelijk bij de gratie van de dood. Geen dood, ook geen leven. "In my end is my beginning".

De dood breekt niet af. Dat doet het leven dat bouwstoffen nodig heeft. De dood is altijd de dood voor sommige levenden. Niet allemaal tegelijk. Ook in je lichaam is er veel dood. Celdood. Zonder celdood zou je lichaam doorwoekeren als een zee vol algen. Kanker is een duidelijk voorbeeld, de dood heeft er voorlopig geen vat op. Daarom zetten wij grove middelen in om de celdood van die cellen te bevorderen. Maar ook hier toont het leven zich vindingrijk. De een zijn dood is voor de ander letterlijk zijn brood. De dood is ontbreken van leven. De dood is een overgang, een mysterieus einde, een valluik, een plotseling niets.

De dood is ook geen loslaten. Loslaten kan alleen de levende. Opgeven, laten gaan, niet meer vasthouden, niet meer willen vasthouden. Weten dat er na de winter toch een nieuwe lente komt, waarom dan nog de bladeren vasthouden. Als je als boom de bladeren zou willen vasthouden overleef je de winter niet. Je levenskracht zou het begin van het einde zijn, een snelle en voorspoedige dood omdat je niet goed bent voorbereid op de koude die komen gaat. Soms moet je offers brengen om het vol te houden, om het leven te behouden. Het grootste offer is jezelf offeren, jezelf loslaten, je zelf niet willen voortzetten tot in het oneindige. Maar dat is soms een harde

leerschool. Het zal je niet makkelijk vallen, er is veel te overwinnen. Alles wat je had zul je kwijtraken, niets kun je meenemen, alles blijft achter. De vruchten van je werk, je inzet, je gewin, zijn voor anderen. Jij zult er niet meer van genieten. Maar is dat erg? Heb je niet genoeg tijd gehad om te genieten? Om het werk van je handen te proeven en te smaken? En als je het nu nog niet genoeg gedaan hebt, wat houd je tegen? De dag is kort en nacht komt snel. De auteur van het bijbelboek Prediker heeft dit goed begrepen. Ijdelheid der ijdelheden, het leven is loslaten. We leven in de waan van de dag maar houden niets in handen. Daarom moet je maar het beste ervan maken. Het beste, niet het minste, of het minder goede. Als je beseft dat niet jij de gever van het leven bent, maar dat jij je leven hebt ontvangen en dat het je ook weer afgenomen zal worden, kun je daar naar leren handelen. Loslaten is daarbij de belangrijkste oefening, de moeilijkste les, maar ook een zekere weg naar geluk en vrede. In het klein kun je al beginnen. De vruchten zullen meteen zichtbaar zijn. Als je niets hoeft staat vrijheid te kloppen aan je deur. Je hoeft dan enkel te openen en mee te gaan.

John Hacking 2006

Melodie

Tijdens een van de meditatieavonden rond de vraag "Wat geloof ik nou?" kwam ik erachter dat elk mens als het ware gedragen wordt door een levensmelodie. Hoe vaak komt het niet voor dat er een melodie door je hoofd klinkt. Op straat zie je kleine kinderen zingen en huppelen op de melodie van een liedje. De muziekindustrie zou ondenkbaar, ja zelfs onvoorstelbaar zijn als wij niet gevoelig zouden zijn voor muziek. Zo zeer zelfs dat zonder muziek het leven leeg en kaal wordt. Wij zouden misschien sterven van verveling en troosteloosheid.

Zelfs in de hemel houden de engelen zich bezig met het zingen en begeleiden van hemelse muziek voor de troon van God. Engelen die vals zingen worden meteen verteerd door een sterk vuur, want voor God moet alles perfect zijn.

Muziek is dus meer dan zij op het eerste gezicht lijkt. En dat is met veel dingen in onze wereld. Ze zijn meer dan ze op het eerste gezicht schijnen te zijn. Maar dat méér is niet vanzelfsprekend, het is niet evident. Je moet er vaak moeite voor doen om dat te ontdekken. En pas door die moeite kom je erachter hoeveel je dan terug ontvangt.

Je kunt het vergelijken met (goede) muziek die je niet kent. Hoe meer en intensiever je gaat luisteren: je haalt de tekst erbij, je leest mee, je probeert te voelen en te verstaan waar het in het lied omgaat en dan opeens is er herkenning, voel je je herkend, ervaar je dat door de muziek een stuk van je leven duidelijker kan worden. Als het ware wordt een stukje eigen leven

zichtbaar vanuit de muziek die je beluistert. Je identificeert je met de zanger/zangeres, of met de klanken van het instrument en opeens gaat de muziek leven. Ze gaat een eigen leven leiden, jouw leven, als het ware.

De muziek is jouw leven binnengedrongen omdat je haar hebt toegelaten en de muziek gaat daar een eigen stukje leven leiden. Ze roept emoties op, je kunt geraakt worden, tot tranen toe geroerd omdat er allerlei beelden boven komen. Het is meer dan stemming alleen, meer dan buitenkant - muziek kan deuren van de ziel openen die niemand anders openkrijgt.

Op momenten dat je treurig bent, bedroefd, op momenten dat je het niet ziet zitten kan opeens een melodie je terug brengen uit de droefheid. Donkere wolken drijven over omdat een melodie je op de been houdt.

Bekend zijn misschien de liederen die sommige Joodse gelovigen zongen toen zij de gaskamer binnengingen, hun dood tegemoet. Hun liederen waren echter de getuigen van hun grote hoop dat de dood het einde niet is.

Misschien is het citaat uit de psalm "Mijn God waarom hebt u mij verlaten" door Jezus aan het kruis, (Marcus 15,34) ook een lied, (het komt tenslotte uit een psalm; Ps. 22,2). Het is het laatste lied dat Jezus zingt. In de bijbeluitleg wordt vaak met één zin is de hele psalm meegegeven. Het is dan ook goed om de hele psalm te lezen. Vertwijfeling in deze éne zin in vers 2, maar vertrouwen en hoop in de niet geciteerde zinnen (Ps 22,20 ev.).

In de chassidische beweging rond grote rabbijnen zit de groep aanhangers vaak verzameld rond de tafel. In hun midden de rabbi waar ze op bouwen en waar ze vol bewondering bij willen horen. Vaak wordt er niets gezegd. Er klinkt alleen een melodie, een nigoen, (een melodie zonder woorden - alleen maar klanken). En iedereen neuriet zachtjes mee. Iedereen wordt opgenomen in de magie van deze melodie.

Sommige rabbijnen zeggen dan ook dat een goede nigoen de poorten van de hemel kan openen. De hemel kan dan niet zonder antwoord blijven en de gebeden en verlangens van de mensen worden beantwoord. Dat vind ik persoonlijk prachtig. Zo zingen, zo één worden met je melodie dat de hemel ontroerd raakt.

Misschien is ons leven wel een grote melodie, een groot lied dat God in ons leven heeft gelegd. Een melodie met wisselende klanken, wisselende stemmingen, van hoog naar laag, van diep naar oppervlakkig. Wie weet.

Bij elke gebeurtenis past een lied, een melodie. Misschien zingt God wel zichzelf toe in het levenslied van de mensen, misschien huilt en lijdt hij net zo hard als wij ten tijde van verdriet en rouw. Misschien is hij net zo uitgelaten en vrolijk als wij tijdens vreugdevolle gebeurtenissen. Als je de taal van de psalmen mag geloven zou je haast zeggen van wel.

Er zit meer in muziek dan je zou vermoeden. Muziek als drager, als voertuig voor onze ziel, op weg naar God, dwars door dit leven heen.

Misschien is zelfs de stilte een vorm van muziek: goddelijke muziek, voorbij alle grenzen van het ervaarbare. God die spreekt door zijn stilte, in onze stilte, als we diep van binnen stil worden. Op die zeldzame momenten als ons dit overkomt.

Dan kan de stem van God, zijn stilte, zijn muziek pas echt gaan klinken. En wij nemen het dan over: een loflied, een danklied, een stukje gevoelde genade.

Daarom zou ik met de woorden van een psalm willen eindigen: "zing voor de Heer...." of met andere woorden "leef voor de Heer, laat je leven als een lied zijn voor de troon van God." Veel luistergenot toegewenst.

John Hacking 2006

Op leven én dood - spiritualiteit in een hedendaags licht.

Motto: Een brandende kaars is voldoende,
om de ruimte van onze gedachten,
onze gebaren, onze geschriften te begrenzen.

Edmond Jabès

Ons leven is beperkt, het heeft een bepaalde duur, een bepaalde intensiteit. Dat is het dan. Dat is een harde waarheid. De dood wacht op elke levende. Maar ook tijdens ons leven is er al dood, beperktheid: 'ons kennen is stukwerk', schreef Paulus die zichzelf tot apostel uitriep; 'ons leven is fragment' zei Abel Herzberg. Daar moeten wij het mee doen. Maar dat valt niet altijd mee. Talloos zijn de pogingen om onze kennis en daarmee ons leven uit te breiden, te verlengen, te funderen tegen de dood.

De dood is als een zee, een golf die je overspoelt, geen dijk is er tegen bestand, geen wering is hoog genoeg. En toch proberen wij het, omdat wij onze eigen dood nog niet kennen en daarom tegen beter weten in, het onmogelijke willen geloven: leven in overvloed, leven 'als een God in Frankrijk', in een land van melk en honing, een paradijs zonder dood (en daarom misschien ook zonder boom van goed en kwaad.) Natuurlijk weten we dat het een droom is, dát laatste; maar het is wel een droom die ons gaande houdt; het is de (vaak onbewuste) motivatie op een dieper niveau onder ons handelen, ons streven naar inzicht en kennis in de processen van het leven.

'Maar vaak reikt het licht van onze kennis niet verder dan de grenzen van het kaarslicht in een donkere kamer'. 'Daarom is onze teleurstelling groot, dat wij niet over de grenzen van het licht heen kunnen reiken', zegt Edmond Jabès, een Franse filosoof. "Schrijven is dan misschien niets anders dan een beetje licht om de woorden verspreiden." Of anders uitgedrukt: schrijven 'als een

tijdelijke barrière tegen de dood', als een poging om beetje bij beetje enkele diepere fundamenteën bloot te leggen in ons leven. Een basis waarop we onze betekenissen kunnen grondvesten, een manier om een richting te vinden om verder te gaan op onbekende wegen.

Dat is ook de strekking van dit artikel: het is een poging om te articuleren in het aangezicht van de dood. Voor mij persoonlijk komt dit overeen met de uitdaging om te leven dankzij het fragmentarische, het mislukte, het cynische en het bittere. Dat noem ik spiritualiteit, geestkracht, inspiratie die ons kan dragen. In eerste instantie moeten wij het zelf dus doen: bewustworden van onze eindigheid! Vervolgens is er dan ook een moment van gedragen worden, weten dat in elk fragment ook het geheel is meegegeven. Abel Herzberg schreef hierover dit prachtige gedicht:

Want alles is fragment

Al door het zeggen van het woord
Deelt men, scheidt men en schendt
Het al omvattende, dat men niet kent,
Dat ik aanwezig weet, of alleen maar vermoed,
Dat ik niet uitspreken kan en toch uitspreken moet,
Dat mij beheerst, dat mij gehoorzaamheid gebiedt,
En als ik zoek en luister, dan vind ik het niet.

Eén troost blijft:

Er is in ieder woord een woord,
Dat tot het onuitsprekelijke behoort;
Er is in ieder deel een deel
Van het ondeelbare geheel,
Gelijk in elke kus, hoe kort,
Het hele leven meegegeven wordt.

Onze eindigheid als uitgangspunt voor elke vorm van spiritualiteit, dat is wat ik beoog. "Door de dood begint alle denken" schreef de Joodse filosoof Frans Rosenzweig in zijn beroemde boek "Der Stern der Erlösung". Die zin heeft mij nooit meer losgelaten.

Hoe waar deze woorden telkens worden merk ik dagelijks in mijn werk, als ik geconfronteerd word met het plotseling sterven van mensen, als er afscheid genomen moet worden en als het onvermijdelijke onder ogen moet worden gezien.

Ik heb het in mijn eigen leven ervaren met de dood van mijn moeder. Zij was het leven moe geworden en resoluut heeft zij de stappen gezet die zij nodig vond. In het water vond zij haar redding, een weg naar omhoog. Maar wat haar een uitweg bood uit ondragelijk psychisch lijden, bracht ons soms tot

diepe vertwijfeling: waarom op moederdag, waarom zo, waarom zo radikaal, elke andere uitweg afwijzend?

De dood werpt een ander licht op het leven; hij is niet alleen de grens ervan, hij maakt het leven mogelijk, de dood is de bestaansvoorwaarde voor het leven. De dood werpt het leven in het diepe - al zwemmend, al levend, vind je je weg.

Vandaar ook dit uitgangspunt als het over spiritualiteit gaat in onze tijd, in onze samenleving, voor onze toekomst. Dat is niet alleen een nuchter uitgangspunt, het is ook de enige grond van zekerheid om op te staan. De rest zal allemaal moeten blijken.

Waarom leven wij, waartoe? Eeuwenlang hebben deze vragen de spirituele agenda van de mensheid bepaald. Ook wij kunnen niet zonder die vragen, telkens komen ze boven in situaties van verdriet en lijden. En al zijn wij misschien niet altijd in de stemming om antwoorden te zoeken, toch kunnen we niet zonder deze vragen, op straffe dat ons leven leeg, inhoudsloos wordt.

Misschien willen wij ze soms wegstoppen, onderdrukken, net zoals je een bal onder water probeert te houden, Maar hoe harder je duwt, hoe sneller hij weer bovenkomt. Lucht onder water wil alleen maar naar boven, zo is het ook met vragen rond zin en lijden: zij moeten worden geuit, besproken, in woorden omgezet.

Waar draait het om in ons leven? Wat is echt belangrijk, wat buitenkant? Elk van ons zal hiermee aan de gang moeten gaan, antwoorden proberen te vinden, door schade en schande wijs proberen te worden. Ook dat zal een bodem blijven onder elke vorm van spiritualiteit. De geest kan nu eenmaal niet zonder vormgeving, zonder concrete antwoorden door mensen gegeven op de vragen van het leven, op de vragen rond de zin van het bestaan.

Maar waar is dan een verder houvast te vinden, welke schreden kun je zetten op je levensweg verder dan de dood, verder dan de zekerheid van het einde? Of anders geformuleerd wat is echt de moeite waard in ons leven, om je in te verdiepen, als krachtbron, stromend water dat leven geeft, een heiland met antwoorden op je vragen?

De talloze religieuze uitingen van mensen liegen er niet om: mensen staan bol van verlangens en hun gedrag is religieus; dat blijkt ook vaak uit de invulling van sport en hobby tot en met de vakantie, het werk en de studie. Een mens is een religieus dier. Al zijn uitingen kunnen ook religieus worden verstaan.

Maar daarmee zijn wij er nog niet, dat is letterlijk te weinig, te oppervlakkig, te vaag. Waar het nu om gaat is de vraag naar de kwaliteit, de vraag naar de diepte, de dragende grond. En niet voor iedereen gelden dezelfde voorwaarden, niet iedereen deelt dezelfde gevoelens en opvattingen.

Er is pluraliteit, ook in beleven, ondanks de waarheidsaanspraken van de gevestigde godsdiensten. Waarheid is eerst en vooral een leven leiden in waarheid, in overeenstemming met datgene waar je in gelooft. Waarheid is bovenal integriteit, plausibiliteit en getuigenis. Spiritualiteit die in naam van velen wil aanspreken kan niet zonder dit laatste: zonder gedrag dat getuigt van de diepere beweegredenen, de gedrevenheid en het durven. Vooral het op het spel durven zetten van je leven voor datgene waar je in gelooft. Of beter waar je op vertrouwt.

Want daar draait het voor mijn gevoel altijd om in geloven: geloven is de concrete uitwerking van je religieus verlangen, het is de vormgeving ervan in relatie tot een God. En dat is een relatie die gekenmerkt wordt door het feit dat je durft je toe te vertrouwen. Dat is een ander soort waarheid dan de waarheid van het objectieve feit of de gebeurtenis die heeft plaatsgehad. Het is een manier van leven, een leven dat risico's durft te nemen ondanks alle beperktheid, ondanks alle onzekerheid. Een leven dat waarheid zal worden in het getuigenis. Getuigen van je ten diepste bezielt, waar je je leven voor op het spel durft te zetten.

Het is een soms op de tast zoekend verder gaan, met de twijfel in je bagage, maar ook met de moed in je hart dat je al gaande de weg pas antwoorden zult vinden. Het is een manier van leven getekend door de hoop als voornaamste kracht; de hoop is de grote motor, de drijvende kracht achter al je gedachten en schreden.

Maar waar kom je God dan tegen, waar ontmoet je mensen geraakt door de vinger, het woord van God zodat hun leven een en al getuigenis is of worden kan? En ben je zelf misschien die mens?

De mystici geven verschillende antwoorden. Antwoorden die mij persoonlijk erg aanspreken. God vind je op vele plaatsen. Eén woonplaats is je eigen hart, een andere woonplaats is de kosmos die je omgeeft, weer een andere woonplaats is de nabijheid van de arme en de geknechte mens. God dien je door naar de stem van je eigen hart te luisteren en in stilte alles aan Hem voor te leggen, God dien je door de aarde naar zijn wil te beheren en de naaste arme en slaaf te bevrijden van zijn armoede en slavernij.

Daar is moed voor nodig en veel vertrouwen, want de logica van ons verstand zet ons vaak op het verkeerde been. Ons hoofd kent niet de redenen van het hart, dat wist reeds Blaise Pascal. Maar durven wij het aan om met ons hoofd blind te varen op het hart? Durven wij af te dalen in onze eigen diepten om daar God te ontmoeten in de stilte? Durven wij hem te zoeken in de ons omringende wereld, die volgens de Chassidische meesters vol is met zijn vonken? Durven wij Hem te ontmoeten in de gestalte van onze medemens naast de kant van de weg?

Het zijn allemaal vragen die wij zelf moeten beantwoorden. Niemand kan het voor ons doen. We zullen zelf in ons eigen leven de antwoorden moeten

zoeken. Maar wij hebben ook steun van buiten: onze menselijke geschiedenis is vol van dergelijke vragen en de verschillende antwoorden die erop gegeven zijn.

Wij hebben niet alleen de heilige schriften en de schriftelijke getuigenissen van grote mannen en vrouwen, wij hebben ook de mensen om ons heen, onze ouders, onze vrienden en vriendinnen waar we, als het goed is, veel liefde van hebben ontvangen en nog ontvangen.

Want misschien is dat wel het grootste geheim in een mensenleven: de hemel ligt binnen handbereik, als wij één zijn van hart en van hoofd, één van instelling en van daden. Maar dat is altijd gemakkelijk gezegd. Laat het maar eens zien, getuig maar eens met je leven, wat je woorden, je opvattingen waard zijn. Hoe jij als mens in de liefde gelooft, hoe jij als mens mag ervaren dat je gedragen wordt door liefde. Dat de liefde de alles overheersende kracht is waar het allemaal om draait. Als God liefde is en als die liefde in ons leven werkt, sterk als de dood, dan kan er niets verkeerd gaan. Dan is ook de dood uiteindelijk een vallen in Gods' liefde, een zien van aan-gezicht tot Aangezicht.

Het was Edmond Jabès die schreef: 'de slaap is niet altijd het verlies van bewustzijn. God liet de wereld slapen om haar te scheppen, en sliep toen zelf in bij de schepping, opdat Hij van zijn kant door haar geschapen zou worden.'

Het is dus aan ons om als wakkere kinderen Gods zijn liefde aan de man te brengen. Dat is niet alleen de droom van God, het is ook onze eigen droom, als wij waker geworden als nieuw mens dit leven mogen betreden bij de geboorte. Spiritualiteit is dus niets anders dan in het aangezicht van de dood leven dat de liefde ervan af springt.

John Hacking 2006

Vreugde

'WETEN DAT MIJN VREUGDE ECHTE VREUGDE IS,
EN MIJN VERDRIET ECHT VERDRIET. DAT IS WERKELIJK GELUK'.

(citaat uit een film van Ingmar Bergman: Scènes uit een huwelijksleven)

"Jouw hele jij is in jou, ook al ga je weg van jou..." schreef de Spaanse dichter Juan Ramón Jiménez. Wij mensen zijn geen meester over leven en dood. Dat zouden we misschien wel willen, maar ons leven heeft een grens: de grens van onze dood. Wij gaan weg van onszelf, wij verlaten ons lichaam als we sterven. Ons lichaam blijft achter hier op deze aarde. Het kan niet door de deur van de dood.

Dat is niet te begrijpen met ons verstand. We kunnen ons tijdens ons leven al nauwelijks losmaken van ons lichaam - zo zijn we verbonden: "Mijn hele ik is in mij...ik zou niet anders kunnen (existeren)". Lichaam en ziel(geest) zijn ongescheiden en zo met elkaar verweven dat er geen existentieel onderscheid mogelijk is.

Wij wonen in het huis van de taal. Dat wil zeggen dat wij met woorden datgene proberen te beschrijven waar we over nadenken en wat we in dit leven ervaren. Met de taal proberen we een zin hieraan te geven, proberen we al pratende en denkende, zo dicht mogelijk bij ons gevoel, woorden te vinden die ons de weg wijzen in dit doolhof van beelden en gedachten. En als het ons lukt met woorden een stukje houvast te vinden, een stukje vaste grond waarop we kunnen staan, dat wil zeggen, betekenis geven aan ons leven en aan de dingen die ons overkomen, dan houden we hoop, zien we perspectief, dan is niet alles (hopeloos) verloren voor ons gevoel.

Edmond Jabès, een Franse schrijver en filosoof heeft eens geschreven: "Wat je ook doet, je hoopt jezelf te redden. Maar jezelf verlies je." Ik vermoed dat er veel waarheid in deze uitspraak schuilt. Tijdens ons leven zwoegen we, trachten we zoveel mogelijk te bereiken waardoor we kunnen (blijven) (voort)leven: onze wetenschappelijke prestaties, onze literaire producties, onze dagelijkse inzet, onze naam, en ook onze liefde. Want ook liefde schenken, hoe vreemd dat ook klinkt, is een manier van voortleven. De bijbel is hiervoor meer dan eens onze getuige.

Maar wat je ook doet, jezelf redden kun je niet. De dood doet je onherroepelijk beseffen dat je aan het kortste eind zult trekken, dat je de strijd nooit, nooit kunt winnen. Maar hoe groot is je verlies?

Omdat we niet over de grens van de dood heen kunnen kijken, omdat we niet tijdens ons leven al achter de deur van de dood kunnen spieden, weten we niet wat er zijn zal ná die dood. Hoe we zijn, wat we zijn, als we onszelf hebben verloren, als we ons lichaam hebben achtergelaten en misschien daarmee ook elk gevoel van identiteit, van ik-zijn (voelen) en ik-zeggen. In een gebonden schrift dat ik steeds bij de hand heb om gedachten en ervaringen in te schrijven heb ik op de eerste pagina als motto gezet: "Alles blijft steeds een beginnen" (E.Jabès). Misschien is dát wel hét kenmerk van het leven: steeds maar weer beginnen ... zonder ophouden, steeds op andere wegen, op nieuwe manieren...ook in mij, ook als ik er niet meer ben. Juan Ramón Jiménez schreef hierover een prachtig gedicht:

De allerlaatste reis.

En ik zal gaan.
En de vogels zullen blijven en zingen;
en blijven zal mijn tuin, met zijn groene boom

en zijn witte bron.

Elke avond zal de hemel blauw en vredig zijn.
en luiden zullen, net als vanavond,
de klokken van de kerktoren.

Sterven zullen zij die van mij hielden;
en het dorp wordt elk jaar weer nieuw;
en in elke hoek van mijn tuin met witte bloesems
zal mijn geest dronken van heimwee ronddwalen...

En ik zal gaan; en ik zal alleen zijn, zonder thuis,
zonder groene boom, zonder witte bron,
zonder blauwe en vredige hemel...
en de vogels zullen blijven en zingen.

Misschien is het daarom ook wel dat de liederen van Jaques Brel mij zo aanspreken omdat hij alle kracht put uit het hier en nu: uit het genieten van het heden, van dit moment, van dit ogenblik. Met tranen tussen zijn tanden bezingt hij liefde en geluk, vreugde en verdriet.

En wat hebben wij anders in handen dan op dit ogenblik voelen, weten dat mijn vreugde echte vreugde is, en mijn verdriet echt verdriet. Dat is niet alleen bewustzijn dat je leeft, dat je er bent, met je hele hebben en houden, het is ook proeven van het geluk: mens zijn die bestemd is om te leven, te doorleven, te ervaren wat het leven voor hem in petto heeft. Hoe zwaar het ook soms is, ook het verdriet en het lijden hebben hun waarde, hun werkelijkheid die mij momenten van geluk kunnen doen beseffen. De dichter Jiménez schrijft:

"Laat geen dag verstrijken zonder hem een groot of klein geheim te ontfutselen.

Je leven zij waakzaam, elke dag een ontdekking.

Voor elke kruimel hard brood, die God jou geeft, geef jij hem de zuiverste edelsteen van je ziel."

"Eeuwigheid in een ogenblik" schreef de filosoof Franz Rosenzweig, dat wil zeggen in de blik van je ogen, op dit moment, exact hier en nu, openbaart zich de eeuwigheid, een heden dat zich ervan bewust is, meer dan een heden te zijn. Geluk is niet een kwestie van gisteren of morgen. Het is een beleven van het nu: je hoogtepunten en je dieptepunten. Jiménez schrijft:

"Mijn hart is nu zo zuiver,
dat het om het even is, of het sterft
of zingt.

Het kan het boek van het leven vullen of het boek van de dood.

Beiden zijn onbeschreven voor mijn hart, dat denkt en droomt.

Evenveel eeuwigheid zal het in beiden vinden.
Hart, het is om het even: sterf of zing."

Wat valt er dan nog te wensen, wat te verlangen, wat te verwachten van het leven: je bent het zelf die leeft, je bent het zelf waarin het leven zich manifesteert als kracht van God, als mogelijkheid om het geluk te ervaren, te doorleven. En zolang het leven je schenkt waar je vol van bent, zolang de dood niet definitief aan je deur klopt met zijn diepe stilte, stroomt er licht in jou, straalt je licht uit, warmte, liefde.

Daarom zing, zing van het leven, zing tegen alle wanhoop in, zing op de klippen van het lijden, zing op de branding van de nacht. zing, zing, zing, je lied zal onsterfelijk zijn, je woorden zullen nooit versterven. Zoals de golven zachtjes ruisen op het strand, zo zul je altijd weten: er is geen einde, er is géén definitieve nacht!

John Hacking 2006

Omgaan met dood en rouw

DOOD

De dood is meestal een ongenode gast. Als hij komt, komt hij altijd met overmacht. Leven en dood zijn tegenpolen, en zolang een mens leeft is het moeilijk om voor te stellen hoe het is om dood te zijn. De dood ontmoet je altijd bij anderen, de komst van je eigen dood valt buiten je horizon. En als de dood komt is daarmee ook je horizon verdwenen.

De dood van een geliefde ander kan hard zijn. Hij geeft je en besef van je eigen sterfelijkheid, je eigen eindigheid. Maar het confronteert je ook met een groot verlies, een diep gevoelde leegte. Het is alsof er een gat in je leven wordt geslagen, een komeetinslag vanuit de ruimte die een deel van je vertrouwde wereld in een klap wegvaagt.

Zo kan het voelen, en soms duurt het lang voordat deze leegte weer enigszins leefbaar, bewoonbaar is geworden. Dat gaat niet vanzelf. Daar gaat tijd over heen en vooral kost het veel geduld. Je wordt getoetst op zulke momenten, je spankracht wordt belast, kun je het uithouden, verduren wat op je weg is gekomen, wat in je leven is weggevallen?

Toch kun je leren hoe om te gaan met dit grote verlies, deze diep gevoelde leegte. Je kunt leren weer op eigen benen te staan, de last van pijn en verdriet dragen, je gevoelens leren uiten, je onmacht leren verwoorden en hiermee een stem geven. Want als je alles binnen wilt houden, alles in wilt slikken gaat het verdriet in jou verder als een wilde storm, een ontembare

orkaan, en dan heb je heel veel kracht nodig om deze furie in bedwang te houden.

Nou is kracht meestal een grootheid waar we géén gebrek aan hebben. We bezitten meer kracht dan we misschien vermoeden. Maar het gaat er net om hoe wij die kracht inzetten. Zetten we haar in om het verdriet te onderdrukken of maken we er gebruik van om onszelf te openen, anderen ons te laten troosten, ons kwetsbaar op te stellen, om te durven vragen, om een appèl te doen op mensen om ons heen.

Dat laatste is niet eenvoudig in een cultuur waar zwakheid gelijkstaat aan slapheid, waar soms minderwaardig wordt neergekeken op mensen die met hun verdriet te koop lopen. “Ik wil niet zielig worden gevonden – ik ben niet zielig” hoor je vaak uit de mond van hen die treuren en die in elke (vreemde) situatie zoveel mogelijk hun verdriet proberen te beheersen. Je bent niet zielig, nee je bent verdrietig, je bent geraakt, gewond, getroffen door de dood van een geliefde. Dat doet pijn. Dat verandert je leven, het maakt een ander mens van je. De illusie van een ongebroken leven, een leven waarin je niets kon gebeuren is wreed verstoord. Je vermoede zekerheden zijn in de knoop geraakt. Er zijn helemaal niet zoveel zekerheden als je had gehoopt. Je wordt wakker in een wrede wereld. Een wereld waar het soms bitterkoud kan zijn, waar harteloosheid kan woeden, waar aandacht kostbaar en zeldzaam kan lijken.

De confrontatie met de dood maakt volwassen: je legt in een klap je kinderlijkheid af, je naïviteit, je vertrouwen dat je onkwetsbaar bent, dat niets je kan deren. De dood slaat veel uit handen maar zet je ook met beide voeten op de grond. De dood laat zien dat het leven als het ware als een eiland drijft in een oceaan van dood. Op dat eiland lijkt het alsof er geen dood is. Maar als je de ogen opent zie je de oceaan. Je merkt dat mensen af en toe worden verzwolgen door het water. Jij blijft achter op het eiland, je leeft, maar eens komt ook jouw tijd.

De dood maakt je ervan bewust dat je levenstijd beperkt is en daarom uiterst kostbaar. De dood laat je beseffen dat de tijd die je hebt ontvangen nooit meer terugkeert, er is geen herhaling van hetzelfde, je staat in een voortdurende beweging van gisteren naar morgen. De dood werpt je terug op het pure hier en nu. Hij maakt je volslagen wakker.

HOUDING

Als mensen geconfronteerd worden met de plotselinge dood van een geliefde of met de dood die zich langzaam aan het aankondigen is via een ernstige ziekte hebben zij een scala aan mogelijkheden om hiermee om te gaan. Sommigen proberen de harde waarheid te ontwijken en tonen ontwijkend gedrag ten aanzien van de zieke die stervende is. Ze vertellen zichzelf of de ander sprookjes in de trant van “het komt goed” en vermijden elk gesprek over de waarheid van het moment. Ook na de dood van de

persoon vinden ze het moeilijk om onder ogen te zien wat er is gebeurd. Ze vluchten in werk, in activiteiten, in bezigheden die afleiding geven. Als er maar geen stilte valt, geen momenten van afzondering en bezinning aanbreken.

In het begin van het rouwproces is het ook moeilijk om onder ogen te zien wat er is gebeurd en vooral wat het betekent. Hoe verder je in het proces komt, hoe sterker je wordt, en hoe meer je schouders kunnen dragen. Ook het besef dat de overledene definitief dood is en nooit meer terugkeert. Dat vraagt geduld en vaak een lange adem. Maar vooral vraagt het eerlijkheid en een open houding ten aanzien van de feiten, het bestaan van de dood. De dood speelt een gruwelijk spel, zo lijkt het. Maar het spel is alleen maar gruwelijk omdat we de dood ontkennen.

Daarom is het goed om je verliezen een naam te geven. Dan worden ze zichtbaar, kun je ze niet meer ontwijken en moet je ermee leren leven. Ze worden voor jezelf zichtbaar en voor de anderen om je heen. Dat kunnen vele namen zijn: wat is er weggefallen door de dood van een geliefde? Wat mis je het meest? Wat doet het meeste pijn? Wat komt het hardste aan? Dit zijn allemaal verliezen.

Vaak zijn het kleine dingen, flarden uit een gesprek, herinneringen, beelden die vertrouwd zijn. Soms zijn het voorwerpen die je laten herinneren en die het verdriet doen opwellen als een bron. Soms is het een lied, een woord, een gebaar. Bij elkaar vormen deze verliezen een groot geheel, een bron van inspiratie voor je verdriet.

Je kunt natuurlijk proberen erom heen te wandelen, het van je af te houden, het niet toe te laten. De meest harde confrontaties uit de weg te gaan, Maar je zult merken dat het verdriet toch een weg zal vinden. Het borrelt op, op onverwachte plaatsen, onverwachte tijdstippen. Woorden als kwetsbaarheid, overgave, huilen en rouwen moet je niet wegduwen alsof het werkelijkheden zijn die niet passen in je leven. Je hoeft niet de schijn van onoverwinnelijkheid op te houden want dat ben je niet. Je hoeft niet de sterke man, de sterke vrouw te lijken want je bent diep van binnen gebroken, geknakt. Buiten- en binnenkant horen bij elkaar en hoe sterk conventies ook zijn, je houdt het toch niet vol om alle energie in te zetten om te verdriet te verhullen. Uiteindelijk ga je voor de bijl. En dan barst het los, misschien wel als een vulkaan die niet meer is te stelpen.

Het begrip geduld – patientia in het Latijn komt van patior, dat dulden, lijden betekent. Als je verdriet hebt lijdt je. Als je getroffen bent door de dood kun je niet anders dan dit lijdzzaam te ondergaan. Je mag je gerust verzetten, schreeuwen, je woede en onmacht uitten, maar uiteindelijk zul je moeten ondergaan. Dat is lijden in de volle zin van het woord. Je draagt je lijden met je mee als een lidteken, een diep ingekerfde wonde in je vlees. Hoeveel make-up en mooie kleding je ook op deze wonde legt, ze blijft schijnen, ze blijft zichtbaar. Laat haar dan ook maar zichtbaar schijnen, des te sneller zal ze helen omdat anderen er helende zalf opsmeren.

Je staat niet alleen in dit leven. Je bent niet de enige die getroffen wordt door de dood. Wij allen zijn onderdeel van dit proces van leven en sterven. Wij allen komen ongevraagd dit leven binnen en worden eruit weggenomen. We hebben geen zeggingskracht, geen inbreng, geen eigen initiatief in deze. Daarom is het beter om op te gaan in deze grotere beweging. Wij vormen er onderdeel van, waarom zouden we het dan willen ontkennen. Wat zouden we daarmee winnen? De ontkenning maakt het alleen maar moeilijker, het maakt de weg van het verdriet alleen maar langer en donkerder. De ontkenning is geen goede optie want ze brengt ons verder weg van het doel van ons leven: proeven van het geluk, geluk en liefde die ook mogelijk zijn ondanks de dood, ondanks de bitterheid en het lijden. Want de dood maakt dan wel een einde aan het leven, hij kan de liefde niet verslaan, hij kan het leven niet totaal verwoesten want dat wordt voortgezet in onszelf: wij zijn er de levende getuigen van, zolang ons levenstijd rest.

LOSLATEN

Loslaten, niet 'alles willen beheersen', is het grote geheim van het leven. De dood maakt je daarvan pijnlijk bewust. De dood is een leerschool in loslaten. De dood van een geliefde ander is een eerste beproeving, een voorproeven van het uiteindelijke loslaten. Je eigen dood, en daarmee een definitief afscheid van je eigen leven. Maar zover is het nog niet. Je leeft en je leidt nederlagen door je verlies. Je weet misschien instinctief dat ze bij het leven horen, dus eigenlijk zou het 'gemakkelijk' moeten zijn om los te laten. Iedereen gaat dood, overal, elke dag sterven mensen, dus waarom niet in jouw omgeving? 'Aanvaard het maar, durf het maar aan, laat maar los al is het met kleine beetjes.' Dat laatste is waarschijnlijk moeilijk te volbrengen. Theoretisch klinkt het misschien goed, maar breng het maar eens in praktijk. Voel de pijn maar eens die dat met zich meebrengt. Ik heb mensen gekend die hun verdriet wegstopten omdat ze bang waren dat ze anders nooit meer zouden kunnen stoppen met huilen. Hun verdriet was zo sterk dat ze zichzelf helemaal overstuur hielden. Daarom probeerden ze in hun eigen ogen sterk te zijn, het verdriet niet toe te laten, binnen te houden. Soms met een 'grimlach' om hun mond van verbetenheid en innerlijke kramp. En omdat ze zo sterk waren hielden ze dat heel lang vol. En betaalden ze daarvoor een prijs: het verdriet sloeg naar binnen en woekerde daar verder.

Anderen vluchtten in activiteit, in bezig zijn, in zoveel mogelijk afspraken. Dan leek het alsof het verdriet niet bestond of niet zo op de voorgrond stond. Bezig zijn schept een illusie. De illusie dat er iets anders is dat vervuld moet worden, iets anders dat belangrijker is dan het gevoelde en weggestopte verdriet. Activisme maakt dat onze onvervulde verlangens de kern worden waar alles om draait. We leven opeens in een schijnwereld. We zijn bezig maar het kan ons en anderen niets goeds brengen. Activisme is eigenlijk een

teken van ongeloof. Geloof versta ik hier in eerste instantie als vertrouwen, je durven toe te vertrouwen. In die zin is activisme gebrek aan vertrouwen. Je denkt het zelf te moeten beheersen, het zelf te moeten doen. Maar er valt niets te doen. Het enige dat telt is leren loslaten, laat het maar gebeuren wat er diep in je woedt, de tranen die voortdurend opwellen, die naar buiten willen en die je zeggen dat je gewond bent.

Een ander gevaar is, als een gevolg van je verlies, dat je bang kunt worden, angstig tot op het bot. Wie zal ik hierna verliezen, komt het wel goed met mij, waar heb ik nog houvast, wie houdt mij vast, misschien is er wel niemand. Je niet door angst laten bepalen is hier een wijze raad, maar angst is een spook en spoken bestrijdt je alleen maar door de confrontatie aan te gaan, door er niet voor weg te lopen. Angst moet en kun je onder ogen zien: ervan leren, hoeveel reden is er om bang te zijn? Kan het ook anders? Is er wel een echte reden in de realiteit om bang voor te zijn? Of is het toch veelal inbeelding, een gebrek aan communicatie, te weinig praten over je angsten met anderen?

Sommigen gaan bidden voor een goede uitkomst als een dierbare heel erg ziek is: ze doen dan alsof verdriet en vrees en het onoverkomelijk einde kunnen worden afgewend door gebed, door te hopen op een wonder. Alsof als we maar genoeg tijd en energie hebben het spel zouden kunnen winnen, het leven kunnen veroveren, de ziekte kunnen verslaan, al is het met hemelse ondersteuning. Maar het gebed is géén tovermiddel, géén magisch handelen, géén kracht die de dood kan voorkomen of tegenhouden. Ook de hemel grijpt niet in als er iemand stervende is. En als dat voor je gevoel wel zo zou zijn, waarom dan bij de één wel en bij de ander niet?

Mensen die zich verraden voelen door God, in hun vertrouwen op de hemel, want er kwam géén redding, worden soms fatalistisch. Het is alsof je dan van het ene uiterste in het andere uiterste terecht komt. En uitersten zijn posities waarin het leven onleefbaar dreigt te worden. Het fatalisme is een verleiding, een vorm van verzoeking omdat het makkelijke antwoorden biedt. Het is een vorm van opbouwen van weerstand tegen verandering en genezing omdat de hoop ontbreekt dat het ook anders kan. De teleurstelling is dan zo groot dat het andere uiterste het antwoord wordt.

De kunst van het omgaan met teleurstellingen bestaat erin om van manipuleren naar liefhebben en compassie te geraken. Niet bidden om een doel af te dwingen, maar nabijheid tonen, er willen zijn zelfs in de meest moeilijke en harde omstandigheden, volhouden, volharden in aandacht en toewijding. Waar dat niet lukt, waar mensen vervallen in andere oplossingen, in boosheid, in de slachtofferrol, in zich afgewezen en onderdrukt voelen komt wreedheid soms naar voren als het onvermogen om je eigen lijden te accepteren. Wreedheid ten aanzien van anderen is dan een uitlaatklep geworden. De geschiedenis is er vol mee. Het is een vorm van afreageren, van machteloos en hopeloos handelen dat zich wreken wil op de ander. Het staat lijnrecht tegenover geloof als vertrouwen, geloof als hoop op God

gericht die het goede toelaat en het kwade niet voorkomt. In feite is het niet ingrijpen van de hemel aansporing en bewijs dat wij als mensen aangewezen zijn op onze gave om los te leren laten. Daarin ligt onze weg ten heil.

TIJD

Over tijd kun je verschillend denken en de ervaringen van tijd zijn divers. Tijd is een lineaire en een cyclische grootheid, die tot uitdrukking komen in de ruimte om ons heen en zichtbaar worden in ons eigen leven. Als lineaire tijd is deze zichtbaar in de groei en het afsterven van ons lichaam. Onze kindertijd komt nooit meer terug. Als cyclische tijd wordt deze zichtbaar in de seizoenen die iedere keer weer terugkomen en die hun invloed op ons uitoefenen.

De dood als grenservaring in de tijd, een eindpunt van een ontwikkeling, van een leven, is vooral ook een monument voor de levenden. Een herinnering aan hoe het zal aflopen. De dood werpt ons terug op ons zelf, op de levenstijd die nog tot onze beschikking staat. Hij werpt ons terug op de zin van de tijd en onze tijdsbesteding. Hij maakt ons bewust van de zinvolheid van ons leven met het zicht op de dood. Hij slaat ons alle argumenten uit handen die goed praten dat wij ons leven verkwanselen aan zaken die er niet toe doen. De dood is een onverbiddelijke grens in de tijd en de beleving van de tijd. In die zin maakt de dood deel uit van de tijd en ook weer niet. Hij staat er buiten. De tijd loopt erop vast, verzandt, raakt verstrikt in het web van de dood waaruit geen ontkomen is voor de levenden. Tijd staat altijd in relatie tot, tijd zelf is geen absolute grootheid die in zichzelf rust. Tijd als abstractum heeft het voorwerp of een object nodig om zich te manifesteren, om afgelezen te kunnen worden. De ruimte en voorwerpen in de ruimte (dood of levend) geven daarvoor alle mogelijkheden. Zonder ruimte geen tijd, zonder lichaam geen verandering, geen groei en geen verval. Leven en sterven is inherent aan alles wat ruimte inneemt en ruimte biedt. Voor het gemak laat ik kosmisch grote en microscopisch kleine processen buiten beschouwing want aan de grenzen van de ruimte komen zelfs de natuurwetten in het gedrang. In deze tekst gaat het niet over natuurkunde. Veeleerder gaat het over onze menselijke existentie, de wijze waarop wij tijd en ruimte beleven en gestalte geven in ons leven. Niet de beleving van de tijd als chronos, als opeenvolging van momenten, uitgedrukt in een getal, in uren en minuten staat hier centraal, maar tijd als kairos.

Kairos is het vervulde moment, het moment van het hier en nu, het moment dat zijn vervulling nadert. Kairos beschouwt elk moment als een goede gelegenheid om tot voltooiing te komen, tot vervolmaking. Daarmee zitten we midden in een theologische categorie, de beleving van de tijd als onderdeel van een goddelijke werkelijkheid. Als er gezegd wordt dat de tijd alle wonden heelt gaat het niet om een concreet aantal uren, dagen en jaren, maar om een vervulling van de tijd waarin de wonden minder schrijnen,

minder pijn doen zodat je er niet elke dag door bepaald wordt. De tijd heeft er dan voor gezorgd dat je in het rouwproces verder kunt met je leven zonder dat je gehinderd wordt door onverdraaglijke pijn en groot verdriet. Heling van de wonden is een vorm van heel maken, heil vinden. Mensen die heil hebben gevonden, of genade, worden heel, of heilig. Zij hebben ontdekt dat door het lijden heen een weg leidt naar heelheid. Geen heelheid zonder gebrokenheid of tegengesteld aan gebrokenheid maar heelheid gekleurd en gevormd door gebrokenheid, door fragmentatie en kneding door de persen van de tijd. Een menselijk leven wordt als het ware door de wijnpers gehaald opdat er wijn uitvloeit. Het lijden en de tegenslagen vormen de persen, het leven wordt erdoor veranderd zoals het sap in de druif wijn kan worden. Behoedzaam omgaan met dit geperste sap, er zorg aan besteden, toewijding leidt uiteindelijk tot wijn.

Dat kost tijd, tijd van rijpen, tijd van rusten, tijd van geconcentreerde zorg. En zoals de wijn vaak gefilterd wordt voordat hij in de vaten gaat zo kun je ook je leven filteren, oude rommel weggooien, je herinneringen op orde brengen, gedachten die kostbaar zijn vasthouden, vastleggen, beelden ordenen, en dingen die er niet toe doen wegdoen. Zonder herinnering heb je geen uitzicht op wat komen gaat, zonder herinneringen zweef je in de tijd alsof er daarvoor niets gebeurd zou zijn, alsof je opeens opnieuw geboren bent. Herinneringen zijn de banden waarmee je verbonden bent aan de mens die je bent kwijtgeraakt door de dood. Herinneringen zijn vaak vastgelegd in beelden, foto's, verhalen. Maar ook een geur, een landschap, een object kan je helemaal terugbrengen bij wat was. Herinneringen doen je reizen in de tijd en overbruggen afstanden. Ze geven je meteen houvast en vertrouwen voor de tijd die nog komt en die in nevelen ligt gehuld. In feite zijn je beleving van de werkelijkheid, de keuzes die je maakt, de selecties die plaatsvinden, bewust en onbewust, het fundament waarop je rust. Maar dit fundament is altijd een uitvergroting van wat je belangrijk vindt, van wat je hebt onthouden, wat je draagt en wat je je herinnert. In ons geheugen is de ervaren tijd dan ook misschien het stolsel van onze herinnering.

PERSOON WORDEN

De monnik Thomas Merton heeft eens opgemerkt: "wie iets voor anderen of de wereld wil doen zonder zijn eigen zelfkennis, vrijheid, integriteit en vermogen tot liefhebben te verdiepen, heeft anderen niets te geven. Hij zal op anderen alleen zijn obsessies overdragen, zijn egocentrische ambities, dogmatische ideeën en vooroordelen." Verdieping is de voorwaarde tot het leveren van een wezenlijke bijdrage. Verdieping wil zeggen dieper kijken dan het oppervlak, niet tevreden zijn met makkelijke oppervlakkige en daarom nietszeggende verklaringen. Kennis ontstaat door onderscheid, door differentiatie. Je leert de dingen kennen door goed te kijken en door te onderscheiden, te ontdekken dat er verschillen zijn en dat die verschillen

betekenis hebben. Overeenkomsten vinden tussen de dingen leidt tot betekenis. Betekenissen verzamelen en ordenen leidt tot wijsheid. Daarmee zijn kennis en wijsheid eigenlijk uitkomsten die door een tegengesteld procédé tot stand komen. Het ene komt voor uit scheiding, het andere uit samenvoegen en bijeenbrengen.

Ook een zekere mate van onafhankelijkheid in dit proces van verdieping is onontbeerlijk. Als onze inzet gekleurd is om iets terug te ontvangen van de ander is er geen sprake van liefde maar van berekening. We kunnen anderen alleen van dienst zijn als ons gevoel van eigenwaarde niet afhankelijk is van hun dankbetuiging. Liefde laat zich niet afdwingen of opleggen. Soms kan het zoeken van afzondering (in Gods aanwezigheid) en van stilte een weg zijn om verder te raken, om dichterbij jezelf te komen. Niet alleen je inspiratiebronnen kunnen dan worden aangeboord (mensen en gedachten waar je warm van wordt), maar vooral ook datgene waardoor je gedragen wordt in jezelf: wat zijn je innerlijke krachtbronnen, hoe en waarom houdt je het vol, wat houdt je uiteindelijk op de been?

Zoals de hemel weerspiegeld wordt in het water – worden herinneringen weerspiegeld in je leven, goede herinneringen, vreugdevolle herinneringen en minder goede herinneringen. Zoals ook de storm en de bliksem het water doen opzwiepen, zo kunnen herinneringen je ook meenemen, onrustig maken, zelfs verward. Mooi weer en slecht weer, beiden horen bij het leven. De hemel is steeds dezelfde, alleen de verpakking verandert, de kleur van de wolken is telkens anders.

Uiteindelijk gaat het erom dat wij Persoon worden voor elkaar. Ik schrijf met opzet Persoon met een hoofdletter want ik heb hier niet het individu op het oog dat als individu, als functionaris ook door een ander kan worden vervangen. Ik spreek hier over elk mens als uniek wezen, als Persoon in wie een andere werkelijkheid doorklinkt. Zoals het woord zelf letterlijk betekent: per = door en sonare = klinken. Wat klinkt er in jou door als Persoon, welke werkelijkheid komt in jou en door jou aan het licht? Je bent als mens niet alleen een materieel wezen dat lichamelijk is en niets meer. Geen verzameling van organisch stof zonder enige bezieling, dat willen zeggen een innerlijke kracht gericht op een doel. Je ziel om deze term maar eens te gebruiken is de inhoud van wat doorklinkt in een mens als Persoon. De Persoon is een bezielde levend wezen dat communiceert via en met zijn ziel. Mensen kunnen worden gedefinieerd als communicerende zielen, zielen die op elkaar betrokken zijn en van elkaar afhankelijk zijn.

Dat laatste is niet vanzelfsprekend. Want vaak gedragen wij ons alsof wij niemand nodig hebben. Daarom is Persoon worden ook een opdracht. Een taak om te leren ontdekken wat er dan in ons spreekt, waar onze ziel vol van is, wat de inhoud is van onze ziel. In de religies wordt datgene wat doorklinkt vaak God genoemd, goddelijke kracht, goddelijke inspiratie, goddelijk licht.

Maar de ziel zelf kun je misschien wel goddelijk noemen omdat zij ons in staat stelt het leven te leiden dat wij leiden. Omdat ze ons de mogelijkheden geeft om door te dringen op een dieper niveau van zelfverstaan, dieper dan het alledaagse leven van het vervullen van onze biologische behoeften. De ziel is ook bij uitstek het instrument dat ons in staat stelt te leren van de ervaring van de dood. Is de dood van het lichaam ook automatisch de dood van de ziel? Ik vermoed van niet want als liefde sterk is als de dood, (niet sterker), dan betekent dat de dood niet sterker is dan de liefde, niet sterker dan datgene wat de liefde in stand houdt en draagt: de ziel. De ziel als drager van de liefde, als voornaamste bron van die liefde kan de dood dus doorstaan. Is de ziel dan onsterfelijk? Als de ziel niet lichamelijk is, niet gemaakt van dezelfde materie kan de dood er geen vat op krijgen.

John Hacking 2007

Vergankelijkheid - leven langs de randen van de dood

L'ame est un oiseau d'oubli aux ailes multicolores
De ziel is een vogel van het vergeten met veelkleurige vleugels

(Edmond Jabès)

Het was Frans Rosenzweig die in "Der Stern der Erlösung" schreef: "*Vom Tode, von der Furcht des Todes, hebt alles Erkennen des All an*". De dood als begin van denken. De dood als startpunt voor de filosofie. Maar welke dood? Wiens dood?

De dood van een ander. De dood van de dingen om ons heen. En daaraan gekoppeld het idee dat je zelf ook sterfelijk bent en dat je levenstijd kostbaar is. Het besef van je eindigheid, dat al datgene wat je ooit voorstelde vergaat en het besef van de contingentie van het bestaan, zij verlenen alle gedachten over het leven en over de dood iets banaals. Zij zijn als het ware een soort ban die de dood probeert in te pakken, te verbannen.

Maar wat is de dood? Wat is vergankelijkheid? Krijgen we daar wel hoogte van door de dood van iemand anders? Door het sterven om ons heen? Want dood is niet alleen een aanzet tot nadenken, het is ook een werkelijkheid die levensbedreigend is: de grens van jouw leven, het definitieve einde.

De dood is de laatste horizon, een horizon die niet verder terugwijkt als je hem nadert. De dood is een afgrond, een donkere diepte. Nadenken over de dood, over sterfelijkheid en vergankelijkheid is eigenlijk een aftasten van de randen van die afgrond. Hoezeer je je ogen ook inspant, je kunt niet verder kijken dan de rand. Wat daar beneden in de diepte valt te zien is donker, zwart.

“Het onbekende”, had hij genoteerd, “is misschien van datgene, wat je kent, al datgene, wat je nog moet leren kennen. Zo zou de kennis alleen dit kleine onthulde deel van een universeel weten zijn, wat we nooit zullen bereiken. Afgrond. Afgrond.”(Edmond Jabès)

De dood mag dan wel het begin van het denken zijn, of de aanzet geven tot denken, de dood zelf valt niet te denken. De dood is het failliet van alle denken. Toch is de verleiding groot om de dood en daarmee de vergankelijkheid onderdeel te laten worden van het denken. *"Men schept geen waarheid. Ze schept ons. Men beroept zich op een waarheid, om de leugen te ontkomen, zoals men zich met het leven verbindt, om de dood te verwijderen."*(Edmond Jabès)

Nadenkend over vergankelijkheid in de gestalte van de dood zocht ik een beeld, een metafoor om de houding van de filosofie ten aanzien van de dood te beschrijven. Als ik filosofie zou beschrijven 'als een boom opzetten' over een bepaald existentieel thema dan denk ik vooral aan een 'treurwilg' met lange afhangende takken die bijna tot de bodem reiken. De boom is geplant in ons leven, ons bestaan. De stam is de kracht van ons denken en ons beleven van de werkelijkheid, de takken zijn de gedachten en de bladeren zijn de woorden waarmee wij onze gedachten aankleden.

Waarom een treurwilg en géén trotse eik of beuk? Omdat, hoe we ook trachten en pogen, ons denken iets treurigs heeft, een besef van het niet kunnen bereiken, niet kunnen grijpen van het leven en de dood. En omdat wilg ook kronkeling (helix) betekent: hoe we ook kronkelen en uiting geven aan onze levenskracht en aan ons verlangen, we worden teruggegooid op onszelf en aan de einder wacht een treurig lot.

Angst voor de dood

Er is een tijd voor de hand, zoals er een tijd is voor de liefde – of de dood.

(Edmond Jabès)

Kunnen we leven met de dood? Hebben we er vrede mee? Frans Rosenzweig begint zijn beroemde "Stern" met een waarschuwing: een waarschuwing aan de filosofen. De filosofen, en hiermee reageert hij onder andere tegen Hegel, zetten hun denken in, om als het ware, over de dood heen te springen. Zij ontwerpen een filosofie van de "totaliteit", "Das All", en hopen zo aan de dood te ontkomen. Hij schijft: *"Vom Tode, von der Furcht des Todes, hebt alles Erkennen des All an. Die Angst des Irdischen abzuwerfen, dem Tod seinen Giftstachel, dem Hades seinen Pesthauch zu nehmen, des vermisst sich die Philosophie. Alles Sterbliche lebt in dieser Angst des Todes, jede neue Geburt mehrt die Angst um einen neuen Grund, denn sie mehrt das Sterbliche. Ohne Aufhören gebiert Neues der Schoss der*

unermudlichen Erde, und ein jedes ist dem Tode verfallen, jedes wartet mit Furcht und Zittern auf den Tag seiner Fahrt ins Dunkel. Aber die Philosophie leugnet diese Ängste der Erde. Sie reisst über das Grab, das sich dem Fuss vor jedem Schritt auftut. Sie lässt den Leib dem Abgrund verfallen sein, aber die freie Seele flattert darüber hinweg. Dass die Angst des Todes von solcher Scheidung in Leib und Seele nichts weiss, dass sie Ich Ich Ich brüllt und von Ableitung der Angst auf einen blossen "Leib" nichts horen will - was schert das die Philosophie. Mag der Mensch sich wie ein Wurm in die Falten der nackten Erde verkriechen vor den herzsichenden Geschossen des blind unerbittlichen Tods, mag er es da gewaltsam unausweichlich verspüren, was er sonst nie verspürt: dass sein Ich nur ein Es wäre, wenn es stürbe, und mag er deshalb mit jedem Schrei, der noch in seiner Kehle ist, sein Ich ausschreien gegen den Unerbittlichen, von dem ihm solch unausdenkbare Vernichtung droht - die Philosophie lachelt zu all dieser Not ihr leeres Lacheln und weist mit ausgestrecktem Zeigefinger das Geschopt, dem die Glieder in Angst um sein Diesseits schlottern, auf ein Jenseits hin, von dem es gar nichts wissen will. Denn der Mensch will ja gar nicht irgend welchen Fesseln entfliehen; er will bleiben, er will - leben. Die Philosophie, die ihm den Tod als ihren besonderen Schützling und als die grossartige Gelegenheit anpreist, der Enge des Lebens zu entinnen, scheint ihm nur zu höhnen."(1)

Dood en vergankelijkheid vormen de grens van ons denken, zij zelf zijn níet meer te denken, zij zijn aan 'gene zijde' van ons denken en van onze beleving van de alledaagse werkelijkheid en de thematisering daarvan. Als 'grenservaring' leveren zij hooguit de stof om vragen te stellen. De dood als bron van inspiratie, als horizon voor ons denken. Alle antwoorden over deze grens van de dood heen zijn speculatie: letterlijk weerspiegeling van het eigen verlangen naar duidelijkheid en een veilige (levens)weg. Zij proberen het onmogelijke te veranderen in mogelijkheid, het niets van de leegte in de volheid van het 'paradijs' van zekerheden. Dit lange citaat van Frans Rosenzweig moge daarom ook een waarschuwing zijn aan ons.

Een auteur die zich deze woorden zeker heeft aangetrokken ook al heeft hij ze misschien nooit gelezen, is Edmond Jabès. In deze bijdrage put ik uit het werk van de Franse dichter en filosoof omdat in zijn werk het denken over de dood een sleutel vormt om het menselijk bestaan te doorgronden. Ik heb een aantal citaten geselecteerd uit zijn werk die dood en vergankelijkheid tot thema hebben. Ik citeer Jabès als een wandelaar, die af en toe stil staat, om de voorwerpen, die hij aantreft op zijn wandeling (de citaten in dit geval) te bekijken en te presenteren. Tijdens de wandeling zal blijken hoe Jabès formuleert en denkt en welke associaties hij geeft bij het begrip dood. Daarmee kopieer ik op mijn manier zijn wijze van denken dat in talloze boeken zijn neerslag heeft gevonden.(2)

Jabès

Schrijft men het bloed van de letters, dat met het eigene vermengd is?

(Edmond Jabès)

Edmond Jabès werd in 1912 in Cairo geboren en stierf in Parijs in 1991. Zijn werk is in Nederland nauwelijks bekend. In Duitsland en Engeland zijn enkele vertalingen verschenen van delen uit zijn werk. Uit deze vertalingen heb ik teksten geselecteerd.

Jabès heeft een eigen stijl ontwikkeld. Het lijkt alsof zijn werk bestaat uit korte citaten, dialogen en vragen. Hij zegt: *"Mijn boeken stoelen op toevallige citaten van fictieve personages, op hun omstreden borgstelling: steunen ze, in het aangezicht van de dood, dus slechts op zichzelf - op mij? Maar is er wel sprake van ondersteuning?"*

Ze berusten op hun eigen zeggingskracht die hun geen enkel respijt laat. Ze beroepen zich op geen enkele autoriteit, laten zich op geen enkele waarheid voorstaan, behalve dan die welke zichzelf onophoudelijk ter discussie stelt; daarom kunnen ze niet naar een of andere zekerheid streven of ook maar een beroep doen op enige hulp.

Boeken van een woord dat nooit afgerond is, evenmin dwingend als overtuigend, niet zekerder van zichzelf dan het van enig ander woord is. Boeken van een boek dat aan de vier horizonden gekluisterd zit en waarvan de zinnen de ruimte bekrassen, dunne straaltjes bloed... "

Wat deze visie op zijn werk betekent moge blijken in datgene wat volgt. De citaten die ik hier presenteer leggen getuigenis af van een voortdurende zichzelf bevraging.

Zijn Joodse achtergrond vormt de coulisse van zijn denken. Fictieve passages in de vorm van citaten uit de Talmoed geven het werk het aanzien van een soort commentaar, een exegese op de Schrift en op vragen rond dood, God, taal en werkelijkheid. Jabès laat betekenis geboren worden uit de woorden door ze in stukken uiteen te leggen. *"Elk woord heeft een ander woord als bestemming."*

Deze methode van lezen en interpreteren wordt ook gehanteerd in het Joodse leerhuis waar de Hebreeuwse tekst van de bijbel (waarbij de woorden oorspronkelijk aan elkaar werden geschreven én zonder klinkers) uiteengelegd wordt in (grond)woorden met hun vaak meervoudige betekenissen. *"Scheiden om te verenigen: zoveel talloze verbintenissen."*

Jabès doet dat consequent. Geen woord of beeld passeert de revue of hij heeft nagedacht over de betekenis en de verwijzing van het woord. Dat kan het lezen van Jabès moeizaam maken omdat we meestal niet gewend zijn om zo te lezen. Bij Jabès verliezen de woorden hun vanzelfsprekendheid, zou je geneigd zijn te zeggen. Maar precies het omgekeerde is het geval. Door de woorden een voor een uiteen te leggen gaan ze spreken en roepen ze veel meer op dan wat op het eerste gezicht zichtbaar en hoorbaar is.

Jabès wandelt als het ware verlangend rond in een woestijn vol begrippen en beelden en trekt zo een heel eigen spoor. Steeds elk woord, elke gebeurtenis, elk beeld herkauwend en onderzoekend. Het verhaal van die tocht vormt de grondstof voor zijn boeken en zijn overpeinzingen. Een verhaal met een eigen waarheid, zijn levenswaarheid, die telkens weer anders is als ze tegen het licht wordt gehouden.

Jabès is ervan overtuigd dat de vertelling een gestalte van de waarheid is: *"De waarheid laat zich vertellen. Ze is de geschiedenis van een leven, ieder zijn eigen waarheid, zijn eigen niet gepubliceerde vertelling."* Het is een vertelling die nooit af is, een vertelling zonder vast begin en zonder vast einde. *"Wat is er nog meer toe te voegen voor hem, die alles van mij weet? Ach, dit meer is de macht van het niets, de onmacht van het woord."*

Het woord is onmachtig om het verhaal ten einde toe te vertellen. Maar ook de verteller is onmachtig omdat hij als verteller niet over de grenzen van het begin en het einde van zijn verhaal heen kan kijken. Jabès zegt: *"het oog sterft niet aan datgene, wat het gezien heeft, maar aan datgene, wat het nooit zal begrijpen."*

Het verlangen naar een antwoord blijft, de mens wil begrijpen, wil alles begrijpen en dat veroorzaakt lijden en passie. Jabès zoekt de kennis niet buiten de mens: *"Men neemt slechts waar wat men denkt...Daarom vreest de filosoof de wijze, die met één woord, met één gebaar en met een vrolijk gemoed, zijn hele kennis doet vergaan tot stof."* Dat is misschien ook de reden waarom Jabès ons leven vergelijkt met een boek waarin elke vertelling een onbekend stuk heeft, 'terra incognita': *"in elk gelezen boek zit een nog te lezen boek, dat niemand zal lezen. Elke dood is vervroegd."* Daarom is volgens hem het boek een uitdaging ook aan elk geloof.

Spoorzoeken

De leegte, de leegte, steeds aan deze kant.

(Edmond Jabès)

Je zou het werk van Jabès kunnen karakteriseren als een hardnekkige poging om het spoor dat zijn denken trekt door het leven, om te zetten in leesbare tekens, een gebaar tégen de dood en de vergankelijkheid. Maar het is een poging die tot mislukken is gedoemd omdat het leven en de dood niet samengaan. Jabès formuleert het zo: *"De dood is niet de dood, zo(als) hij wordt beschreven. Hij is het collectieve leven: wat wegneemt en wat verstrooit. Van de ene afgrond tot de andere blijft de voor ons bestemde weg van het boek; van een onzekere dood naar een zekere dood. Het niets heeft als enige borg het niets; God als enig punt van relatie God."*

Voor de Jood vermengen zich beginpunt en eindpunt. Ze zijn beide in deze eenzaamheid belovende naam: Jood. Eerste en laatste woord van een boek, waarin al het overige verbleekt is.

Bestaat er een schrift van de dood? Het antwoord is een vraag: bestaat er een denken van de dood? De dood belichamen: hoe moet iemand daarin slagen, als deze, om te sterven, aan het leven appelleert? Al onze werken zijn misschien niets anders als de opwellende echo van dit appèl."

Zijn visie op de dood en zijn beschrijving van de dood vormen als het ware een sleutel om zijn teksten te leren lezen:

"Wij stellen ons de dood voor als een bankschroef, terwijl hij een mussenveer is in de wind. De dood, zoals wij hem ons voorstellen, is nooit de dood, die ons, van zijn kant, erbij betrapt, hoe wij een voorgestelde dood beleven. We spreken met gemak, omdat we niet weten. En dit gemak slaat ook op mijn tekst. Deze mussenveer kan een kleine sleutel zijn, om mijn boek te openen."

Jabès stelt vragen. Hij doet niets anders. Deze vragen gebundeld in boeken leveren nieuwe inzichten op. *"Het boek der vragen, is misschien de tot boek geworden vraag."* De nieuwe antwoorden worden weer vragen. Een proces dat nooit af is. Fictie en non-fictie zijn daarbij niet meer te onderscheiden. *"In tegenstelling tot dat, wat men denkt, is de fictie niet a-priori leugen. Voor de Jood ligt de waarheid in de vertelling; ze is zelfs die vertelling. Men vertelt niets anders dan de eigen waarheid, omdat die waarheid onze eigen geschiedenis is. Wat doet het ertoe, als op sommige plaatsten het grootste deel bedacht is. Bedenken betekent dat eigenlijk niet herontdekken?"*

Herontdekken, geboren laten worden, dat is ook het procédé dat de schriftgeleerden toepassen als ze de Talmoed bestuderen. Lezen dat de stukken ervan af vliegen, letterlijk de vastgeroeste betekenissen, opdat zich nieuwe betekenissen openbaren, opdat door de woorden heen het leven wordt doorgegeven. De taal is een monument tegen de dood. Jabès stelt: *"Waarom deze ervaring door de fictie bemiddelen? Omdat we zelf puur fictie zijn. Wij zijn niets anders dan de voorstelling, die wij van ons zelf maken. Fictie veroorlooft het mij verder, de historische Joodse dimensie en haar drama in mijn boeken in te voeren. Ik ben verschoond gebleven van de volkerenmoord. Ik houd mij voor een overlevende, niet alleen als Jood, maar als mens."* De taal geeft Jabès de mogelijkheid het onwaarschijnlijke en het onvoorstelbare van de 'ervaring van Auschwitz' stem te geven in fictieve dialogen tussen Sarah en Yukel.

De taal is zo instrument voor de geboorte van betekenissen.

De taal als geschenk van God aan de mensen is vruchtbaar en dient vruchtbaar te zijn. Dat is haar opdracht. Frans Rozenzweig noemt de taal dan ook het grootste geschenk van God aan de mensen. Het is de gelovige die hier spreekt en zowel voor Rozenzweig als voor Jabès is het geen probleem om als filosoof ook God ter sprake te brengen. God vormt als het ware onderdeel van het filosofisch spreken.

Maar de taal kan niet alles, zij kan de 'duisternis' niet opheffen, zij kan ons niet behoeden voor teleurstelling, de ontdekking van het 'bedrogen worden' door onze eigen woorden omdat we de werkelijkheid er niet in kunnen vangen. *"Een brandende kaars voldoet, om de ruimte van onze gedachten, onze gebaren, onze schriften te begrenzen. Bitter is onze teleurstelling, niet over de grenzen van het schijnsel uit te komen. Schrijven is dan niets anders als een beetje licht om de woorden te verspreiden."*

Volgens Jabès is de werkelijkheid "slechts een indrukwekkend heropleven van de herinnering." Het lijkt dan ook alsof hij zich ten doel heeft gesteld om deze "herinnering" te thematiseren. *"Heeft mijn weg een doel? "De zandstormen verblinden ons" zei een wijze, "om ons het lopen te leren, het lopen met gedraaid hoofd, de pas in de voetstappen van degene die voorgaat; want het doel is altijd na het doel."*

Zijn gedachten leveren interessante vergezichten op voor wie de moeite wil nemen om af te dalen in zijn teksten. Dat is geen eenvoudige zaak want zijn invalshoek is niet alledaags en velen zijn nauwelijks vertrouwd met het denken dat ten grondslag ligt aan de Talmoed. Ook voor de geschoolde filosoof is dit niet vanzelfsprekend. En de taalfilosoof zal misschien helemaal vreemd opkijken als hij geconfronteerd wordt met deze visie op taal en betekenis die Jabès ons hier voorschotelt.

Jabès is van mening dat het woord, dat elk woord dynamiek heeft, een zelfde levenskracht als het woord uit de Schrift, waar zoveel mensen zich door laten aanspreken. Het woord is eenmalig, uniek, nooit twee keer hetzelfde. Als het leven, stroomt het woord. *"Het woord herhaalt zich niet. Het zegt niet nog een keer, wat erdoor gezegd werd, want het leeft. Het boek levend. Alleen de dood kan het leven onderbreken."*

Hier begint de ondervraging. Hier komt de intelligentie tot haar elementaire recht. Elk commentaar van het boek is commentaar van de verlaten plek, waar wij gestrand zijn. Verstouwd in de romp van de zeilboot, o reis, is de waarheid de kostbare slaggin (waar de mast mee vastzit aan de romp). De tekst is een vleugel, uitgestrekt in de wind van de zee. Bij haar vleugelwieken volgen wij haar met de ogen en bevestigen haar schaduw waarop opwellende golven en het vochtige zand. Wat telt is alleen onze wil om te lezen...

Onze vreugde komt van de voorstelling, dat we werden uitverkoren, om het boek te celebreren; onze droefheid, van onszelf te ervaren, dat we het nooit kunnen uitputten.

Het boek is het zaad. Het zaaigoed is het woord. Het woord staat in het boek. Het lezen van het boek is misschien niets anders als het lezen van de zaden die zijn open gegaan."

Poëzie en filosofie hebben in het werk van Jabès een 'eigenaardige' relatie. Hun beider aard wordt hier inwisselbaar gemaakt want hun basis is het woord. Als het woord zaad is, als het woord gezaaid wordt in de lezers, dan

is de uitkomst ongewis, dan is de levenservaring van de (lees)boer misschien van groter waarde dan de logica van de filosoof om dit proces van betekenisverschuiving te begrijpen. Zoals de boer bij zijn rondgang over de velden de gewassen inspecteert, als het ware leest, hoe ze ervoor staan, zo is Jabès ervan overtuigd dat het eenmaal gezaaide woord in de lezer totaal nieuwe planten kan voortbrengen.

De Baal Shem Tov, leider van de chassidische beweging in Oost Europa schreef over de macht van het woord: *"Als je spreekt, koester dan het geheim van je stem, het geheim van de kracht van je woord, de betekenis die het oproept. Spreek met eerbied en met liefde en besef dat het woord uit jouw mond een wereld oproept. Dan zullen je woorden groot worden. Besef dan ook dat je slechts een omhulsel bent voor je woorden en gedachten, dat ze door jou leven krijgen, echt bestaan. In je woorden kan Gods heerlijkheid zichtbaar worden, als het ware onder je woorden verstoppt, als een vuur. Je woorden willen stem geven aan je gedachten en zo kunnen woorden en gedachten vol raken van God. En als dan het licht van God uit je woorden en gedachten spreekt, dan mag je hopen, dat Gods zegen voelbaar wordt in je woorden. Dan word je datgene wat je verwoordt. Datgene wat je nodig hebt, ten diepste. Daarom staat er in de tekst: " God, laat ons jou vinden in onze gebeden! Want in onze gebeden laat God zich zelf vinden."* (3)

Jabès denken over de taal heeft veel raakvlakken met deze vorm van mystiek denken. In dezelfde lijn reserveert hij voor de woorden dood en leven een lading die het beschrijvende ver overstijgt. *"De beschrijvingen leven en dood zijn synonieme woorden, want ze zijn ieder voor zich, leven en dood tegelijk van het universum en de mens. Ze beschrijven niet de dood of het leven. Ze zijn het leven en de dood zelf."*

God

Zou Gods woord dit verzwegen woord zijn,
dat zijn zwijgen laat openbreken in elk van ons?

(Edmond Jabès)

Naast het thema van de dood is ook God een werkelijkheid die zich onttrekt aan ons kennen. Het is dan ook opvallend hoe vaak Jabès over de dood spreekt in samenhang met God. Hoewel het woord als woord nieuwe betekenis geboren kan laten worden valt God net als de dood hierbuiten.

"Van alle woorden uit het woordenboek is het woord "God" het meest weerbarstig. We zijn nooit zeker hoe het te gebruiken. Vertrouwen kan men alleen woorden, die men kent, die ons kennen... Een woord past in enkele tekens, neemt de plaats van dit teken in. In het innerlijk echter heeft het de grootte van het universum."

De zin van een woord is misschien niets anders dan de openheid voor de zin. Het woord "God" heeft noch een betekenis noch meerdere. Het is de betekenis: het waagstuk van de zin en het mislukken ervan."

God fascineert. God is fascinatie, maar alles wat we zeggen over God is 'als een knikker die we gooien in de zandbak van de woestijn zonder dat er afspraken zijn gemaakt over het speelveld en de duur van het spel'. Onze woorden zijn gissingen, zoals de gist het deeg luchtig maakt, en zo leegte schept, geen houvast. Onze woorden over God zijn heel vaak vergissingen. Ons verstaan is een letterlijk ver - staan van wat we aanduiden als God. "Of God nu bestaat of niet, dat is de vraag niet,» gaf rebbe Yasri toe tot grote verontwaardiging van zijn toehoorders.

'Als ik geloof dat God bestaat, bewijst dat nog niet dat Hij bestaat. Er niet in te geloven, bewijst al helemaal niet dat Hij niet bestaat. Als wij ons een beeld van God hebben kunnen vormen, dan is dat omdat wij in staat zijn om hem ons voor te stellen en helemaal in ons bedenksel op te gaan. God verblijft aan gene zijde, versterkt in Zijn mysterie en beschermd door Zijn geheim.' En hij voegde eraan toe: 'Mysterie en geheim zijn slechts de duizelingwekkende afstand tussen een toegestaan woord en een onacceptabele uiting' "

In de bijbel is de plek van de ontmoeting met God de woestijn. De weg naar het beloofde land gaat door de woestijn. God en woestijn zijn met elkaar onlosmakelijk verbonden. In de woestijn ontvangt het volk van Israël de woorden die er toe doen, de woorden die leven geven als ze in daden worden omgezet. Vertrouwdheid met deze religieuze betekenisvelden is voorwaarde om het werk van Jabès te begrijpen en te volgen.

Woestijn

Prendre congé du jour. Nuit propice. Noire est la couleur de l'éternité.
Van de dag afscheid nemen. Veel belovende nacht.
Zwart is de kleur van de eeuwigheid.

(Edmond Jabès)

Als jongetje dat opgroeide in Egypte is Jabès gefascineerd door de woestijn. *"De woestijn levert ons het beeld van een wijde, onbeweeglijke eeuwigheid."* Ook de voorstelling van de woestijn is bepaald onbepaald: *"Men kan zich de woestijn als een rechthoek zonder hoeken voorstellen, als een cirkel zonder omvang, nooit echter kan men zich haar voorstellen als een vierkant of een driehoek; ze als een vierkant voorstellen zou betekenen, haar terstond inmettelen in haar geheugen, ze als driehoek begrenzen zou betekenen, dit niet te begrenzen geheugen een basis aanwijzen en een speerpunt."*

Jabès beschrijft ons leven als een tocht door de woestijn waarin alleen de weg zichtbaar is die we hebben afgelegd. De toekomst kennen we niet, is onmogelijk te kennen. De tijd die op ons toekomt bevat mogelijkheden maar het onmogelijke maakt er deel van uit. Dat laatste willen uitschakelen, dat in de hand willen houden is eigenlijk hetzelfde als het willen opheffen van onze vergankelijkheid. Maar we staan machteloos. We staan met lege handen tegenover de tijd. *"We kunnen niet het onmogelijke denken, als we ons vooraf al de vraag naar het mogelijke stellen. We zouden niets bereiken. Het onmogelijke is noch denkbaar, noch ondenkbaar. Het hoort niet tot de ochtend van het denken, noch tot de nacht van het niet-gedachte. Het is zelf gedooft herdenken."*

Want zo zegt Jabès: *"In elk mogelijke zit iets onmogelijks, dat het bespot. Dit onmogelijke echter is niet het onmogelijke. Altijd elders is het onmogelijke. Het is zelfs niets anders als het elders; in geen geval het onbereikbare, maar het open-zijn voor het niets; het niets van de openheid."*

Dit onmogelijke is God. Houdt in je hoogmoed niet eraan vast, het in een duurzame mogelijkheid te willen veranderen.

Men kan niet - o zwijgen, o niets, tot God gaan. Men kan hem slechts verlaten, zoals men altijd weer tot zichzelf terugkeert, met een leeg hoofd en lege handen.

Alle mogelijkheden van het boek worden vaak, door zijn fundamentele onmogelijkheid het uit te putten, teniet gedaan. Aan dit onvermogen dankt het boek een aanzienlijk deel van zijn mysterie.

Het onmogelijke waarnaar de mens zich voegt, is afkeer van God: het welbewuste falen, het mislukte gebaar.

Zo zijn we een leven lang ertoe gedwongen, in de woestijn rond te zwerven, waarvan de grenzen niets anders zijn als de onstabiele randen van de vertwijfeling. Er bestaat voor ons slechts redding buiten de redding."

Het beeld van de woestijn duikt vaak op in het werk van Jabès. Het is de woestijn waarin de nomade woont: *"terwijl hij een handvol zand oppakte, zie de nomade: 'dit is mijn kleven' en met de andere hand het gebaar herhalend: 'en dit is mijn dood. Al het andere is fata morgana'."* Ik krijg wel eens de indruk dat Jabès nooit anders heeft geleefd als een soort nomade. Van Egypte trok hij naar Italië en van Italië naar Frankrijk. Steeds onderweg, nooit thuis, nooit aangekomen op de plaats, zijn "Mokkum", letterlijk 'goede plaats'. Daarmee is hij ook prototype voor de vreemdeling, de zwerver, de Jood die elk jaar de wens uitspreekt 'met nieuwjaar in Jeruzalem' maar er nooit zal arriveren.

Jabès heeft weet van die werkelijkheid: *"Er is geen weg terug meer mogelijk voor degene die ver de woestijn is ingetrokken. Van elders gekomen, is het elders zijn tweede horizon geworden. Zand is de vraag. Zand is het antwoord. Onze woestijn kent geen grenzen," schreef rebbe Semama."*

Het is de woestijn van de diaspora, het nooit thuis komen, de woestijn die de beelden blijft leveren voor zijn vertelling over de leegte, de vergankelijkheid

en het niets: *"Nog voordat ik in de woestijn kwam, wist ik, dat zij mijn wereld was. Alleen het zand kan een stom woord tot aan de horizon begeleiden.* Opgeheven grenzen in het zand schrijven, en daarbij naar een stem luisteren aan gene zijde van de tijd. Wilde stem van de wind of onbeweeglijke stem van de lucht, deze stem houdt stand tegenover jullie. Wat zij verkondigt, is dát, wat jullie aanvalt of verbrijzelt. Woord uit de diepste afgronden, waarvan jullie het niet te verstane geruis zijn, klinkende of niet te horen aanwezigheid. Als het niets een beeld nodig heeft, het zand kan het ons leveren. Stof van onze verbanden. Woestijn van onze lotgevallen...

Zou er slechts een woestijn bestaan, de woestijn waarin God de mens aan de mens gaf, waar het boek zich opende voor het boek? De afwezigheid van God is de oneindige leegte, waarop de wereld rust. Niet te weerleggen niets. De naam schrijft zich in het zand. Het zand leest zich in de naam"

In deze woestijn komen leven en dood bij elkaar. Het beeld van de woestijn is bij uitstek geschikt om de kracht van het leven tegenover de dood en de kracht van de dood tegenover het leven te presenteren, aanwezig te stellen. De woestijn wijst beiden als het ware expliciet aan. Daarom komen in de Schrift ook alle grote profeten uit de woestijn. Ook Jezus ondergaat zijn woestijndoop. De woestijn is leerhuis, plek om aan den lijve te ervaren wat dood en leven inhouden. De woestijn levert de inspiratie om het vol te houden tegen de klauwen van de dood, tegen het mislukken en het falen van ons handelen en het op de klippen lopen van onze verlangens.

"Leven en dood beweren uit dezelfde adem te zijn. De ziel heeft de reinheid van de eerste bron."

De woestijn kan een bedreiging voor het leven zijn, maar ze geeft ook ruimte, er ontstaan nieuwe kansen omdat het oude van nul en generlei waarde meer is en nutteloos in het brandende zand. Jabès zegt: *"Tot de woestijn behoren wil zeggen, het leven en de dood toebehoren. De dood beluisteren wil zeggen, geen enkel moment van je leven missen. De laatste woorden van het leven waar te nemen - elk woord in het leven is het laatste - betekent - reeds in de dood getreden te zijn. Alleen de dialoog is in staat de dood voor een ogenblik voor de gek te houden."*

In de dialoog gaan de woorden over en weer, lijkt het leven te stromen als het water van Heraclit. Maar schijn bedriegt. Wie kan het water vasthouden in zijn hand? Daarom doet de mens een nieuwe poging: hij legt de woorden vast. Hij schrijft.

Schrijven

De nacht verliezen wil zeggen, een gedachte oogsten.

(Edmond Jabès)

Het proces van schrijven past in deze werkelijkheid om een *modus vivendi* te vinden met de dood: *"Schrijven zou in laatste instantie niets anders zijn, als alle beelden waarmee ons leven verzadigd is, te offeren - als vuuroffer - aan een enkel beeld, het onvoorstelbare beeld van de dood."*

De dood heeft het laatste woord, maar de woorden zijn onsterfelijk als ze het leven doorgeven. Daarom houdt het leren nooit op en wordt de leerling aangemoedigd om zoveel mogelijk betekenissen te leren want geen betekenis heeft het laatste woord. *"Als het geschrevene bewerkte akker is, dan is het woord dorstige graankorrel. Hoeveel visioenen, hoeveel ontberingen, trekken aan het woord? Het schrift is een uitbarsting van grote passies. De dood echter is sterker. Staat misschien aan de basis van dat verlangen niet de zieke wens om te sterven?"*

In de visie van Jabès is het de mens die schrijvend zijn probeert te geven aan zijn bestaan: *"Het wit dat de letter isoleert, maakt er een geheel van. Dit geheel is een sleutel."* Het is een sleutel tot het verstaan, tot het leven zelf, het begin van een zoektocht naar zichzelf en naar God. Jabès drukt zich zo uit: *"Teleurgesteld vond de mens het teken uit, dat allereerst een beeld van een beeld was, voorstelling van een niet voor te stellen iets, op zoek naar zichzelf. Beeld, gestalte, waartegen het teken zich later zal verzetten, zelfs tot aan hun vernietiging toe, om zo op zijn hoogtepunt de waarde van een letter te verkrijgen."*

Indien de interesse in de letter niets anders was als de goddelijke aantrekking, die voor ons van het geheim uitgaat?

De waarheid is geheim. In onze gloed hebben wij de letter bevraagd, want zij is hoedster van geheimen en door haar raadsel ook schepper van het woord, dat te veroveren valt. En als schrijven niets anders zou zijn als het woord van de ballast van zijn geheim te bevrijden?

En als God uit vrees, om het genie van de mens op de proef te stellen, bij voorzorg de letter verborgen heeft, om zich op een dag met de ogen van zijn schepsel in het binnenste Zijn Naam te kunnen lezen?

En als het geheim, hoewel het nooit het woord heeft bewoond, het woord zelf was?

De Naam van de namen in zijn onvoorwaardelijke soevereiniteit zou ons al snel verschijnen als Naam van het geheim en geheim van de Naam.

Gebrekkigheid van de taal."

Toch zetten we de taal in, kunnen we niet anders, om het geheim van het leven en de dood in beelden te vangen. Ons verlangen is onbedwingbaar om woorden te vinden met de taal als net, vangnet: *"Om ons meester te maken van het universum, beschikken wij, zonderlinge vissers, slechts over een opeenstapeling van netten, die door de rede geknoopt zijn. Het oneindige is bezaaid met nutteloze, ondeugdelijke knopen, schreef rebbe Sari."*

Het boek

“Het denken heft de dikke sluier op die het Heelal verhuult, om deze te vervangen door een andere, die zo licht is, dat men hem nauwelijks kan vermoeden. We nemen de wereld alleen door de transparantie van deze sluier waar”zei hij. En hij voegde toe: “als deze sluier de taal zou zijn? “

(Edmond Jabès)

Wat de mens schrijft vormt samen het boek. Jabès heeft een hele serie boeken geschreven met de titel 'Boek van de vragen'. Niet alleen de mens wordt voorgesteld als schrijvend. De mens wordt als het ware ook zelf door een schrijvende God geschreven. Tegen het donkere licht van de dood, zoals het wit om elke letter, wordt de mens geschreven in het boek van de eeuwigheid. Jabès schrijft over het menselijke boek en een 'geheel ander' boek vanuit de beelden in de woestijn: *"Zand tegen de tijd en zijn onmiddellijke leesbaarheid. Wit op wit is het Boek van God in de mens; zand op zand het boek van de mens in God," schreef rebbe Sarar.*

En Yukel zei: '(Boeken, van beton of steen, opgesteld in een vooraf bepaalde orde. verhieven zich bijna overal in de stad. Ik zocht tevergeefs naar het mijne.'

En Sarah zei: 'We zullen nooit een woning hebben.'

En Yukel zei: '..Het was nacht. Je leunde met je ellebogen op de vensterbank van het verlichte raam in een van de gebouwen die voor mij oprezen.'

En Sarah zei: 'We hadden in dat boek kunnen zijn.'

En Yukel zei: 'Ik maakte aanstalten om naar je toe te komen in je kamer, toen ik plotseling werd omringd door zoveel gezichten die op het jouwe leken, dat ik niet meer wist tot welk gezicht ik me moest wenden.'

En Sarah zei: 'We hadden in al die boeken kunnen zijn.'

En Yukel zei: 'Welk boek zou het kunnen zijn, het onze, waarin geen boeken meer zijn?'

En Sarah zei: 'Misschien het boek dat vóór het eerste en na het laatste komt; misschien het boek waarin alle boeken vorm krijgen en uiteenvallen.'

Heeft rebbe Arwab niet geschreven: 'Het oneindige opent zich als een boek en binnenin is alles wit'? " Misschien is het hele universum wel het papier van God voor de eeuwen, en zijn de planeten de punten en accenten. Ons leven verzinkt in het niets, afgezet tegen de eeuwigheid. En de planeten, het melkwegstelsel, zijn zij ook een kortstondig boek? "Tegenover de eeuwigheid is elk leven korstondig - om te lachen."

Maar ondanks dat laat Jabès zich niet ontmoedigen en zet hij in op het verhaal. Een verhaal dat scheert langs de randen van het niets. *"Als het leven een verhaal is, zo kan ook de dood zoiets zijn. Maar de dood is vóór het leven.*

Er bestaat dus een verhaal vóór het verhaal; een verhaal onder het verhaal, dat zich schrijft – dat misschien hierop antwoordt, indien het zich schrijft. Uitgezonderd wij beleefden de twee verhalen samen, als een enkel: de vertelling van het leven van onze dood; de vertelling van de dood van ons leven.

“Op de linker helft van mijn boek kun je de geschiedenis van mijn leven lezen; op de rechter zijde die van mijn dood”, zei een wijs iemand tot zijn leerling, waarvan ik de gesprekken als enige mocht bekend maken. “Mag de geschiedenis van mijn dood de geschiedenis van mijn leven worden. Zo zul je het boek opnieuw beginnen.”

Gaat het avontuur aan de tekst vooraf of de tekst aan het avontuur? En wat is dit avontuur, dat zich meester heeft gemaakt van de tekst en dat hij (de tekst) ons tot leven dwingt, zodat wij in de toekomst alleen nog zijn avontuur leven zullen, dat meer als elk ander het onze is geworden?

Schrijven beoefenen wil zeggen, met betrekking tot je leven een openheid oefenen, waardoor het leven tot tekst wordt. Het woord is de etappe naar het onbekende toe, waar de geest de prijs voor zijn roekeloosheid betalen zal; dit onbekende, zonder welk het denken alleen dode gedachten en nooit de gedachte aan het sterven, aan het meest levende, aan het uiterste van zijn dood zou zijn."

"De tijd denken betekent, de scheidingspijn te denken...onleesbaarheid van de volgende stap. Alleen de weg is zichtbaar." En zo gaan wij voort, eeuw na eeuw, zoekend, hopen, verwachting en vol verlangen. Maar wat is de inhoud van dat verlangen, waarnaar verlangen wij ten diepste? De opheffing van de tijd? Het einde van de dood? Het begin van volmaaktheid en het einde van de vergankelijkheid?

Ook Jabès is het te doen om waarheid, maar het is de waarheid van het hier en nu: *"De waarheid ligt zeker niet in de vraag. Minder nog in het antwoord. Ze ligt in de provocatie van de een en de ontsteltenis van de ander. Welke mogelijkheden zouden wij hebben, de afvalligheid van de dag te op te heffen, ware het niet voor ons gebruik ons eigen licht te scheppen? Sindsdien zien wij slechts door ons."*

Wij zijn onze eigen bril: *"Men kan alleen op het ontwaken zetten. De toekomst van de mens ligt in de ogen. Ze is misschien niets anders als de verborgen hoop op een oneindige blik."* En met deze bril en onze verborgen hoop schrijven wij onze toekomst tegemoet. Schrijven is een daad van geloof. Geloven in je zaak, vertrouwen op morgen, op de verwijzingskracht van je woorden. Het boek dat onder de handen van de schrijver ontstaat.

"Men moet in het boek geloven, om het te schrijven. De tijd van het schrijven is de tijd van dit geloof. Ik geloof. Ik schrijf; gelooft het boek echter in mij? Kwam men maar zo ver, dat de woorden iemand voor geloofwaardig hielden. Men moet hen een onderpand bieden."

De overeenkomst speelt zich af op het gebied van het geloven.
Er bestaat geen boek buiten zijn overeenkomst met het boek, waarin het geloof ontbreekt. Geloven, om te groeien.
Vooruitkomen in het boek, zoals men vooruitgaat in ouderdom, zoals men zich kennis toeëigent.
Denken, schrijven betekent zich overeenkomst verschaffen, Schrijven en denken zijn slechts pogingen van overeenkomsten, het zijn approximatie-spellen; elkaar wederzijds aanvullende lichten in de worsteling met hun niets, ten aanzien van het voorwerp.
De ander denken wil zeggen: de overeenkomst duur verlenen.
Er bestaat geen niet gedacht iets, dat overeenkomst heeft.
De tijd tekent de overeenkomst. De eeuwigheid veegt haar uit.
Zwaarder nog als de wereld is het onbekende. Het laat zich niet opheffen.
“Welke kracht zou zich met deze leegte kunnen meten? “vroeg rabbi Basri.
“Ze is niets, maar zij alleen houdt al het andere bijeen.”
Het onbekende verdrukt de leegte niet. Het verbluft haar.
Het leven is in bezit van alle kleuren, die ze tot leven brengt; de dood slechts over deze ene, die hij afdwingt.
Schrijver en schilder gaan bij de eerste zonnestraal uiteen.
Een enkele kleur voor de letter, die van de dood. Een enkele dood voor de letter, van die van de kleur. De kleur van de dood is eeuwig: zwarte as en witte as, door water vermengd.
De schrijver zet in op twee kleuren en sterft aan een daarvan.
Een kleur is voldoende om ons te verblinden.
Het wit zal op een dag niet meer kleur, maar alleen nog, eindelijk, afgrond zijn.
“Het zwart zal ons uitroeien”zei hij.
...een boek in de dood van het boek als antwoord op zijn overeenkomst met de dood.

Je speelt op verlies. Je speelt de niet-overeenkomst: het niets zijn van het niets.
De onleesbaarheid van het leesbare is misschien het einde van de transparantie.
“Onze overeenkomsten zijn de verzamelde resten van een oneindig uitgedroogd geheugen”zei hij.
De stad vervormt het gezicht, vertroebelt de overeenkomst.
De woestijn geeft ons opnieuw de vergeten trekken.
De woestijn is een goddelijke stoffig geworden spiegel.
Elke beschreven pagina is een ontwarde knoop van zwijgen.
De afgrond is zwijgzaam.
Men schrijft zoals men schildert – met ivoorzwart, dat zoals iedereen weet, als fijn zwart poeder uit een mengsel van ivoor en tot as geworden botten gemaakt wordt."

Boek tegen de dood

In de dood straalt de waarheid in haar hele lichtvolheid.

(Edmond Jabès)

Aan elk einde van de weg wacht de dood. Onontkoombaar, einddoel, eindpunt, leegte. *"O dood, verdonkerde ster, die een krans van licht tot raamwerk heeft. O schipbreuk, o zon, gewillige buit van de bezitsgierige inkt, waarmee alles zich schrijft. De eeuwigheid tooit zich met haar eigen weerschijn, zwart kwarts, die het ogenblik rastert... En de wijze zei: "o schemering. Dat was dus de dag? Een mislukte poging van het licht, om eeuwig het universum te verlichten? De dood is daar. En dat is reeds het niets."* Jabès laat zich echter niet weerhouden om de dood te eren met het woord. Dat noemt hij de methode:

"Met tussenpozen verder gaan, zich voortdurend herhalen; ingenomen zijn voor de logica van de dood. De dood eren; niet met de schop, niet met de zeis, maar door het woord – schop en zeis tegelijk.

Het graf eren, doordat men het stoffelijk overschot bijbrengt – het boek en het woord. Flonkerende top van de dood. Altijd zal er een ster zijn, die hoger dan de anderen staat. Is de leegte de verbinding? Maar hoe kan het niets, dat niet eens wolk, bliksem, vurige uitbraak van sterren is, verbinding zijn; dat alleen lucht was, wind, om de lucht met de lucht te verenigen, om ze te scheiden en weer te verenigen?

Hij zei: "de weg van de blik tot de blik, de hand tot de hand, het woord tot het woord is de verbinding. Uit lucht."

Meer als de knoop – het touw. Meer als de mond – de stem. Meer als de luchtpijp – de adem; maar ook: meer als het schrijfsel – het blijfsel; meer als het roeispansel – het ritme; meer als de schroef – het spoor van het schip.

Zullen we ook deze keer, naar de zee verwijzen? Nooit zijn lichamen zo volkomen verbonden geweest. complexe – spontane – opwellingen van liefde – voeg en graf; veelvoud en duur – in de liefde zelf. De adelaar adelt de regel. De golf bewaart voor de herinnering een vogel."

Er is alleen de taal, het woord, de vraag, de verwijzing. "Ik heb geen voorstellen gedaan, geen verzoek gedaan. Ik liet me door de vraag leiden. Waarheid bestaat enkel in de vorm van een vraag: werkelijkheid alleen in de werkelijkheidsduiding. Wie zal oordelen?"

Jabès vat nog eens samen waarom hij 'eigen - lijk' schrijft: *"De wereld loopt uit op een boek. Alles komt van het boek. In de eerste band van het boek van de vragen zeg ik: "de wereld existeert, omdat het boek existeert." Want om te bestaan, moet iets benoemd zijn. De benoeming gaat ons vooraf. Deze benoeming is ook het allereerste, die ik probeer terug te vinden; benoeming, die niets anders is dan de bewustwording van wat is, of wat zijn zal. Die dus*

aan het voorwerp vooraf is gegaan en waaraan zich het universum zal onderwerpen.

De gedachte die mij bezighoudt, is werkelijk die van het laatste boek, dat we nooit zullen schrijven en dat we proberen te evenaren in al onze boeken, net zoals het universum dat ontstaat elke dag wat meer lijkt op het ongebooren universum. Zo zou dit laatste boek het eerste zijn, maar altijd niet ontcijferd. Het is ongetwijfeld het vermoeden van dit boek, dat mijn boeken hun eenheid geeft, alsof de architectuur en de zin van het boek altijd slechts een fysieke en metafysische toenadering hiertoe is.

Mallarmé heeft ook over de “pronk van het niets” gesproken en op die wijze eraan herinnert, dat het de leegte en het niets zijn, die het wonderbaarlijke gebouw verstoppen, waarvan we de voltooiing slechts kunnen vermoeden. Dat is een verdere vormgeving van het eigenlijke, het etymon (=de grondbetekenis van een woord). Zou God niet alleen dit etymon zijn? Ook dat wilde Mallarmé in zekere zin uitdrukken, want hij beweert: “de literatuur, en zij alleen, existeert door uitsluiting van al het andere.” Het mysterie van de schepping ligt in het woord.

Elke schepper stelt voortdurend vragen bij de wereld. Indien de schrijver ons uitnodigt, deze te lezen, schept hij een urgentie – hij dringt op ons aan. In die zin is de lezer bevoorrecht: lezen wil in zekere zin zeggen, dat alles onbepaald te laten, wat niet deze toenadering met voorrang – deze visie – is. Men kan zelfs zover gaan om te zeggen, dat de wereld wacht, als wij lezen. Evenzeer weet de gelovige Jood, die een heilige tekst leest, dat God wacht.”

Jabès wacht en schrijft. De dood als horizon. De woestijn als weg. De pen als wapen en als schild. De woorden houden de dood niet tegen, stellen hem niet uit. De woorden zijn geen betrouwbare bescherming. Maar de woorden geven de hoop richting. En hoop is er ook voor Jabès voldoende. Ook in het aangezicht van de dood. *"Het wit is doorgang in de dood."*

Schrijven zou slechts een vorm zijn van sterven aan de woorden van de eigen dood en het spoor slechts van een voortgaande onthulling van een schaduw, o uiteindelijk wit. Onder dit wit rusten wij. Onder dit onlichamelijke witte gezicht.

De dood is als de hemel, onder. Aan de voet van de ladder. Bovenaan is hoge vlucht, de ziel, het leven. Vallen wil zeggen de dood doormeten. Val. Graf: een kunstmatig gevuld gat.

Is misschien het blauw van de hemel de keerzijde van de nacht? Wie echter haalt de door inkt zwart geworden woorden terug? Schrijven wil in dit geval zeggen, met elk teken een nieuwe dag wijden, waarvoor het woord ontstaat. Met de hoop is men nooit klaar."

John Hacking - 2009 Splijtstof jr. 29 nr 4

noten:

(1) Frans Rosenzweig, Der Stern der Erlösung, Frankfurt am Main 1988 (1921), (Suhrkamp Verlag) pag. 3

(2) Voor een overzicht van de boeken van Edmond Jabès zie <http://www.radio-france.fr/parvis/jabes.htm>

Ik citeer zonder opgave van pagina uit: Edmond Jabès

- Die Schrift der Wüste, Berlin 1989 (Merve Verlag)

- Der vorbestimmte Weg, Berlin 1993 (Merve Verlag)

- fragmenten uit Le livre des Ressemblances. Het boek der gelijkenissen, in De tranen van God. Genese van het beeld in het werk van Gérard Garouste Joseph Semah, KUN, Studium Generale 1998; Verlangen nach einem Beginn. entsetzen vor einem einzigen Ende, Stuttgart 1992 (Verlag Jutta Legueil)

- Ein Fremder mit einem kleinen Buch unterm Arm, München 1993 (Carl Hanser Verlag)

- Das kleine unverdächtige Buch der Subversion München 1985 (Carl Hanser Verlag)

- Vom Buch zum Buch, München 1989 (Carl Hanser Verlag)

- Das Gedächtnis und die Hand, Münster 1992, (Kleinheinrich Verlag)

(3) Martin Buber, Baal Shem Tov, Unterweisung im Umgang mit Gott, Heidelberg 1981 (Verlag Lambert Schneider) pag. 62-63

Stilte omgeeft ons...

Wat is stilte, waar komt stilte vandaan, hoe existentieel is stilte, welke rol kan stilte spelen in ons leven en vooral in onze overdenkingen? Is stilte het tegendeel van lawaai, van drukte, van stress en heen en weer geren tussen de ene attractie en de andere? Is stilte persoonlijk gekleurd of is het iets algemeen en ook als algemeen gegeven te ervaren.

Jan Oegema schreef onlangs in "Letter en Geest" – de bijlage van het dagblad Trouw over deze stilte. (22-10-11 p. 2-3). Hij verwijst daarbij naar het boek van Sara Maitland (1950) 'A Book of Silence', ('Stilte als antwoord', in Trouw besproken op 20-3-2010). In dit boek komt Maitland tot deze conclusie, ik citeer: "dat hetgeen de christelijke traditie doorgaans aan God toeschrijft, is in feite een effect van de stilte zelf." Maitland "somt acht zaken op die kenmerkend zijn voor individuen die lang in stilte vertoeven: verheving van zintuiglijke en emotionele indrukken; spontane manifestaties van ontremd gedrag; sterk besef van dankbaarheid en verbondenheid; gehoorshallucinaties; vervaging van grenzen en persoonlijke identiteit; een opwindend besef van risico lopen; gewaarwordingen van onuitsprekelijkheid en gelukzaligheid." Kortom allemaal kenmerken die ook uit getuigenissen van mystici bekend zijn, uit ervaringen van bergbeklimmers en anderen die een tijd in de natuur in stilte doorbrengen zoals de oude woestijnvaders meer dan vijftienhonderd jaar geleden. Stilte en het ervaren of doormaken van die

stilte heeft dus verschillende effecten. In de religies worden deze opgepakt en in een kader gezet. Dat kader is meestal een soort van weg, een route op weg naar God of de ervaring van het goddelijke in deze aardse werkelijkheid. Zoals de natuur een mogelijkheid biedt van openbaring van het goddelijke. Als God zichtbaar kan worden in de natuur zou dat kunnen betekenen dat God daarin op de een of andere wijze aanwezig is. Dat valt niet te bewijzen maar de ervaringen van mystici en anderen verwijzen daarnaar. Het zijn getuigenissen, niet meer en niet minder, geen objectieve en controleerbare feiten.

Oegema beschrijft dat Maitland heeft ontdekt dat stilte meer is dan een middel om iets van de goddelijke ervaring te proeven of om “verlichting” te bereiken. Stilte is, Ik citeer: “Het is het ding zelf, het Ding-an-sich, (Kant) waarvan de inwerking zich volgens haar grotendeels aan onze meditatieve waarneming voltrekt. Dat betekent dat de stilte leger wordt, minder goed inpasbaar in onze mentale concepten. Daarmee wordt ze misschien ook angstiger, want ze biedt de stiltezoekende mens nóg minder houvast dan voorheen. Maar die stiller wordende stilte kan ook bevrijdend werken, want ze neemt de duizelingwekkend hoge doelen weg waarop de religieuze stiltezoeker zich van oudsher geacht werd te richten.” Stilte levert zo alleen stilte op, geen extra dimensie in de vorm van iets goddelijks of iets dat naar God verwijst. Alles valt weg, alles valt van je af, je gaat samenvallen met de stilte, misschien wel te vergelijken met het trillen van een snaar, waarbij het geluid onhoorbaar wordt omdat twee tonen, golven, elkaar opheffen omdat ze contrair zijn, in een soort tegenfase, destructieve interferentie genoemd. Natuurlijk schiet dit beeld uit de natuurkunde tekort want het is de vraag of stilte van doen heeft met geluid en niet veel eerder het volstrekte tegendeel is van geluid. Interessant is daarbij de vraag hoe stilte zich kan manifesteren in een luidruchtige wereld, een aardse werkelijkheid waarin het bijna nooit echt stil is, of als je al mediterend stil wordt, je toch nog weet kunt hebben van je lichaam dat lawaai maakt. Sara Maitland bewandelt een ander spoor. Oegema benadrukt dat zij tot de slotsom komt dat God voor haar niets dan stilte is. Maitland schrijft: "God is stilte, een stilte die positief, levend werkelijk en van 'nature' onbreekbaar is. In plaats van dat alle stilte wacht om te worden doorbroken, schreeuwt alle spraak het misschien wel uit om weer te worden opgenomen in de stilte, in de dood, in de nauwelijks waarneembare ruimte die opent naar de aanwezigheid van de eeuwigdurende stilte."

Daarmee keert zij het mechanisme om: niet de klank, het geluid verbreken de stilte, maar de klank en het geluid keren uiteindelijk terug in de stilte waaruit ze te voorschijn kwamen. Als God onbreekbare stilte is, en wij, dood zijnde, terugvallen in die stilte, als het ware als rijpe appels in de handen of gouden schaal van God vallen, die zijn schaal onder de boom houdt (Rilke, Wladimir de wolkschilder), dan is dat niet alleen mystieke verwoording van een existentiële werkelijkheid maar ook bijna een letterlijke weergave van een

feitelijk proces. Levend en met een kloppend hart zijn wij geen stiltewezens. Vallen wij niet samen met de stilte, met stilte, met God. In theologische taal zijn wij 'schepselen', voortgekomen uit God, uit zijn stilte en het bewijs hier voor is dat wij luidruchtig zijn zolang wij leven. Tijdens intensieve natuurervaringen, ervaringen van diepe stilte zouden we dus een vermoeden kunnen krijgen van onze bron, van onze goddelijke oorsprong. Verstokte atheïsten zullen dit natuurlijk niet beamen en zullen het waarschijnlijk een theologisch trucje vinden om stilte = God te noemen. Maar als wij eenmaal dood als een pier zijn komt er geen zuchtje meer over onze lippen en zijn wij in diepe stilte ingekeerd. De dood is dus in dit licht het bewijs van een stilte die definitief over ons is gekomen en letterlijk zijn we volledig stil gevallen. Het, ons leven, is er helemaal uit. Achterblijft ons corpus dat alras helemaal zal vervallen. En spoedig zal niets meer van ons lawaaierig bestaan over zijn in dit heelal.

Dit is natuurlijk geen echt ontologisch godsbewijs dat hier wordt geleverd maar het feit dat stilte bijna net zo onbepaalbaar is als God zelf, is pure winst. Stilte die niet valt te pakken, die je over je of door je heen moet laten (gaan) komen. Het doet me denken aan de term het "sublieme" zoals die door J.f. Lyotard wordt gebruikt: "het sublieme gebeurt" – "het gebeurt er...". Ook dit is waarschijnlijk te karig als bewijs, onvoldoende om stilte, en om God echt te duiden. Stilte, sneeuw, licht, nacht en zijn in mijn ogen allemaal begrippen en werkelijkheden die naar dit sublieme van het "gebeurt er" verwijzen – zonder dat je er een vinger op kunt leggen. Zonder het theoretisch en praktisch te kunnen inpalmen. En als stilte een mooie metafoor maar ook een sublieme werkelijkheid is die ons werkelijk omgeeft, wat is er dan mooier om ons er af en toe aan over te geven?

John Hacking – met de blik op Allerzielen - 1 november 2011

Definitief achter de feiten

Gisteren was het op het journaal: rond de 14.000 meldingen afgelopen jaar van ziekenhuizen en artsen over mensen die moeten worden behandeld na een poging tot zelfdoding. Bij gemiddeld 1200-1400 mensen per jaar lukt die poging wel. Een meisje van 15 springt op dinsdag voor de trein, een student economie, iets ouder, op maandag. Waarom maken jongeren een einde aan hun leven? Waarom ouderen? Van ouderen zou je het kunnen begrijpen als ze een leven vol teleurstellingen achter de rug hebben, of als ze depressief zijn geworden van en door "het leven". Maar van jongeren? Hebben zij al zoveel meegemaakt dat hun leven zinloos is geworden. Als ouder, broer, zus, vriend en vriendin is het feit van de zelfdoding van je kind, broer, zus, vriend, vriendin niet meer terug te draaien. Je wordt ermee geconfronteerd en je bent voorgoed afgesloten van de mogelijkheid dat het ook anders had

kunnen zijn. Je staat definitief achter de feiten – hollen hoeft niet meer, proberen de feiten te veranderen is op slag totaal zinloos en onzinnig.

Wat blijft is een leegte, een diepe pijn, een afgrond in je ziel. Een zwart en donker gat in je leven dat niet meer dichtgaat, niet meer wordt opgevuld hoeveel troostwoorden en begrip er ook wordt ingestort. En het zijn de randen ervan, de rafelranden veroorzaakt door de vragen omtrent het gebeuren, “het grote waarom”, die blijven branden. Het is meer dan knagen, meer dan je blijven afvragen, het is een sluimerend en sluipend vergif dat je ziel aantast, dat bezit van je neemt als je niet uitkijkt, als je niet oppast. Het is een gevaar voor je psychische gezondheid – een roofdier dat zijn kans schoon ziet als het een keer minder met je gaat. Het is een verdriet dat telkens weer de kop opsteekt in alle hevigheid ook als je vele jaren later geconfronteerd wordt met nieuw verdriet, nieuwe pijn. Het gaat nooit over. Het is nooit voorbij. En misschien, hoe ouder je wordt, hoe schrijnender de pijn kan worden, alsof je eigenlijk nooit echt zonder koorts bent, nooit helemaal gezond verklaard. Levenslang draag je het litteken van je verlies, van je verloren gegane liefde, van een mislukking met je mee. Want het voelt als mislukken, het voelt als een verlies tegenover een onzichtbare maar o zo machtige vijand.

De persoon die je hebt verloren, je kind, je ouder, je man of vrouw, je vriend of vriendin is er niet meer. Je kunt niets meer vragen, niets anders doen, niets veranderen, geen omstandigheden veranderen opdat de zelfdoding niet zal plaatsvinden. Hij of zij is elders, dood, begraven, verbrand, uitgestrooid op de wind, vergaan in de aarde, en misschien ergens ver weg als ziel opgeborgen, verstoppt in het mysterie dat God heet. Wie zal het zeggen. We kunnen enkel gissen. Maar de ziel van hem of haar die wij verloren is op de een of andere manier nog manifest in ons denken en voelen, in ons handelen en weten. Door de pijn en door het verdriet zijn ze er nog, ervaren we nog hun aanwezigheid en hun vertrek uit dit leven: uit ons leven. Pijn en verdriet, al blijven het schrijnende wonden, zijn de andere kant van de medaille die liefde heet. Zonder pijn, zonder verdriet kan de liefde niet, zij zijn de keerzijde maar ook de herinnering eraan, de tastbare vorm ervan. En hoe meer verdriet, hoe meer liefde. Dat kan troosten, al is het niet gemakkelijk om dat te blijven, te kunnen zien en ervaren. In verdriet en pijn voor eeuwig verbonden. In liefde aan elkaar geklonken. Totdat we misschien eens weer bijeen, verzameld zullen zijn. Wie weet. Voor ons, die achterblijven is het uithouden, wachten, soms vechten tegen de donkerte die bezit dreigt te nemen van onze zielen, en investeren in momenten van licht, van warmte, van liefde die wij kunnen schenken aan elkaar. Wat zouden we anders moeten doen – zo achter de feiten?

John Hacking 2012

Nietige grootheid

"Ik ben niets,
ik zal nooit iets zijn.
Ik kan ook niets willen zijn.
Afgezien daarvan, draag ik in mij alle dromen van de wereld."

Deze woorden van Alvaro de Campos (een pseudoniem van de Portugese dichter Fernando Pessoa) doen mij denken aan het kerstverhaal. Dichters zijn vaak als geen ander in staat om tegenstellingen bij elkaar te verwoorden. Met schijnbaar vanzelfsprekend gemak schrijven zij over de grote dingen in het leven en als lezer wordt je soms meegesleept in hun prachtige beeldspraak. Mij overkomt dat vaker dat ik lezend in een dichtbundel ontdek hoe de woorden voor mij een eigen leven gaan leiden en dat ik houvast kan vinden in de beelden die de dichter ontwerpt. Misschien zult u zeggen 'hoe kunnen beelden nou houvast geven' of 'hoe zijn beelden nou in staat om je de weg te wijzen in dit leven?' Deze twijfel is begrijpelijk, we worden dagelijks overspoeld met beelden en gewaarwordingen. En vaak kunnen we er geen touw aan vast knopen en vallen er weinig levenslessen te trekken uit die stroom van beelden. De dingen van de dag vallen eerder over je heen dan dat je er bewust bij stil staat. En dat is nou ook precies het verschil met poëzie. Als je een gedicht leest doe je dat meestal met aandacht, geconcentreerd en in stilte. Je probeert te begrijpen en te voelen wat de schrijver bedoelt, daarin probeer je mee te gaan, daarin kun je worden opgenomen, daarin kunnen ook je eigen ervaringen een plaats krijgen. En als er dan zoiets als herkenning is, dan is je inspanning en je moeite niet tevergeefs.

In de beginregel van het gedicht de 'Tabakswinkel' die boven staat afgedrukt beschrijft de dichter twee uitersten: een mens nietig, sterfelijk, n toch een vat vol dromen. Of in deze kersttijd: 'het kindje in de kribbe, een klein volslagen afhankelijk mensje, aan de borst van de moeder, en zo vol belofte, blijkt een verlosser voor velen, een mens die dromen kan laten uitkomen omdat hij zelf zo vol is van dromen.'

De 'uitkomst van die droom' beschrijft de evangelist Lucas in zijn Blijde Boodschap: 'als het toch eens waar mocht worden...eindelijk vrede, géén oorlog meer, geen lijden en geen geweld, geen ziekte en geen dood...'
Met de komst van de 'ver-losser', de mens die ons vrij-maakt, die de banden 'lost' waarmee wij gebonden zijn aan het leven en het lijden, komt er hoop in de harten van de mensen. En het mooiste is, die verlosser komt in alle zwakheid, in de meest menselijke gedaante, als kleine mens ter wereld; een kind geboren uit een vrouw. Daarin lijkt hij op ons. Daarin kunnen wij ons met

hem vereenzelvigen, en kunnen wij, wat nog belangrijker is, zijn droom voortzetten.

Want wij zijn ons bewust dat die droom van Jezus nog niet helemaal is uitgedroomd, de wereld is nog geen aards paradijs, er wordt door velen nog veel teveel geleden. Maar durven wij ons wel over te geven aan die grote droom van vrede, die droom die een einde wil aan alle menselijke geweld?

Met al onze onmacht en ons besef van sterfelijkheid?

Opnieuw wil ik bij een dichter te rade gaan. Juan Ramón Jiménez, een Spaanse dichter schrijft over de dood die elk van ons wacht, de volgende melancholieke woorden:

"De allerlaatste reis.

En ik zal gaan.

En de vogels zullen blijven en zingen;
en blijven zal mijn tuin, met zijn groene boom
en zijn witte bron.

Elke avond zal de hemel blauw en vredig zijn.
en luiden zullen, net als vanavond,
de klokken van de kerktoren.

Sterven zullen zij die van mij hielden;
en het dorp wordt elk jaar weer nieuw;
en in elke hoek van mijn tuin met witte bloesems
zal mijn geest dronken van heimwee ronddwalen...

En ik zal gaan; en ik zal alleen zijn, zonder thuis,
zonder groene boom, zonder witte bron,
zonder blauwe en vredige hemel...
en de vogels zullen blijven en zingen."

Dit gedicht heeft iets heel weemoedigs. Misschien wel door het besef dat het allemaal door zal gaan, ook als je er zelf niet meer bent. Alles waar je in je leven met volle teugen van hebt genoten is er ook na je dood, maar je hebt er zelf geen deel meer aan. Dat doet pijn, dat beeld kan verdriet bij je losmaken, heimwee, verlangen.

Maar toch is dat slechts één kant van de zaak. Er is nog een ander gedicht van hem, een gedicht waar het onderscheid tussen leven en sterven langzaam vervaagt. En hoe vaker ik dit gedicht lees, hoe meer ik moet denken aan het lot van Jezus, en aan de beschrijvingen van mystieke ervaringen van onze grote mystici.

"Mijn hart is nu zo zuiver,
dat het om het even is, of het sterft

of zingt.

Het kan het boek van het leven vullen of het boek van de dood.
Beiden zijn onbeschreven voor mijn hart, dat denkt en droomt.

Evenveel eeuwigheid zal het in beiden vinden.
Hart, het is om het even: sterf of zing."

'Sterf of zing' - het lijkt bijna een bevel, aan ons, de levenden. Het kindje in de houten kribbe zal eindigen aan de houten balken van het kruis. Leven en dood zijn onverbrekkelijk met elkaar verbonden. Ook voor ons. En misschien beseffen wij het niet altijd, 'maar elke nieuwe geboorte maakt een sterven pas mogelijk en elk sterven is een nieuwe geboorte'. Zoals een mens ongevraagd en buiten zijn wil geboren wordt in dit leven, zo wordt dit leven ook weer van ons afgenomen, en worden wij opnieuw geboren in een 'bestaan' na de dood: een nieuwe geboorte.

Deze droom heeft Jezus met zijn leven en sterven zichtbaar gemaakt. Het is een droom die verder reikt dan ons leven en ook verder dan onze dood. En als ik dan boven vraag of wij ons nog durven over te geven aan die grote droom van vrede, dan moet de nadruk liggen op het woordje 'overgeven', of zo u wilt op het werkwoord 'toe-vertrouwen'. Want dat is geloven, dat is een hemel vol van engelen die zingen "Eer aan God in den Hoge - Gloria in excelsis Deo" - al het andere komt daarna; dat zal ook blijken in het leven van Jezus zelf.

John Hacking 2013

Vertrouwen

Motto:

Wie iets voor anderen of de wereld wil doen zonder zijn eigen zelfkennis, vrijheid, integriteit en vermogen tot liefhebben te verdiepen, heeft anderen niets te geven. Hij zal op anderen alleen zijn obsessies overdragen, zijn egocentrische ambities, dogmatische ideeën en vooroordelen.

Thomas Merton

Vertrouwen in "heb vertrouwen, alles komt goed" klinkt prachtig, maar het is vaak een leugen. Toen mijn moeder een einde aan haar leven maakte was er bij haar géén sprankje vertrouwen meer. De stap die zij definitief zette maakte niet alleen aan haar leven maar ook aan alle opties ten aanzien van haar leven een einde. Zij was enkel nog trouw aan haar doodswens, de wens

die een einde zou maken aan haar leven dat zij meer en meer als lijden was gaan ervaren.

Waar leed ze dan aan? Ik kan het niet zo makkelijk zeggen. Ze leed aan onverdraaglijke geuren om haar heen, smaken in haar mond en keel. Ze sprak er zelden of nooit over. Ze deelde niet haar zorgen. Het enige dat ze bij voortduring deed was wijzen op het feit dat wij, als kinderen, moesten blijven genieten. Zelf genoot ze niet meer. Zelf was het voor haar, zo vermoed ik, onmogelijk geworden om te genieten. Er was misschien in haar ogen niets meer om van te genieten.

Mijn moeder was een koppige vrouw. Zij was sterk in haar overtuigingen. Zij was geregeld depressief. Twee opnames gingen aan haar laatste stap vooraf. Opgenomen worden? Dat nooit meer, liet ze weten. Jaren voordat ze in het water definitief een einde aan haar leven maakte had ze al dit plan opgevat en was ze, als mijn zus haar niet onderweg was tegengekomen, zo de Geul ingestapt om zichzelf te verdrinken. Drie jaar later was het echt zover. Mijn vader vond een klein handgeschreven briefje in de keukenla waarop stond: "ik ben naar de eendjes". Toen wist hij genoeg. Mijn moeder was toen al dood. Ze dreef in de vijver. Haar schoenen stonden netjes, zo was ze, naast elkaar aan de rand.

Vertrouwen. Het is makkelijker gezegd dan gedaan. Vertrouwen is over je eigen schaduw proberen heen te springen. In het aangezicht van de dood van je moeder en van je eigen dood klinkt het hol. Leeg. Te makkelijk gezegd.

Je eigen dood? Dat weet je niet, die ken je (nog) niet. Daar heb je hoogstens een vaag vermoeden van. Maar hoe ouder ik word, hoe langer het geleden is dat mijn moeder voor haar eigen dood koos, hoe meer ik er mee bezig ben. Wat is leven, wat is de zin van mijn leven in het aangezicht van deze dood? Zo scherp wil ik het eigenlijk stellen: pas op de akker van mijn toekomstig graf kan het vertrouwen wortelen dat bestand heeft. Als een soort plant, een boom, waaraan verdriet en vreugde beiden vruchten zijn. Alle jaargetijden spelen een rol, alle omstandigheden drukken hun stempel erop. Als ik doe alsof er geen dood is, alsof de dood ver weg achter een verborgen horizon ligt, maak ik mezelf wat wijs. Pas vanuit dit besef durf ik iets te stamelen over vertrouwen. Pas tegen deze achtergrond kan ik proberen om tot een oordeel te komen over wat ik wil, wat belangrijk voor me is en waarvoor ik me wil inzetten.

Jaren geleden bedacht ik een graf voor studenten. Een "memento-mori"-moment om eens stil te staan bij je eigen leven. Midden in de introductietijd konden studenten een uurtje in mijn zelf gegraven graf gaan liggen om deze ervaring op te doen. Het was hartje zomer, komkommertijd in medialand, en opgepakt door een regionaal dagblad werd het al snel een item waar veel omroepen bij stilstonden. "Studentenpastor jaagt studenten het graf in" stond er op de nieuwssite van het Nederlands Persbureau. Het was echter

geen kwestie van jagen, maar van uitnodigen. “Sex, drugs and rock and roll” was de stemming die studenten werd voorgehouden in de blaadjes op de universiteit tijdens de introductie. Dat kan ook anders, dacht ik bij mezelf. Aan het leven zitten ook andere kanten. Zo werd idee van het graf geboren. Het graf is twee jaar blijven liggen. Velen hebben er in gelegen. Het is nog steeds niet vergeten.

Vertrouwen heeft alles te maken met realisme. Weten wat waardevol is en wat niet. Weten wat haalbaar is en wat fantasie. Religies die vertrouwen prediken zonder waardevaste overtuigingen en daaraan gekoppeld sprekende voorbeelden zijn de naam niet waard. Mijn metier is vertrouwen zaaien. Dat is deel van mijn werk als studentenpastor in een Studentenkerk. Mijn beroep is onvermoede krachten in mensen wakker maken, mensen voorhouden dat ze in diepste wezen goed zijn zoals ze zijn. Mijn handelen bestaat ook uit het voorhouden van bijbelse verhalen waaruit vertrouwen spreekt. Maar dat zijn meestal geen makkelijke verhalen. Meestal geen zoete koek die zo geslikt kan worden. Als Christen komt het erop aan de dood onder ogen te durven zien: de dood van Jezus van Nazareth, ‘n triest einde van zijn optreden, en ook de eigen dood. Christen zijn is voor mij niet even over de grens van de dood heen springen, alsof de nacht er niet toe doet en het enkel Paas-ochtend is. Pasen kan pas aanbreken ná de dood, door de dood heen. Al waren er duizenden Jezussen mij voorgegaan, dat zegt nog helemaal niets over mijn dood en mogelijke opstanding. Eerst zien, dan geloven. En precies aan dit zien schort het.

Er valt niet zoveel te zien. Wat we in handen hebben zijn enkel verhalen, overleveringen, getuigenissen zo je wilt. Velen zijn voor de waarheid van dit getuigenis de dood ingegaan. Maar ook dat is nog niet genoeg bewijs, hoeft mij als zodanig niet te overtuigen. Ik zit er ook niet op te wachten. Ik put mijn vertrouwen niet uit verslagen en beschrijvingen en ook niet uit lichtende voorbeelden, hoe nodig die ook zijn. Ze geven me hoogstens extra inspiratie, extra inzicht, extra diepgang dat ik het misschien ook wel zou kunnen. Maar ze zijn niet de bron van mijn vertrouwen.

Het zou ook veel te makkelijk zijn om maar blindelings te vertrouwen op de opstanding uit de dood. Buiten Jezus van Nazareth is het nog niemand gelukt. Dus terug naar het hier en nu, naar deze aarde, naar deze wereld en niet blijven hangen bij het hiernamaals.

De dood is mijn grens. De dood is eindpunt en geeft alles voor die tijd urgentie. De dood is bron van inspiratie om het leven vooraf aan de dood zinvol in te kleuren. En precies in deze daad van zin verlenen groeit mijn vertrouwen. Een vertrouwen dat kwetsbaar is, soms zwak als een kiemend plantje, soms sterk als een oude eik. Mijn vertrouwen wordt geboren op het moment dat ik voor de eerste keer ervaar dat mijn handelen en mijn bestaan er toe doen. Als ik in de gemeenschap van mensen waarin ik verkeer het gevoel krijg dat ik waardevol ben, dat mensen van mij houden en dat ik door van

anderen te houden hen veel kan geven wat ze eerst niet hadden. Dat is het geheim van liefde: de ander bevestigen in wie hij/zij is zodat de bevrediging die deze ervaring geeft direct tastbaar wordt. Performatief: ik hou van je en in de ander springen de vonken van deze woorden op in de ziel. Ze verwarmen, ze bemoedigen, ze inspireren en liefde wordt wakker. Ook zonder woorden, met gebaren vindt het plaats. Vertrouwen hangt dus samen met bevestigd worden en anderen bevestigen, zelfvertrouwen met ontdekken dat je ertoe doet. Los is het niet verkrijgbaar.

Mijn vertrouwen is weersgevoelig. Mijn vertrouwen is niet onafhankelijk. Als je depressief wordt is vertrouwen ver te zoeken. Dan lijkt het op een hopeloos pogen om een te diep verborgen schat te zoeken. Meestal wordt die zoektocht niet begonnen of snel opgegeven.

Vertrouwen, de een heeft er meer van, de ander minder, zo lijkt het. De een ziet het glas half vol, de ander half leeg en een universum van verschil ligt tussen beiden. Je zou verwachten dat wisseling van perspectief een oplossing zou bieden. Toch werkt dat meestal niet zo in de praktijk. Studenten die ik dit voor hou in een gesprek laten dit zien. Het is makkelijker gezegd dan gedaan. En toch geef ik niet op, blijf ik koppig vasthouden aan het feit dat je in principe alle kracht en potentie in huis hebt om uit te groeien tot een mooi mens. Alle energie die je inzet om iets te vinden, te zien, te beschouwen blijft dezelfde energie. Of de uitkomst nu zwart of wit is. De grootste uitdaging is om mensen te laten ervaren dat zij zelf degenen zijn die hun leven zin kunnen geven. Zij doen het voortdurend al, maar soms met te weinig aandacht voor het positieve. Als ik zeg dat ik iemand ben die bouwt op vertrouwen, die vertrouwen tot geloofsbelijdenis heeft gemaakt, doe ik als het ware het vertrouwen dat in mij leeft groeien. Door ervoor te gaan staan, ervan te getuigen groeit het. Misschien onzichtbaar aan de buitenkant, misschien minder hard als men zou wensen, maar voor mij persoonlijk groeit het en kan ik erop bouwen.

De dood van mijn moeder: “er vallen klappen in het leven, zo’n harde”.

Woorden van zwarte herauten, noemt de dichter Cesar Vallejo dat. Ik heb weet van de pijn. Maar desondanks en dankzij kan het vertrouwen zich een plek veroveren in mijn leven. Wat heb ik namelijk anders? Ik zou volslagen met lege handen blijven staan zonder. En geen God die mij dan zou kunnen redden.

John Hacking 2013

Zelfdoding, suïcide, zelfmoord

Bijna elk jaar is er wel een student of medewerker van de universiteit die een einde aan zijn leven wil maken. Dat loopt soms uit op een confrontatie met

de dood die onherroepelijk is en deze zelfgekozen dood is dan ook de meest radicale keuze die je kunt maken. Er is geen weg terug. Voor naasten, familieleden en vrienden, voor medestudenten en collega's komt dit vaak als een shock, zeker als niets deed vermoeden dat deze dood in de lucht hing. Soms is iemand langer depressief en loopt hij of zij met plannen rond om een einde te maken aan het leven. Ouders, partners, vrienden die heel dichtbij staan weten ervan maar staan ook soms machteloos als eenmaal het besluit is gevallen om aan het leven een einde te maken.

Maar waar wordt een einde aan gemaakt? Aan het 'leven'? Welk leven, wat voor soort leven en hoe heftig moet de pijn en het lijden zijn aan dit leven dat niets tegen de aanstaande dood opweegt: geen familiebanden, geen toekomstverwachting, geen hoopvollere gebeurtenissen die nog zullen aanbreken. Je kunt als buitenstaander, letterlijk buiten de depressie staande, niet in het hoofd kijken van iemand die dit door moet maken. Je staat niet in zijn of haar schoenen. Iedereen staat tenslotte in zijn eigen schoenen en daarom kan het verschil van beleving en waardering van het leven mijlen ver uit elkaar liggen. Ik vermoed dan ook dat het in principe niet een afweging is tussen houden van je dierbaren en blijven leven én kiezen voor de dood wat dan impliciet inhoudt dat je liefde voorbij is. Met de dood houdt liefde op, jij kunt als degene die er een eind aan maakt niet meer van iemand houden want je bent er niet meer, maar degenen die van jou houden stoppen hier niet mee. Alleen is het object van hun liefde een herinnering geworden, niet meer echt tastbaar als persoon van vlees en bloed.

Maar is het een confrontatie met de dood, met jouw dood als je van plan bent er een einde aan te maken, als je het gevoel hebt dat niets en niemand meer kan helpen, kan redden en dat je eigenlijk hopeloos verloren bent en dat de dood de enige uitkomst is? De dood blijft zolang je leeft ook een soort van abstractie. De grens tussen leven en dood is een absolute en zolang we leven hebben we hier geen echt idee van. Ik vermoed dat alles wat we over de dood kunnen zeggen als een vorm van ervaring eerder fantasie is dan werkelijkheid want je hebt het niet meegemaakt en als je het dan echt meemaakt kun je er niet meer over vertellen en is er niemand, is er niets meer dat nog kan beleven en ervaren. Dus de dood kun je niet ervaren. De dood zelf is absoluut on-ervaarbaar. Als een niet te bevaren rivier.

Maar de tijd daarvoor ken je wel en die tijd kan je toeschijnen als een hel, een weg ten dode want dat is dan de enige weg die nog ergens toe leidt. De dood is dan een afscheid van dit leven en een redding uit dit leven. Is deze keuze voor de dood een gevolg van een afweging? Een andere dan die van houden van en niet meer houden van? Wat wordt er dan afgewogen, waarmee zijn de schalen van de weegschaal gevuld? Of is deze hele metafoor vals, verkeerd, fout gewoon en is er niets af te wegen. Is de uitkomst gewoon: dood. Dat is het dan. Dood, is het enige antwoord, de enige weg.

Zelfdoding klinkt nog vriendelijk, je doodt jezelf. Zelfmoord, suïcide, wat het zelfde is, klinkt al veel gemener, criminel. Moord is tenslotte een categorie uit het strafrecht. Je leven in eigen hand nemen, het leven dat je zonder je toestemming als het ware is toegevallen teruggeven, er een einde aan maken omdat je dit geschenk niet meer kunt aanvaarden, niet meer kunt verdragen. Ik zoek naar woorden en naar ingangen om deze ervaring stem te geven. Je ertoe verhouden, er mee om leren gaan, met wat er op je pad komt, het een naam geven, weten dat het bestaat en er iets mee doen in plaats van negeren, doen alsof het niet bestaat, daar gaat het om. Door te benoemen waar je mee zit, wat je dwars zit, waar je aan lijdt kan er misschien toch wat licht in de donkerte schijnen. Maar nu lijkt het al meteen of daarmee een uitweg is geschapen. Als je alles zwart ziet, zonder licht, zonder hoop, is het idee dat er licht kan schijnen in je donkerheid wellicht absurd want je merkt er niets van. Of je geest duwt elk sprankje hoop weg, je geest heeft zijn kaarten gezet op het einde, de oplossing, het definitieve pad ten dode. En hoe je dierbaren hierover denken en wat ze zullen meemaken na je dood, je wilt het niet weten. En het weegt niet op tegenover jouw huidige lijden.

Toch geloof ik in het gesprek, ik geloof in het benoemen van wat je tegenkomt en waar je mee zit. Ik geloof in feedback, in communicatie, in een open houding. Autonomie is een groot goed en de keuze om je autonomie helemaal in te zetten om een einde aan je leven te maken gaat niet voorbij als je erover durft te praten. Als je in een gesprek precies die autonomie en precies dit lijden en je keuze voor een uitweg ter sprake durft te brengen. Dood kun je altijd nog, hierna als je dat absoluut wilt. Maar waarom niet erover praten, je pijn aan het licht brengen en delen met een ander die begrip voor je toont en die je niet meteen veroordeelt. Geloofsopvattingen en oordelen zijn leuk en aardig maar als vanuit die houding niet serieus met jou gesproken wordt over wat je bezig houdt en waarom je zo denkt en denkt te moeten handelen kunnen die beter niet meespreken want daar heb je niets aan. De gesprekspartner met aangetrokken remmen vanuit zijn eigen idee van wat kan en mag is geen 'open minded' persoon en dan moet je ook nog met hem of haar het gevecht aan over een denkbeeldig gelijk. Dat schiet niet op.

Het mooie van de dood is dat hij voor iedereen komt. Alleen is niet altijd eerlijk verdeeld wie er dan ook ten prooi aan valt. Maar dat is een puur menselijke overweging gestoeld op een verwachting die iets anders van het leven verwacht dan een vroege en daarmee 'oneerlijke' dood. Het menselijk perspectief kleurt altijd ons denken en daarom kunnen we niet onbevooroordeeld spreken en handelen. We zelf zijn altijd in het geding en daarmee onze verwachtingen en ons perspectief op het leven. Maar wie ben ik om voor iemand te beslissen of het leven wel of niet de moeite waard is? Ik kan alleen maar voor mezelf kiezen, mijn weg en mijn keuzes

beargumenteren en me ertoe verhouden, ze benoemen, ze duiden en ze voorleven. Uit eigen ervaring weet ik van heel dichtbij hoe het is om iemand aan de dood, een zelfgekozen dood te verliezen. Ik weet ook wat er daarna gebeurt, met de achterblijvers. De vragen, de gedachten, het malen, noem maar op. En het antwoord blijft uit. Het meest gruwelijk vind ik persoonlijk niet het lijden van de achterblijvers. De grootste pijn doet mij de gedachte aan de eenzaamheid van de persoon die gekozen heeft voor zijn of haar dood en de stap die dan ook in die eenzaamheid definitief wordt gezet. Daarvoor is kracht nodig, heel veel kracht en heel veel doorzettingsvermogen. Is het een vorm van koppigheid, niet meer willen afwijken van die weg? Ik ben het soms geneigd te geloven, maar de keuze maken in eenzaamheid en sterven in eenzaamheid vind ik het allerergste. Zeker als daarvoor niet open en eerlijk gesproken kon worden, namen gegeven konden worden aan de pijn die eraan vooraf ging. Wie weet als dat gesprek wel zou zijn aangegaan, als de betrokkenen het tot het laatste moment niet hadden weggeduwd uit angst, onmacht, onkunde, het niet waar willen hebben omdat het idee te gruwelijk is, wat zou er dan gebeurd zijn. Die vragen spoken door mijn hoofd en blijven door mijn hoofd spoken. Waarschijnlijk zo lang ik leef. Maar ik neem dat graag op mij want ook dat hoort bij het leven: het afscheid van hen die je heel dierbaar zijn en als ze zijn overleden is er meer dan herinnering die hen in leven houdt.

Jouw liefde, jouw verdriet, wat ik een vorm van gestolde liefde noem, of is ze vloeibaar, komt hier aan het licht, elke dag weer als je moet denken aan wat er gebeurde, als je gedachten in beslag worden genomen door deze absolute en radicale keuze voor een zelfgekozen einde. Daar moet je als achterblijver het dan maar mee doen. Lege handen. Handen opgeheven ten hemel en uit de hemel komt geen antwoord. Maar dat maakt me niet pessimistischer. Niet minder vol in het leven staand. Over veel heb je geen zeggenschap en veel loopt anders dan je zou willen. Zoals ik al zei, de dood komt voor iedereen, de goeden en de slechten, de dood is voor ieder mens het absolute einde. Of er een leven hierna is, in een andere vorm, een andere dimensie? Ik zou het niet weten en de gelovige tradities geven wel antwoorden maar of ze uitkomen? Daarom vind ik het hier en nu, het geven van een naam aan de dingen, het gesprek over je pijn, je lijden de manier om je tot het leven te verhouden. Als je dat niet aandurft, niet kunt, doe je jezelf tekort. Dat is het begin van sterven, levend dood gaan. Dat gun je niemand. Daarom sta ik altijd open voor een gesprek, ongeacht de uitkomst, ongeacht de keuzes die eruit volgen.

John Hacking 2015

Verdriet: stem geven aan je verdriet

Verzoek aan de schilder
Mijn arsenaal van klank en taal
bestaat in tijd. Zij niet. Ik vraag

uw hulp. Als ik haar met mijn warme
hand, zo zwaar van bloed, wil raken

is er niets. U heeft een vlak met veertien
kleuren, een penseel van vossenhaar –

streel haar te voorschijn, groene schaduw
bij haar oor en in haar hals een zweem

van oud ivoor. Maak haar een plaats
in vezels van uw doek. Roep mij

dan binnen. U staart uit het raam.
Ik blijf op anderhalve meter staan.

Zij kijkt mij aan.

Anna Enquist

Verzoek aan de schilder, het gedicht van Anne Enquist, is in deze ruimte letterlijk uitgevoerd. Schilderijen van Sylvia Grevel die haar partner verloor leggen ervan getuigenis af. Een poging om via schilderen stem te geven aan verdriet, aan de pijn en de smart die het scheiden en de dood veroorzaakt. Stem geven aan je verdriet. Het kan op vele manieren. De kunst is er een van. In de rouwgroep voor studenten die wij jaarlijks twee maal organiseren in de Studentenkerk vertel ik altijd dat verdriet na de dood van een dierbare een onlosmakelijk deel van je leven is geworden.

Je draagt het verdriet met je mee, als het ware in je rugzak, als het ware ingekerfd in je lichaam, in je gevoelens, je herinneringen, je emoties. Hoe ongemakkelijk ook soms, hoe graag je het ook niet zo zou willen beleven je hebt geen keuze, het is deel van jou geworden. En alle energie om het verdriet op afstand te houden, het te onderdrukken is eigenlijk weggegooid energie want het verdriet gaat er niet mee weg. De enige remedie is het toelaten, beseffen dat het er is, dat het een nieuwe begeleider op je weg is geworden en dan kun je het misschien beter tot vriend maken in plaats van het te ervaren als vijand, als ongemakkelijk en ongewenst. Verdriet is van nu af aan deel van je leven want de dood is definitief.

Je dierbare is definitief aan de andere kant van de grens. Onbereikbaar. Als je het verdriet durft toe te laten, en dat kan ook in stapjes, voel je ook de pijn. En in het begin van dit proces ben je vaak verdoofd, uit het veld geslagen. Maar hoe verder je komt, hoe meer het doordringt waar je aan lijdt en wat pijn doet. Ik zeg dan ook vaak, dat als je meteen na het overlijden van je dierbare zou beseffen wat het betekent, dan zou de pijn ondraaglijk zijn, onhoudbaar. Het lichaam beschermt je als het ware, je geest beschut je door een soort van dofheid, afwezigheid, mist voor je ogen. Pas veel later in het proces, als de tijd verstrijkt, ga je pas echt goed voelen hoe groot het gemis is en wat het met je doet. De pijn is heviger. Maar dan ben je ook al weer wat sterker geworden, heb je al meer tijd doorgebracht zonder je dierbare geliefde dode.

Heel in het kort schets ik hier een mogelijkheid hoe het zou kunnen lopen met je verdriet en hoe je hiermee om kunt gaan. Maar er zijn geen recepten. Er zijn geen handige oplossingen, geen makkelijke wegen. Ieder mens zal op zijn eigen wijze zijn verdriet moeten leren dragen. En dragen wil zeggen, een plek leren geven in je leven, je er toe verhouden. Het niet wegstoppen maar er mee om leren gaan. Stem geven aan je verdriet heeft drie elementen: stem, geven en verdriet. Praten over je verdriet. Ook met anderen. Niet alleen zelf op papier, in een tekst. Niet alleen via een kunstwerk, maar ook in een dialoog met mensen die willen en kunnen luisteren. Mensen waarvan je merkt dat ze echt belangstelling voor je hebben. Anders is het paarden voor de zwijnen, mensen die naar je welbevinden vragen en dan wegllopen of meteen over iets anders beginnen. Maar stem geven veronderstelt dat je die stem ook wilt laten klinken. Het verdriet roept in jou. Het verdriet wil aandacht. Wil gehoord en gezien worden. En als je dat durft, dat durft toe te laten is het geven niet meer zo moeilijk. Dan zet jij de stap om dat wat je in je binnenste voelt ook naar buiten te brengen. En als dat mag en kan gebeuren, dan is het vaak zo dat het oplucht. Dat die zware deken die op je rustte, die donkere wolk opeens wat lichter wordt. Je krijgt iets meer adem, je ontwaart warempel een straaltje zonlicht. Er schijnt licht in wat eerst voelde als duisternis, donker, diepe nacht.

In de rouwgroep mogen de emoties boven komen, de tranen vloeien. De pijnlijke herinneringen, het verdriet, de onuitgesproken dingen, de niet afgemaakte voornemens, woorden die niet gewisseld werden, gevoelens van schuld, van pijn, van tekort schieten. Maar als die eenmaal zijn geuit is er ook ruimte voor de goede herinneringen. De dingen die je verder dragen in het leven, waar je houvast aan hebt. En dan is het verdriet niet alleen maar negatief, niet alleen maar pijnlijk. Het verdriet is de andere kant van de liefde. Het is de andere pool, de brug naar je verloren dierbare. Zonder dat verdriet, wie zou hij of zij nog zijn voor jou, nu de dood zo definitief heeft toegeslagen. Verdriet zie ik daarom als een groot gebaar van liefde, een groot teken, een groot liefdessignaal. Het is vloeibare liefde. En kan die liefde

raken tot aan de ander, de dierbare die je kwijtraakte? Ik vermoed van wel, maar dan niet in de letterlijke zin. Verdriet dat in jou opwelt als een bron, als een kracht, als een diep gevoel doet iets met jou op een manier die je misschien nog nooit eerder zo hebt ervaren. Het maakt iets bij je los, het raakt aan een diepere laag in jou die je misschien nog niet kende, maar die er ook zit. En die van wezenlijk belang is. Het is de diepe laag van jouw diepste zelf. De bodem waarop je rust. De grond waarop je existentie is gevestigd. Dieper dan dat kan het niet. Het verdriet laat je daarmee kennis maken. En als je dat durft toe te laten. Tot op de bodem durft te gaan, dan is er alleen maar een weg naar boven. Dieper kun je niet, en verder gaat het niet. De enige weg, uitweg, is terug omhoog. En het verdriet helpt je, duwt je mee omhoog, als een fontein die sproeit. Als je dit verlies, dit verdriet zo nog nooit hebt meegemaakt is het misschien moeilijk voor te stellen maar in de rouwgroep wordt het vaak zichtbaar. Op de bodem van je verdriet is er geen andere weg dan terug omhoog het leven in. Alle teksten, alle gedichten, alle liederen zijn kleine stapjes op die weg: Zoals ook het aansteken van een lichtje, hier in de kerk of thuis of op het graf. Het leven na de dood een nieuwe betekenis geven, een getekend leven, getekend door de littekens van je verdriet, leren leven, voortgaan met wie je nu bent geworden. Je bent niet meer dezelfde, en je zult dat ook nooit meer worden. Het verdriet kan je louteren, kan je leven verdiepen, kan je leven een nieuwe richting geven, een ander besef van wat waardevol en kostbaar is. Stem geven aan je verdriet is daarom een avontuur. Stem geven aan je verdriet is een weg die tot meer troost kan leiden. Het is een begaanbare en het is een inspirerende weg – niet zonder moeilijkheden, niet zonder pijn en worsteling, maar het loont de moeite.

John Hacking

Tekst uitgesproken bij de jaarlijkse herdenking van de overledenen aan de Radboud Universiteit Nijmegen in de Studentenkerk op maandag 2 november 2015

Leven leren

is geen kunst, leven gaat vanzelf. Wel aanvaarden, de tranen leren dragen.

Schreib dich nicht
zwischen die Welten,

am Rand der Tränenspur lerne
leben.

Leven gaat niet zonder pijn. Geluk en verdriet, hoop en angst, blijdschap en pijn horen bij elkaar en komen hoe dan ook aan bod in het leven van een mens. Gezien vanuit het punt dat je zult gaan sterven kun je jezelf afvragen, wat maakte mijn leven de moeite waard. Waren het de vakanties, die paar zeldzame weken per jaar dat je op zoek ging naar nieuwe landen, nieuwe ervaringen, nieuwe mensen, andere indrukken dan die je gewoonlijk opdoet tijdens je werk en je vrije tijd? Waren het de relaties die je hebt en hebt gehad die je leven kleuren en zin geven? Waren het de omstandigheden, het werk, de gebeurtenissen die het leven op een bijzondere manier kleurden? Teveel misschien om allemaal op te noemen. Een zekere melancholie speelt hierbij een rol. Want alles gaat verder, ook zonder jou. En jij, je bent er dan niet meer, het leven heeft je vaarwel gezegd.

Wer steuert den Lichtstreifen an,
den der Turm, den du hältst, sich verschreibt?

Eine, die weiss, wie tief
dein Tod in sie hineinsteht.

Celan, die de oorlog overleefde als Jood, en die veel, te veel heeft gezien (zoals hij in een van zijn gedichten vermeldt) leeft in de gewaarwording dat de dood hem voortdurend begeleidt. De onbekende bekende medepassagier die met hem meereist en die soms aan het woord komt in zijn gedichten. Dood in het leven, het leven begeleid door de dood. Is dat een reden tot wanhopen? Tot vertwijfeling? Zeker, als de dood te vroeg dreigt, als alle hoop en verwachtingen bijvoorbeeld door een bedreigende ziekte, de bodem worden ingeslagen. Maar als dat niet het geval is, als je gaat beseffen dat de dood eens je zal omhelzen, niet meteen, niet op korte termijn, maar eens, als de tijd daarvoor daar is, dan kun je er ook veel van leren. Zoals angst er mag zijn, zoals hoop kan bloeien, zo kan het besef van de dood die komt, een gegeven zijn dat je leven kan kleuren en kwaliteit verlenen. Maar dat moet je dan wel durven, er voor open staan, als het ware realistisch de dag beleven, de tijd die komt en de dagen, weken, maanden, jaren die je nog hebt. Leer van de dood en je leven zal veranderen.

Wühl dich ins Unzerwühlte,
hör den Schmerz darin sagen: ich

war nur ich
bin,
bin der Gewesne,

greif ihn dir wie eine Flocke,
heb ihn nicht auf,
lass ihn er sein,

sei dein eigner
hauchgetragener,
gegenwissender
Winter

Paul Celan, Die Gedichten aus dem Nachlass (p. 265)

Op het gedicht aan het begin van deze tekst heeft Celan nog een variant geschreven. Meer hoopvol misschien, omdat er ook een oproep tot vertrouwen uit spreekt. Vertrouwen op het spoor van tranen dat je leven doortrekt, ze hebben niet het laatste woord. Het verdriet geeft je leven een extra dimensie, verdriet maakt (ook) rijker aan ervaringen, geeft je leven meer diepgang, je leert de bodem van je bestaan kennen, en daarin kun je uiteindelijk wortelen, weer omhoog groeien. Maar Celan voegt nog een opdracht toe: verzet je tegen de veelvoudige betekenissen - bedoelt hij hier de relativering van het verdriet? Het wegpraten van de dingen die er toe doen, alsof je niet in de wereld leeft maar tussen de werelden? En, hoe kun je daar dan terecht komen. Schrijf je jezelf weg? Zodat je niet meer meedoet? Zodat elk houvast gaat ontbreken?

Schreib dich nicht
zwischen die Welten,

komm auf gegen
der bedeutungen Vielfalt,

vertrau der Tränenspur
und lerne leben.

Paul Celan, Die Gedichten aus dem Nachlass (p. 133)

Celan kan zelf geen antwoord (meer) geven op deze vragen - we hebben slechts zijn gedichten. Zij zijn zijn laatste antwoord, ze vertolken zijn stem, zijn ervaringen. Maar het leven heeft een eigen dynamiek en de dood zet het leven in een bijzonder licht. Wij zijn als levenden ook de levende getuigen van

het leven. Het leven spat van ons af. In al zijn uitbundigheid en in al zijn beperktheid. Zoals de dag gekleurd wordt door het licht van de zon, zo ons leven in het licht gezet door het claire obscure van de nacht, van de schaduw van de dood. Verdriet en tranen doen je uiteindelijk beseffen wat kostbaar is in je leven. Alle avonturen in vreemde landen - alle nieuwe indrukken - wat ga je er mee doen? Blijven ze alleen behouden in je virtueel prentenboek - en in je geheugen? Of leiden ze ook nog tot iets anders? Verdriet is ook een avontuur, maar dan van een andere orde. Verdriet leert je het leven op een andere wijze te ervaren dan enkel als avontuur, evenement, gebeurtenis. Daarom beschouw ik verdriet niet als iets negatiefs en zijn tranen misschien wel meer dan het lachen, kenmerkend voor het bestaan van de mens, omdat zijn ware aard, en dus zijn ziel hier boven komt. Maar dat is een privé-mening en die hoeft je niet te delen. Roberta Dapunt, een vrouw die is gaan dichten vanuit haar ervaringen op het land, de armoede, de eenvoud en het dagelijkse werk drukt dit prachtig uit. Ze noemt haar leven een leven in het licht van God. En het bewijs? Dat is de donkere stal, het hooi en de mest, en het alleen zijn. Zo eenvoudig kan het zijn.

di ritorno dalla stalla

In questo buio compatto è perpetuo novembre.
Sei tu Dio? Omnipresente sconosciuto.
Perché io so che tu sei,
lo sanno i miei sensi
quando tornano dalla stalla.

Tutto è qui nella riservatezza rurale che ripeto
mattina e sera, spesso unico sentiero
che pesto come a passeggia verso casa.

Tutto è qui. Qui è l'avvenire,
qui è tempo che passa e la morte che viene,
in questo gesto comune è la mia alleanza
posta fieno su fieno,
letame dopo letame,
solitudine por solitudine,
nell'amore alla vita, perché vita è l'unico supporto,
qui su questo percorso, umile gioia dei giorni.

auf dem rückweg vom stall

In diesem dichten dunkel ist dauernder november.
Bist du Gott? Allüberall und unbekannt.

Weil ich weiss dass du bist,
meine sinne es wissen
wenn sie zurückkehren vom stall.

Alles ist da in dem ländlichen versteck das ich wiederhole
morgens und abends, oftmals einziger weg
den ich stapfe als spaziergang zum haus.

Alles ist da. Da ist was wird,
da ist die zeit die geht und der tod der kommt,
in diesem gemeinsamen tun ist mein bund
gehäuft heu auf heu,
mist über mist,
alleinsein und alleinsein,
in der liebe zum leben, nur das leben kann tragen,
auf diesem schritt für schritt, freude einfacher tage.

Roberta Dapunt

John Hacking 2017

Gedichten uit:

Celan, Paul, Die Gedichten aus dem Nachlass, Herausgegeben von Bertrand Badiou, Jean-Claude Rambach und Barbare Wiedemann, Frankfurt am Main 1997, (Suhrkamp)

Dapunt, Roberta, dies mehr als paradies, la terra piu del pardiso, Bosen 2016 (Folio Verlag Wien), p. 18-19

Passanten

Wij allen zijn passanten. Ons leven is in een zucht voorbij als het wordt afgezet tegen de tijd dat een boom kan groeien die duizend jaar kan worden of meer. Maar tegenover de leeftijd van een mier lijkt het wel weer een eeuwigheid. Dus hoe je ook bekijkt, het blijft een relatieve zaak: tijd, leeftijd, leven en sterven. Daarom kan het bevreemding oproepen dat mensen zich heel druk maken om het hier en nu, de status quo, de bedreiging van hun opgebouwde zekerheden, of het morrelen aan hun overtuigingen, (voor)oordelen, of de feitelijke situatie waarin ze hun leven gestalten geven. Waarom zou je racistische opvattingen er op na moeten houden, alsof jouw huid beter is dan de huid van een ander, ook al is er een kleurverschil. Waarom zou je moeten zweren bij je mannelijkheid terwijl er theoretisch/

praktisch gezien meer dan twintig overgangsvarianten zijn tussen mannen en vrouwen? Waarom van mening zijn dat jouw stukje land waar jouw huis staat, waar je bent opgegroeid, het beste is ter wereld alsof er ergens anders geen mogelijkheden zijn om te ontplooiën? De uitdrukking “Blut und Boden” vat dit samen: jouw bloed en jouw grond zijn als het ware “heilig”, met andere woorden – de rest is minder waard en daarom in jouw ogen minderwaardig. Dat is een heel kortzichtige manier van denken en van handelen. We hebben de resultaten gezien tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het bloed vloeiende voor de bodem, de grond en niemand werd er beter van. Over bleven ruïnes, materiële en geestelijke ruïnes. Europa en delen van Azië, Afrika, een grote puinhoop met miljoenen en nog eens miljoenen doden. “Prachtige” ideologie, en dat bedoel ik heel cynisch en heel ironisch, die dood en verderf zaait – een versnelling – acceleratie van een proces dat toch eens zal plaatsvinden: sterven. Of het nou terroristische aanslagen zijn, radicalisme van religieus gemotiveerde groepen, van rechts/links radicalen, conservatief of revolutionair, (trouwens wat zeggen al die etiketten), de uitkomst is een pot nat: de dood lacht het laatst en niet alleen in zijn vuistje. Over blijven de nabestaanden die hun leven ondergedompeld zien in rouw en verdriet.

Hoe kan het dat mensen letterlijk niet verder kijken dan hun neus lang is? Waar komt die kortzichtigheid vandaan? Vanwaar dat radicale in hun gedrag en opvattingen? Ik vermoed dat het te maken heeft met het feit dat ze lichamelijk zijn, een lichaam zijn en hebben en dat ze vanuit dat besef denken en ageren. Het menselijke zelf manifesteert zich via het lichaam, want het “bewoont” als het ware het lichaam alsof het lichaam een soort van huis is. Maar je hebt niet alleen een lichaam, jouw lichaam, je bent het ook. Dat dubbele brengt ook veel ambivalentie met zich mee. Je kunt niet los bestaan van je lichaam, je kunt een haat-liefde verhouding hebben met je lichaam omdat het niet aan je verwachtingen voldoet bijvoorbeeld. Maar hoe het ook zij, je zult het ermee moeten doen. De verheerlijking van het eigen lichaam, de eigen situatie is een manier om je zelf wat extra ‘feel-good’-momenten te geven, want dan ben je bijzonder. Het zelf dat in het lichaam woont en dat het lichaam bewoont, heb ik beschreven als een auto-topie. Het lichaam is een zelf-plaats. Je groeit op, ergens op een plek die je ‘thuis’ gaat noemen, de omgeving is je vertrouwd, de ruimte bekend. Maar in de ontwikkeling ontdek je ook dat er om dat thuis, die bekende ruimte, ook andere ruimtes zijn om te verkennen. Je leert ze kennen door letterlijk uit het vertrouwde weg te gaan en te ervaren hoe die andere ruimtes, die heterotopieën, zijn. Je gaat naar school, je brengt behoorlijk wat tijd door in andere ruimtes dan thuis en dat doet iets met je. Je leert ervan. Je eigen beperkte ruimte wordt als het ware aangevuld, uitgebreid, verrijkt en wint aan kwaliteit want je doet nieuwe ervaringen op en daardoor verander je. Het is dan ook behoorlijk vreemd in mijn ogen om je eigen stukje land waar je woont, je dorp, stad, en zelfs je land tot de meest bevoorrechte plaats ter wereld te

bombarderen alsof er daarbuiten niks anders is wat de moeite waard is. Racisme is net als nationalisme de overdrijving, de bevooroordeelning van het eigene, de auto-topos ten koste van de hetero-topos. In feite heb je dus niks geleerd. In feite ben je gewoon heel bang gebleven en beschouw je al het andere dat niet zelf is, als vreemd, niet-eigen, als bedreiging van het eigene. Alsof kennismaking met het andere niet meer voordelen heeft dan nadelen. Letterlijk kortzichtig dus.

Het idee dat je zelf het meest belangrijk bent, en niet alleen wie je bent als persoon, maar vooral ook de buitenkant, je hebben en houden, je huis, je huidskleur, je eigenschappen, en alles wat je jezelf toedicht aan (positieve) eigenschappen, je geschiedenis en alles wat daarbij komt kijken, is eigenlijk een vorm van simplisme. Alsof de mieren in het bos het idee hebben dat zij het allerbelangrijkste zijn en dat alle andere groepen van mieren er niet toe doen, of er minder toe doen, of er helemaal niet toe doen. Alsof eerst alle andere mieren bestreden moeten worden om uiteindelijk de eindheerschappij aan te treden. In die trant denken de ideologen van IS, de Islamitische Staat: mieren die het hele bos willen veroveren en als dat niet lukt – zo te keer gaan – zoveel mogelijk onschuldige burgers afslachten – zonder onderscheid – dat iedereen hen moet gaan vrezen. Terreur roept terreur op: tegenmaatregelen, geweld roept geweld op. En als dan met tegenterreur wordt gereageerd, of met nog meer controle en agressie, dan zijn de terroristen waar ze willen zijn: een soort van ‘verelendungstheorie’ à la Marx: als de armoede zo groot en ondraaglijk wordt komen de massa’s in opstand tegen hun onderdrukkers – of in deze variant: als er zoveel aanslagen zijn en zoveel terreur en tegenterreur komen de ‘ware gelovigen’ in opstand en geven ze massaal hun leven voor ‘de goede zaak’, en wordt de definitieve afrekening, de uiteindelijke apocalyps, een feit.

De aanhangers van IS denken zo – (hen wordt zelfs een nieuw lichaam beloofd als ze zich zelf opblazen – alsof die ergens klaar hangen) maar ook mensen als Steve Bannon en tal van andere rechtsradicalen in de VS en elders in de wereld: chaos, zinloos geweld, het einde aan de redelijkheid, de macht aan de wapens en aan de opvlammende emoties, dat is koren op hun molen. De eindstrijd, de eindtijd, Het ‘armageddon’, komt dan met rasse schreden dichterbij. Alsof er nog een daarna zal zijn, een tijd na al dat zinloze doden.

President Humpty Dumpty Trumpty is niet in staat kritisch naar zichzelf te kijken want hij zit op dezelfde golflengte. Hoe harder en ongenueanceerder hij schreeuwt via Twitter, hoe banger hij is. Hij hoeft geen mutsje van de Klu Klux Klan te dragen, om te weten aan welke kant hij staat en waar zijn sympathie ligt. Deze ‘witte ridders’ van de onverdraagzaamheid zijn predikers van de haat, van het geweld tegen niet blanken, niet protestanten, niet Amerikanen, alsof Amerika niet een grote verzameling is van geïmporteerde volksstammen. De echte Amerikanen doen in Amerika nog

steeds niet mee en worden door velen als tweede en derde rangs beschouwd. Ik blijf me dan ook verbazen dat de politieke leiders een dergelijke man tot eerste burger laten kiezen en dat zijn familie een kleptocratie kan vestigen in de burelen van de macht. Is het omdat al die senatoren delen in de macht? Omdat al die senatoren allemaal steenrijk zijn? Omdat ze geen maar dan ook geen band hebben met de 'gewone' burger? Hoe kan het zijn dat de grootste 'democratie' ter wereld een dergelijke nar zijn gang laat gaan die politiek bedrijft via Twitter? Dat valt aan niemand uit te leggen want het is meer dan absurd. Zij die het hardste schreeuwen – holle vaten – hebben het minste zelfvertrouwen. Alle energie gaat zitten in de zelfmanifestatie. Het land, de samenleving, de politiek, het is allemaal in eigen belang. Dat is niet alleen narcisme, maar het is ook de meest totalitaire vorm van een auto-topie, die letterlijk als het andere benut en gebruikt voor eigen gewin. De zonnekoning Lodewijk de 14e is er eigenlijk niks bij. Ook toen had je dergelijke leiders, maar nu is de wereld aan elkaar gesmeed met virtuele en letterlijke banden en als de een in Noord-Korea iets roept, reageert de ander aan de andere kant van de wereld. De auto-topie, het feit dat jouw wereld bestaat uit een zelf in een lichaam zou je eigenlijk aan moeten zetten tot nadenken. Op het totale geheel van de wereld, de mensheid, stel je minder voor dan een mier in het bos. Al woon je in een wit huis, ben je eerste burger, betekent dat niet dat je mag roepen wat je wilt ongeacht de consequenties.

In de virtuele wereld die momenteel net zo relevant is als de materiële wereld, ben je een minuscule stipje op de landkaart, een zelf-knooppunt – een auto-nodus. Maar tegelijk ben je niet zoals in de reële wereld denkbeeldig gescheiden als auto-topie van andere heterotopieën, zodat je prat kunt gaan op je eigen geschiedenis en je eigen vorm van manifesteren, maar val je samen met alle andere heteronodussen, want je bent tegelijk autonodus en heteronodus in een. Er is geen onderscheid meer, hoogstens in het aantal bits en de volgorde waarin die worden weergegeven. In de virtuele wereld ben je een product geworden, kneedbaar, manipuleerbaar, veranderbaar als nog nooit tevoren. Alles gaat door jou heen en als knooppunt ben je verzamelpunt, doorgeefluik, schepper en ontvanger tegelijk. Wie ben je nou? Wie ben je werkelijk? Weet je dat nog?

Wie ben je in de 'echte wereld'? Wat is nog de echte wereld? Als de materiële wereld en de virtuele wereld zo steeds meer in elkaar overgaan en met elkaar samenhangen? Wat zie je dan ook: de angst staat op de gezichten van de racisten en radicalen getekend. Ze zijn bang voor het vreemde, het niet eigene, het onbekende. Wat doen ze? Ze grijpen naar de wapens. In de VS lopen allerlei groepen rond die zwaar bewapend zijn en die zeggen op te komen voor 'volk en vaderland', d.w.z. hun eigen 'witte gelijkgestemde soortgenoten'. De verstrengeling van de materiële wereld en de virtuele wereld roept ook de sluimerende angsten en bedreigingen op bij

de religieus geïnspireerde radicale stromingen. Met inzet van ouderwetse technieken zoals het zaaien van terreur, wapengeweld, oorlog, willen zij het tij keren en terug naar de middeleeuwen, met een moraliteit van toen en dito gedrag. Alleen weten ze niet wat dat is en hoe een ideale samenleving eruit zou moeten zien. Dus improviseren ze maar wat en doen ze wat hun goed lijkt. Dat is de tragiek van de domheid. Kortzichtigheid en gepreoccupeerdheid leidt zo tot dood en verderf. Daar helpt geen enkel 'heilig' boek aan.

Is er een uitweg? Kan het verstand, de ratio nog winnen? Zijn angstige fanaten nog te bekeren of te overtuigen van hun ongelijk? Welke wapens kun je inzetten om het tij ten goede te keren en een einde te maken aan de terreur? Is het een kwestie van 'bewapening' om deze retoriek te gebruiken? Ik vermoed al dat hier een van de problemen schuilt. Denken in termen van wapens, van vrienden en vijanden is het begin van radicalisering en van uiteindelijk geweld als de machteloosheid het overneemt. Maar kun je redelijk zijn tegenover een zelfopblaas-terrorist, een automobilist die moedwillig mensen omver rijdt? Moet je ze niet eerder vastspijkeren aan het hout midden op een plein? Als toonbeeld voor alle anderen? Ook dat hebben we al in de geschiedenis gezien: de kruisigingen van de Romeinen. Heeft het geholpen? Er is wel voor een deel een religie uit voortgekomen maar ook deze religie heeft de uitwassen van de radicalen niet kunnen bedwingen. De andere wang toekeren dan? Ik geloof er niet in. Maar terreur beantwoorden met terreur is ook niet het antwoord. Dan trap je in een zorgvuldig uitgezette valkuil en ben je net zo erg als de terrorist ook al gebeurt dit in naam van de veiligheid en de staat.

Misschien begint het bij de opvoeding, de gezonde en kritische kijk op het eigen lichaam, de eigen existentie, de relatie met alles wat niet eigen is, de openheid voor het andere en niet minder belangrijk aandacht voor bestrijding van armoede en onderdrukking. Mensen willen dromen en een droom waarmaken. Als je arm bent en geen kansen krijgt is radicalisme een aanlokkelijk antwoord, een mooie droom, te mooi om waar te zijn. Daarom zal dit ook nooit echt lukken, maar het leed is dan al geschied en vis je achter het net met al je goede bedoelingen. Zelf het goede voorbeeld geven en je niet laten ondersneeuwen door al het geweld – niet moedeloos worden en zonder vertrouwen, de tijd zal het leren.

John Hacking 2017

Samen rouwen

Afgelopen dinsdag was laatste bijeenkomst van de rouwgroep voor studenten die dit voorjaar was gestart. Zeven bijeenkomsten met tranen, verdriet, emoties, grappen, humor en lachen. Onderlinge pesterijtjes en doorvragen naar ervaringen en beleving lieten zien dat de deelnemers aan de groep elkaar gevonden hebben. Dat was al vanaf de eerste bijeenkomst zo. Na zeven keer had men zelfs het gevoel het stadium van 'ervaringsdeskundige' in rouw en rouwverwerking te hebben bereikt. Een deelnemer vroeg zelfs gekscherend of we geen diploma hadden met daarop de aantekening: rouwgroep met goed resultaat doorstaan. Iemand anders wilde met de hele groep de volgende bijeenkomsten voor een nieuwe groep nogmaals meemaken. Velen hadden het gevoel om verder met elkaar te gaan na deze bijeenkomsten. Een lijst met thema's ligt paraat. De eerste en de laatste keer zijn meestal zware bijeenkomsten. De eerste keer vertel je jouw verhaal en luister je naar het verhaal van de anderen. Acht, negen verhalen op een avond valt niet mee. De meesten zijn dan ook ontzettend moe als de bijeenkomst voorbij is. De laatste keer is er een van delen: geschreven brieven aan hun dierbare overledene worden voorgelezen en er wordt op gereageerd. Vaak is er veel herkenning. Vaak is duidelijk geworden hoe de deelnemer door de bijeenkomsten is gegroeid. Gegroeid in het toelaten en onder ogen zien van het verdriet. Veel studenten hebben inmiddels begrepen dat het wegstoppen ervan nergens toe leidt. Je draagt het verdriet en je verlies met je mee. Een omslag vindt plaats als je dit verdriet ook wilt leren dragen, dat je ervoor wilt gaan. Dan kan het weer langzaam bergop gaan, weg uit het dal, uit de put waar soms geen einde aan lijkt te komen.

De laatste avond is er ook een van cadeautjes uitdelen aan de andere leden van de groep. Deze keer hadden twee studenten een doos gemaakt – een overlevingsdoos waarin de anderen ook iets in konden stoppen. Dat voor het geval als je het weer moeilijk had. Dan kon je de doos openen en daaruit een beetje troost putten. De dozen waren de laatste avond snel vol met presentjes van de andere leden van de groep. Woorden op papier samen delen en cadeaus, een mooie combinatie. De presentjes zijn een blijvende reminder aan de groep en aan de processen die daar plaats vonden.

De andere bijeenkomsten dragen allemaal een thema dat als handleiding dient, een soort reminder om mee aan de slag te gaan. Hoe reageert je omgeving, je vrienden, je familie op je verdriet. Je medestudenten en de netwerken waarin je bent opgenomen? Wat doet je goed? Waar knap je van af? Waar erger je je aan? Allemaal vragen die een rol kunnen spelen en die dat ook doen. Er is ook een creatieve avond waarin de handen uit klei iets maken waar de geest vol van is. Daar komen ook soms verrassende objecten uit. De duiding ervan ook door de andere leden van de groep levert soms nieuwe inzichten op: "Zo had ik het nog niet bekeken..."

Er is een ook opdracht om een tijdje in stilte buiten te wandelen en dan datgene wat het meeste pijn doet boven te laten komen. Daarna kan, als je wil, dat worden gedeeld. Soms blijkt dan dat ervaringen van langer geleden, soms heel lang geleden, toch nog heel veel pijn doen. Dan weet je dat hier huiswerk ligt. Namelijk dat je af en toe hiermee aan de slag moet en dat negeren niet werkt. Huiswerk is er ook bij elke bijeenkomst. Dat zijn altijd aandachttoefeningen. Let eens op wat je deze week nodig hebt, wat je pijn doet, wat je goed doet, geef je wel aan jezelf dat wat je echt nodig hebt? Neem je genoeg tijd voor jezelf of hol je van de ene naar de andere afspraak? Een avond in de week vrij maken voor jezelf en voor je verdriet kan je al enorm helpen om je verdriet een plek te geven.

Bijzonder en soms een extra complicerende factor is de relatie met de gezinsleden waaruit je komt. Als net die ouder wegvalt waar je de beste band mee had, of als je vader of moeder in jouw ogen veel te snel begint met het zoeken naar een nieuwe partner. Je relatie met je broers en zussen, of als die er niet zijn, met je enige overgebleven ouder, het kunnen punten van zorg zijn want niet elke relatie verloopt harmonisch. Vaak zit het verdriet om de relatie met je ouder je in de weg bij het verdriet om het verlies van de ander. Dan heb je dubbel verdriet.

Verdriet is in die zin een rare gewaarwording. Je kunt het niet vastpinnen op één gevoel, niet op één emotie. Vaak is er ambivalentie in het spel: houden van betekent ook soms je eenzaam voelen omdat de ander je te weinig hoort of ziet. Je kunt zelf van iemand houden en toch tekort schieten in het tonen van die liefde. Soms durf je niet, ben je bang om afgewezen te worden, soms denk je 'laat de ander maar eerst over de brug komen'. Soms is het dan lang wachten.

Verdriet om een dierbare die je aan de dood bent kwijtgeraakt is vaak een bodemloze put. Jij houdt veel van de ander, maar de ander kan niet meer antwoorden, niet meer zijn of haar liefde tonen. Alles wat je niet hebt gezegd, bijvoorbeeld in het ziekteproces vooraf aan een dood, kan dan zwaar gaan wegen in de tijd na de dood. Schuldgevoelens, gevoelens van tekortschieten, falen, egoïsme soms, (vooral in eigen ogen), andere dingen belangrijker vinden, niet durven, de confrontatie niet aandurven, niet durven praten over een naderende dood, een ziekte die slecht kan aflopen, het zijn even zovele voorbeelden van situaties waarover later veel wroeging kan ontstaan. Ook dat zit je verdriet dan in de weg en kom je niet tot de kern van je verdriet omdat al die andere gevoelens daarvoor zitten. Ze vormen een soort van barrière waardoor je niet bij de diepere lagen van je pijn komt, ze weerhouden je van acceptatie dat je jouw pijn moet gaan leren dragen. Eerst wil je dit allemaal uit de weg hebben geruimd, maar er is niemand meer die je kan vergeven, die tegen je kan zeggen, ik houd heel veel van je, ondanks alles wat er is gebeurd.

Een thema op de avonden gaat over identiteit. Ben je nog dezelfde gebleven of ben je door je verdriet en door de pijn die je meemaakt verandert, en hoe dan? Dat is geen makkelijke vraag. Velen geven aan niet meer zo blij en onbezorgd in het leven te staan. Er is een donkere wolk boven hen komen te hangen, een wolk die je niet zo maar even weg kunt blazen. Een drukkend gevoel zoals op een warme lauwe zomeravond zonder zuchtje wind. Je moet het maar zien uit te houden en weet niet of er zo direct of morgen een frisse bries opsteekt. Maar zoals een noodweer, donder en bliksem en hevige regenbuien dan verkoeling kunnen brengen, opluchting, zo kan een hevige huilbui, een erop los 'brullen' van pijn en verdriet je opluchting, lucht bezorgen. Een stukje van de steen die op je drukt kan dan van je hart vallen. Je voelt je wat beter, vrijer, iets minder zwaar. Maar daaraan toegeven is niet gemakkelijk. Soms dreigt ook het gevaar, en dat kun je voelen, dat je het idee hebt dat het dan niet meer ophoudt. Dat je maar door en door zult blijven huilen. Dat laatste komt echter alleen maar voor als je te lang de druk op de ketel hebt gehouden, te lang je verdriet hebt onderdrukt, weggestopt. Dan is het als een vulkaanuitbarsting: alles wat diep in je zat spuit er dan met geweld uit. Daar is dan geen houden aan. Daarom is het soms beter gedoceed aan je verdriet toe te geven, door het soms heel bewust op te zoeken. Dan neem jij de eerste stap en laat je zien dat je het aandurft. En als je het aandurft kun je het ook aan. Je bent sterk genoeg, krachtig genoeg om de pijn te leren dragen en het verdriet een plek in je leven te geven. Maar je moet het wel eerst doen. Je moet wel de eerste stap durven zetten.

Soms is daarvoor nodig dat je echt tot op de bodem moet durven gaan. En als je het zelf niet bewust doet overkomt je dan soms. Dieper kun je dan niet zinken, niet dieper vallen. Dan is de pijn die je voelt absoluut. Heel je lichaam kan pijn doen, je geest, je ziel lijdt. Er is geen troost. Geen verlichting. Maar op dat punt kom je ook voor de keuze staan: dragen of er aan onderdoor gaan. Dan is er het erop of eronder. Jaren geleden had een deelnemer heel bewust die keuze gemaakt: toen beide ouders redelijk kort na elkaar overleden. In het diepste punt van zijn verdriet besloot hij toch te blijven leven en het verdriet en de pijn te leren dragen. Dat was een moedige stap maar ook een stap die hem in zijn verdere leven veel zal brengen. Hij heeft de dood van zijn dierbaren overwonnen door zelf voor het leven, zijn leven te kiezen, met verdriet en met pijn. De weg omhoog was ingezet. In de rouwgroep van toen heeft hij hierover verteld en dat maakte heel veel indruk. Het zijn ervaringen die je nooit meer vergeet. Ervaringen ook die voor anderen een leidraad kunnen zijn, een spiegel voor het eigen verdriet. Daarom geloof ik in de kracht van iedereen, in het weerstandsvermogen dat eigen is aan elk mens. Het leven in jou, de liefde in jou, zijn krachten die veel verder reiken dan je met je verstand kunt begrijpen. Alles wat je ontving aan liefde kan je dragen. Alles wat je geeft aan liefde kan je verder helpen. Soms is een enkel woord genoeg, soms een gebaar, een blik, een hand op je schouder. De dierbare die je hebt verloren zou een gat in de lucht springen

als je eenmaal besluit je verdriet te leren dragen. Zo zet je ook de liefde voort die je ontving. Je tranen, gestolde, vloeibare liefde, je pijscheuten, liefde die pijn doet, die je tot diep in je binnenste raakt en verwondt.

Ook in de mystieke ervaringen wordt hier soms over gesproken. De liefde kan soms zo heftig zijn dat zij pijn doet. Dat wil ik graag geloven. Ik zie het ook bij groot verdriet. Als je alleen maar negatief wilt kijken, alleen maar weg wilt vluchten, dan doe je ook tekort aan deze liefde. Deze pijnlijke liefde, die grote geweld tegen jou. Maar het is geen echt geweld tegen jou, maar het is een effect van de liefde die je had en die je nu kwijt bent. Tenminste dat denk je. Je bent haar niet kwijt, die liefde, nee, ze is in de gedaante van pijn en verdriet tot je gekomen en nu moet je daar mee handelen. Dat is een inzicht dat meestal pas na lange tijd en na veel worstelen binnenkomt. Maar als je dit eenmaal hebt mogen ervaren, word je erdoor gedragen en heb je al je verdriet en pijn geaccepteerd als deel van jezelf en van je nieuwe leven. Dan is er ook weer ruimte voor nieuwe ervaringen en voor nieuwe liefdesrelaties met anderen die om je geven en waar jij om geeft. Een nieuwe horizon ligt voor je open en de zwarte wolken zijn voorbij getrokken. Een nieuwe dag.

Samen rouwen, samen delen, samen ervaren hoe het is om verdrietig te zijn, erover te praten, herkenning en erkenning te vinden, zijn goud waard. Elk jaar starten er twee groepen voor studenten in de Studentenkerk in Nijmegen en een groep voor medewerkers. Wees welkom als je studeert of werkt aan de Radboud Universiteit of Hogeschool Arnhem Nijmegen.

John Hacking 2017

Troost en verdriet

“Het oer-verdriet ligt als een donker weekdier, een droesem op de bodem van de ziel. Elke beroering van de ziel maakt het hele bestaan donker. Het bestaan is een verward kluwen, waaruit men heldere, rechte draden kan spinnen. Maar hoe men ook spint, er blijft een rest bestaan, die het meest eigenlijke en substantiële in zich bevat. Tot hier kan men zijn bestaan kunstmatig verhelderen en opvrolijken, maar niet verder. Deze donkere rest is de melancholie. Wij kunnen deze rest niet verhelderen en niet verwijderen, want het is de wortel van ons bestaan, de plaats, waar onze individualiteit met het leven en de wereld verbonden is. Wie ons deze melancholie ontnemen zou, zou ons van onszelf vervreemden en ons doden. Wij willen haar ook niet missen, integendeel: wij koesteren onze melancholie en hiervoor, niet om haar te bestrijden, hebben wij behoefte aan de troost. Onze grote angst is niet: te verzinken in de bodem van dit oer-verdriet – veeleer is dat onze grote nostalgie - maar ervan losgesneden te worden. Het eigenlijke

object van onze angst is de meedogenloze helderheid die de wortels van ons individuele bestaan zou doorgronden en oplossen. De troost doet deze wortels nog dieper doordringen in de bodem. Hij brengt beweging in het grote, donkere verdriet, dat de substantie van de ziel is.”

Cornelis Verhoeven, *Filosofie van de troost*, in: Verhoeven, Cornelis, *Rondom de leegte*, Utrecht z.j. (Ambo) p. 54-55

“Spreeken over vertroosting is spreken over verdriet. En spreken over verdriet is spreken over zichzelf en wel over datgene wat het diepst in de eigen ziel verborgen ligt.” zegt de Nederlandse filosoof Cornelis Verhoeven in een kleine ‘filosofie van de troost’. In onze zielen ligt een grote hoeveelheid verdriet opgeborgen. Een soort van oer-verdriet. Waar komt dat vandaan, of waarom hebben wij dat verdriet? Het heeft te maken met onze contingentie: we zijn sterfelijk. En het heeft te maken met het feit dat wij niet met onszelf samenvallen, alsof wij een een-op-een identiteit met onszelf zouden vormen. Er is een afstand - ik kan mezelf beschouwen - en ik zal nooit met mezelf samenvallen in die beschouwing. Misschien worden mystieke of ekstatische ervaringen wel gekenmerkt door het feit dat voor even die afstand lijkt te zijn opgeheven en dat er geen ego, geen zelf is, dat op afstand toekijkt, commentaar levert of zich via de interne voice-dialoog laat horen.

Maar als er verdriet ligt opgeborgen in onze ziel, ligt er dan nog meer dan dat? Vreugde, hoop, vertrouwen, verlangen, (over)moed, geluk, liefde? Wie kan zijn ziel zo doorgroen dat deze schatten aan het licht komen? Of liggen ze er niet, is de ziel verder leeg? Wie zal het zeggen? In zijn ‘filosofie van de troost’ worden deze vragen niet gesteld. Maar Verhoeven stelt wel dat verdriet de eerste en de laatste werkelijkheid vormt voor de mens omdat hij daar graag over praat. Dat zou dan betekenen dat al die andere ‘schatten’ in onze ziel misschien secundair zouden zijn, in ieder geval niet het eerste en niet het laatste woord zouden hebben. Verhoeven schrijft: “De troost wortelt in onze melancholie. Alleen wat de melancholie opwekt kan ons troosten. Troost is de cultuur van de melancholie. Troost mobiliseert het verdriet. Deze paradoxaal klinkende uitspraak is gemakkelijk experimenteel waar te maken. (...) Troost veronderstelt niet alleen het verdriet, maar wekt het ook op. En over niets spreekt de mens zo graag als over zijn verdriet. Het is zijn eerste en laatste werkelijkheid.”

Verhoeven koppelt troost aan verdriet en verdriet aan troost en beiden hangen onlosmakelijk samen. Diep op de bodem van de ziel ligt de melancholie die zowel het verdriet voedt en de troost ondersteunt en voedt. Troost heeft daarbij een bijzondere functie die verder reikt dan het troosten bij incidenteel verdriet. Troost werkt ook niet als het verdriet niet echt is of als iemand zijn verdriet probeert te ontvluchten in allerlei soorten van afleiding. Dan schiet de troost weg over het hoofd van de betrokkene en levert de

actie van troosten niets op. Troost, zo Verhoeven, heeft niet de bedoeling om het verdriet op te heffen. De troost kan het verdriet ook niet echt verminderen. De troost neemt het verdriet bloedserieus en stelt daar wat anders tegenover. Troost geven is een uitnodiging het landschap buiten de eigen erevaren woestijn te verkennen, stappen te zetten in die woestijn waardoor er misschien - en later - een nieuwe horizon kan opdoemen. Maar dat kan niet worden geforceerd, dat is een proces dat in gang kan worden gezet maar niet gemanipuleerd. Het verdriet is daarvoor te sterk en het wil serieus genomen worden. Niet alleen om dit verdriet zelf maar ook om de relatie van dit verdriet met het oer-verdriet in de eigen ziel. Verhoeven schrijft hierover: "Ook het incidentele verdriet, waarom men behoefte heeft aan troost, grijpt altijd over in een veel groter en algemener kader. Troost en verdriet zijn beide generaliserend en universeel. Verdriet om het verlies van een geliefde slaat om in verdriet om het bestaan; medelijden met het leed van een ander vindt gretig voedsel in de eigen smart. (...) En dit grotere verdriet is dan op zijn beurt weer verworteld in een groot en onbeschrijfelijk oer-verdriet. (...) Men zou dit kunnen zeggen: zoals er een onderscheid is tussen vrees en angst, zo is er een verschil tussen het incidentele verdriet, waar de troost zich in eerste instantie op schijnt te richten en de grote smart, die slechts achtergrond blijft, het oer-verdriet. Vrees richt zich op een concreet gevaar, terwijl de angst gegeven is met het bestaan. De vrees is in zekere zin een concretisering van de angst. Zo is elk incidenteel verdriet de concretisering van het oer-verdriet. Zoals men wel de angst tracht te bestrijden door de vrees weg te nemen, zo richt de troost zich over het incidentele verdriet heen tot het oer-verdriet."

Misschien is de relatie tussen het eigen verdriet en dit oer-verdriet wel een van de redenen waarom sommige mensen hevig kunnen lijden aan de wereld en aan de ervaringen en beelden van die wereld die dagelijks de huiskamer en het eigen leven binnen komen. Depressie zou hier wel eens mee te maken kunnen hebben dat de grenzen uiteindelijk vervagen tussen het eigen verdriet, het oer-verdriet en het verdriet buiten jou in de wereld. Verzinken in je eigen verdriet, 'verdrinken in je verdriet', luidt de uitdrukking: dan is de verdrinkingsdood nabij. Mensen kunnen zo hopeloos worden, hopeloosheid ervaren, bijvoorbeeld bij het verlies van een geliefde partner, een dierbaar kind, een geliefde ouder of een broer of zus, vriend of vriendin, dat hun verdriet hen overmant, hen de baas wordt waardoor ook troost niet meer binnenkomt. De band met de wereld, met hen die er ook nog zijn kan zo losser, en minder belangrijk worden. Zelfs zo los dat deze band niet meer telt, dat het eigen verdriet en de uitweg hieruit zwaarder gaat wegen dan het instand houden ervan. Troost en pogingen om te troosten schieten dan aan hun doel voorbij want de persoon voor wie de troost bedoeld is, is onbereikbaar geworden. Verhoeven schrijft over deze troost en de inzet ervan: "Om te begrijpen, dat troost meer is dan een incidenteel gebeuren, is het nodig ook in het verdriet het incidentele van het blijvende te

onderscheiden. In werkelijkheid richt de troost zich niet op een incidenteel verdriet. Hij reikt altijd daaroverheen naar iets fundamentele. Dat is eigenlijk vanzelfsprekend. Immers: troost doet iets met het verdriet en passeert het dus. De vraag is nu maar, hoe en in welke richting de troost het verdriet passeert. Welnu, de troost wekt het verdriet op, maar neemt het niet weg. Het is niet de taak van de troost het verdriet op te heffen of in vreugde te doen verkeren. Er is aan de troost een grens gesteld. Dat is de grens, waarbinnen alleen een tegenwicht of een reactie zinvol kan zijn. Troost moet de bedroefde teruggeven aan de wereld, niet meer. Hij moet de helderheid scheppen, waarbij het leven kan gedijen vanuit zijn eigen aandrift. Het is hoogstens een uitnodiging om vanuit de eigen bestaansgrond levenskracht te stuwen naar een verdord levenspatroon.”

Maar als de woestijn, het eigen verdord levenspatroon, zo dor, koud, leeg en donker is geworden moeten we eigenlijk spreken van pathologie. Het verdriet neemt het dan volledig over van een mens en heeft, krijgt, totalitaire trekken. Mensen die hevig moeten huilen bij een groot verlies vertellen vaker dat het dan soms lijkt alsof zij nooit meer op kunnen houden met huilen. Een zee van verdriet lijkt hun ziel, hun geest, hun leven te overspoelen. Ze zien niet meer het strand onder hun voeten - de vaste grond - maar enkel de aanstormende golven. Als troost kan bewerkstelligen dat je waar gaat nemen dat je met beide voeten op het strand staat - in plaats van midden in zee - is er al heel wat bereikt. Het verdriet is nog even aanwezig, net zo sterk voor je ervaring, maar je staat er niet midden in, maar aan de rand. Wandelen langs het strand, lopen langs de randen van het verdriet, de woeste zee, die dan weer wild, dan weer kalm, rustig, vredig kan zijn, het is een proces dat je aan kunt gaan. Aan zou kunnen gaan, als je durft. Je oer-verdriet - je melancholie, je diepste zielerorselen - zullen er niet door veranderen. Dat hoeft ook niet. Dat hoort bij je bestaan, bij je wezen, net zoals de littekens die je nu hebt opgelopen door een groot verlies. Samen vormen ze een nieuwe dimensie waarin je nu je weg moet zien te vinden. Een woestijn, een zee van verdriet, een onmenselijke droogte, maar ook hoop dat er weer oase's zullen zijn, waterputten, een zee om in pootje te baden. Als troost je hierbij dichterbij kan brengen, dan is elke daad van troost de moeite waard.

John Hacking 2017

bron: Cornelis Verhoeven, Filosofie van de troost, in: Verhoeven, Cornelis, Rondom de leegte, Utrecht z.j. (Ambo) p. 51-81

Dansend door het leven

Leven in het hier en nu, niet met je gedachten bij gisteren of bij morgen valt voor velen niet mee. Focussen op wat nu plaatsvindt, waar je nu mee bezig bent en wat nu alle aandacht opeist is niet altijd gemakkelijk. Soms kun je opgaan in je bezigheid dat je de tijd vergeet, dat uren omvliegen zonder dat je het in de gaten hebt. Dat kan als je iets doet wat je graag doet en wat je veel voldoening geeft. Vaak gaat dat automatisch om je handelt zonder bedenkingen, zonder remmingen en zonder hinderlijke gedachten die je van je bezigheid afhouden. Anselm Grün trekt een leuke vergelijking als hij de engelen erbij haalt:

“'LEER DANSEN, ANDERS WETEN de engelen in de hemel niets met je te beginnen,' zegt Augustinus.

Voor Augustinus is naleving van de geboden niet de eerste voorwaarde om in de hemel te kunnen komen en daar voor altijd te kunnen genieten van de aanwezigheid van God. Veeleer is voor hem de vitaliteit die wij hier ontwikkelen, doorslaggevend voor het feit dat wij ook in de hemel eeuwig leven zullen ervaren. Het dansen is een teken van deze vitaliteit.

Tijdens het dansen vergeet ik mijzelf. Dan zit ik helemaal in mijn lichaam. Dan voel ik het plezier in mijn eigen lichaam steeds meer. In de dans breng ik mijn verlangen naar vrijheid, naar geborgenheid, naar goddelijke schoonheid tot uiting.

Augustinus kan zich de engelen uitsluitend als dansende wezens voorstellen. Ze willen ons in de hemel opnemen in de hemelse reidans. De kerkvader Hippolytus noemt Christus de voordanser in de hemelse reidans. De engelen zijn Zijn mededansers. En ze nodigen iedereen die in de heerlijkheid van de hemel komt, uit om mee te dansen en in de dans de pure vreugde, de pure vrijheid en de pure schoonheid te ervaren.” (bron: Boek van Levenskunst)

Het is natuurlijk niet voor niets dat dit dansen ook plaatsvindt in de hemel door de engelen. Natuurlijk dansen wij ook af en toe op aarde. Maar op aarde valt er vaak niet zoveel te dansen als we leven in armoedige en onrechtvaardige situaties. Eerst moet er brood op de plank en een zekere mate van veiligheid, rust en welvaart zijn om te kunnen dansen, om te kunnen ontspannen en genieten. Als sommigen op aarde dansen, en bepaalde (politieke) dansen proclameren, voorschrijven, afdwingen, danst de dood soms stiekem mee. Ik doel op de dodendans die de leiders van deze wereld soms opvoeren om hun gelijk te halen: de oorlogen die worden gevoerd om hun verlangens naar macht en overheersing kracht bij te zetten. Dan is het leven geen levensdans maar een wereldwijde dodendans die tallozen met zich mee sleept de afgrond in.

Natuurlijk kennen we ook in ons privéleven de dans op muziek, ter ontspanning, je laten meeslepen door melodie en beweging, door passie en door genot. Die dans is geen dodendans maar een vreugdedans, een dans waarin je ziel op kan bloeien en waarin jouw ziel heel makkelijk contact legt met andere dansende zielen. De aanleiding is dan ook een heel andere dan bij de politieke polonaises die politici soms inzetten om zich zelf in het voetlicht te plaatsen zodat ze meer aanhangers, meer stemmen krijgen. De aanleiding is een feest, een blijde gebeurtenis, een heugenswaardig feit om te gedenken. En als er feest is, reden tot feest is er ook vaak muziek en dans. De dans is de uiting van blijdschap, van vreugde om een gebeurtenis. De dans geeft zo als we Augustinus mogen geloven een voorsmaakje van de hemel met de dansende engelen. Als je op aarde alleen maar politieke polonaises hebt gedanst – een lange rij van kortzichtige en bekrompen pasjes om je gelijk in de politieke arena te halen – om niet verder kijkend dan de volgende verkiezingen, weer op de kandidatenlijst te staan, dan is er in de hemel geen plaats! Misschien mag je toekijken hoe de engelen dansen, maar zelf heb je niets geleerd wat je dan kunt toepassen. En als je aardse handelen ook nog geleid heeft tot veel leed van anderen, dan kom je misschien in het vuur terecht waar de vlammen je telkens doen opspringen: een vuurdansje dat niet eindigt.

Anselm Grün wijst nog op een ander soort dans: de laatste dans voor je sterven. Indianen kenden dit al – een krijgsdans voordat ze op oorlogspad gingen. De laatste dans van jou met je grote tegenstrever die uiteindelijk je ziel zal losmaken van je lichaam. De dood die op je wacht als je leven naar het einde loopt. Grün noemt dit niet een dans, maar ik neem de vrijheid om hier ook over dansen te spreken. Dansen in je eentje, alleen gelaten met jezelf, want sterven doe je helemaal alleen en het proces dat daaraan vooraf gaat kent zijn eigen dynamiek en moeilijke momenten. Een *ars moriendi*, de kunst om te sterven, om zo te sterven dat ook dat laatste proces recht doet aan de persoon die je bent ook al verandert het lichaam de condities en lijkt het aan de buitenkant alsof het alleen maar negatief is wat er gebeurt. Grün schrijft over deze “ARS MORIENDI

JE EIGEN DOOD VOOR ogen houden bevrijdt je van angst. Ze vroegen een oudvader eens waarom hij nooit bang was. En hij antwoordde dat dit kwam omdat hij zich dagelijks zijn eigen dood voor ogen hield. De training in het sterven is waarschijnlijk de meest beslissende geestelijke taak op hoge leeftijd. Er verschijnen vandaag de dag veel boeken die vertellen over bijna-doodervaringen. Mensen die al klinisch dood waren, vertellen wat ze hebben beleefd. Ze zijn allemaal niet meer bang voor de dood en leven nu veel bewuster en intenser. Ze voelen wat voor een geheim het leven is. Ze ervaren iedere dag opnieuw dat het leven een geschenk is. Zo krijgt hun leven een andere kwaliteit. Leven in het aanschijn van de dood zou ons een nieuwe

kwaliteit van leven kunnen schenken, een nieuwe waakzaamheid en behoedzaamheid van het hart.

Maar tegenwoordig zijn de mensen niet alleen bang voor de dood en voor datgene wat er na de dood gebeurt, maar ze zijn nog veel banger voor een situatie waarin ze hulp nodig hebben en moeten worden verpleegd. Het is onze eer te na wanneer wij constant afhankelijk zijn van de hulp van anderen, wanneer we geestelijk verward zijn en niet meer voor vol worden aangezien. Ik stel me steeds weer voor hoe dat dan bij mij zou zijn wanneer ik verward ben, alleen nog maar hulpbehoevend, wanneer mijn intelligentie weg is, wanneer ik niet meer kan denken, schrijven of spreken. Het is niet erg makkelijk voor mij om me dat voor te stellen. Maar als ik me afvraag: 'Waardoor word je dan gedragen, wat is jouw waarde?' dan voel ik: er is in mij een onaantastbare waardigheid die niemand mij kan ontnemen, ook de ziekte niet, ook het verward-zijn niet. De ziekte zou dan werkelijk een training zijn om te leren vertrouwen. Ik kan niets meer vasthouden, ik moet alles loslaten, ook mijn verstand. Ik kan mij alleen nog maar in Zijn handen laten vallen en erop vertrouwen dat het zo goed is. Een tante van mij, die als lerares non was geworden en altijd erg veel had gepraat, kon de laatste vijf jaren van haar leven geen woord meer zeggen. Je merkte dat ze zich steeds meer terugtrok, dat juist zij het praten - dat zo waardevol was voor haar - moest loslaten om een diepere dimensie te bereiken. In het zwijgen werd haar gezicht opeens stralender en transparanter." (bron: Boek van Levenskunst)

Misschien is die laatste dans, de laatste fase van het leven wel zo bijzonder omdat er buiten jou niet veel meer overblijft om je mee bezig te houden. Je wordt helemaal op jezelf terug geworpen, je valt samen met je daimon zou Frans Rosenzweig zeggen – helemaal zelf, helemaal op zichzelf, helemaal dansend met jezelf – rondzwierend in je eigen zelf. Wat is er dan nog buiten jou aan wereld? Er is alleen een onbekend niets, een leegte waaraan je je kunt overgeven. Geef je jezelf niet over, dan kan die leegte, dat niets, (ook een verborgen naam voor God), je misschien beangstigen, doodsangst aanjagen, je benauwen. Ik heb meegemaakt hoe stervenden soms dagenlang aan het worstelen waren omdat zij zich niet konden overgeven aan wat ging komen. Uiteindelijk verloren ze die strijd, het lichaam moest het opgeven, het lichaam had gewoon geen kracht meer om de opstandige geest in dat lichaam te gehoorzamen. Wat er met die geest in dat lichaam gebeurde, dat weet ik niet, maar de dood trad in en het leven was voorbij. Er zijn dus vele manieren van dansen, en ook vele manieren waarop de laatste dans wordt gedanst. De dans met je dood, de dans met het leven en in je leven. Je overgeven aan de dans kun je niet afdwingen. Je overgeven aan (een) God ook niet. Je laten gaan in de dans, vol vertrouwen loslaten, dat je in Gods handen zult vallen, is genade. Het is een cadeau dat je niet kunt kopen, niet kunt forceren, niet kunt afdwingen. Maar misschien kun je wel al

oefenen, kun je zo in je leven dansen, dat dit vertrouwen als het ware erin gegoten wordt, alsof dit vertrouwen als vanzelf gestalte aanneemt tijdens het dansen. Daarvoor zul je moeten dansen, niet alleen, niet op jezelf, maar samen met anderen en samen voor anderen. Je zult zien, ze leren je dansen als de pasjes niet meteen lukken, en jij kunt hen helpen om zich over te geven en om te genieten. Bang zijn is nergens voor nodig. Elke dans eindigt tenslotte een keer. Waarom dan niet dansend door het leven gaan met alle kracht, inspiratie en energie die in je zit? Je ziel zal je dankbaar zijn.

John Hacking 2018

Bron: Anselm Grün, Boek van de levenskunst, Kampen 2003 (Lannoo/Ten Have)

Levensles

Toen mijn vader stierf (op 15 december 2017) had hij een pyama aan met deze tekst op zijn borst: "The great unknown". Toepasselijker kon het eigenlijk niet. Want wat is dood en vooral wat is er na je dood? Is er een ruimte, is er een plek en is er een tijd om in te verblijven? We weten het niet. Degenen die het wel denken te weten kunnen het niet bewijzen want niemand keerde ooit terug uit de dood om te getuigen over wat er daarna is gebeurd. Religieuze visioenen blijven toch op de een of andere wijze steeds visioenen. Ze vinden plaats aan deze zijde van de grens van de dood. Ze hebben alleen overtuigingskracht voor hen die heel graag zouden geloven dat de dood niet het einde is van het bestaan. Maar de dood maakt definitief een einde aan het menselijk bestaan in het lichaam dat je hebt bewoond. Het lichaam is morsdood. Mijn vader was toen de dood hem had aangeraakt, bijna een ander geworden. Ander en anders omdat er geen teken van leven meer uit hem kwam. Hij deed mij denken aan een van de vele dodenmaskers die in de middeleeuwen gemaakt werden van kloosterlingen. Een star gezicht, de mond open, en ook het zijaanzicht was duidelijk een gelaat van een overleden man. Daarvoor nog levend, ademend, al ging dat zwaar en onregelmatig, en nu opeens stil, muisstil, doodstil.

Wat heeft dit lichaam bewoond? Waardoor was dit lichaam een levend lichaam? Wat was dit innerlijke licht, die innerlijke kracht die dit lichaam deed bewegen en deed leven? Ook dat is in nevelen gehuld. Ik vind het beeld van de ziel mooi. Nu hij is overleden is zijn lichaam zielloos. Dat drukt goed uit hoe ik dat heb ervaren.

Mijn vader had tot zijn laatste adem een horloge om zijn pols. Dat was het jaar in het verzorgingstehuis zijn houvast. Dan kon hij zien hoe laat het was en welk moment van de dag het was. Ook al was hij dat na een paar

minuten alweer vergeten door de Alzheimer waarmee hij werd geplaagd. Door het telkens vergeten waar hij was en waarom hij daar was raakte hij gedesoriëteerd. Dat maakte hem onzeker en vaak ook kwaad omdat hij geen zin had in de handelingen van de verpleging. Toen hij nog thuis woonde was hij vergeten dat hij hier al 57 jaar woonde. Nu hij in het verpleegtehuis zat (hij kwam daar 30 december 2017) dacht hij vaak dat hij thuis in bed lag. Zo reageerde hij ook. “Waarom opstaan? Waarom de hele dag in de stoel zitten in de woonkamer, wat had dat nog voor zin”, zo zei hij vaak. Zo liepen de laatste maanden van zijn leven ten einde. Hij weigerde te eten en later ook te drinken, toen hij, zo denk ik, eenmaal had besloten dat het voor hem niet meer hoefde. Een val uit bed en een eerst verwaarloosde pijnlijke arm hebben dit proces versneld.

The great unknown en het horloge, twee symbolen, twee tekens die tegenover elkaar staan, het onbekende en het tijdelijk houvast. Misschien is dat wel tekend voor een mensenleven. We zoeken houvast, een vaste bodem om op te staan maar uiteindelijk moeten we ook dit loslaten en geven wij ons over aan het grote onbekende, de dood. Ik heb de dood wel eens beschreven als een ‘deur’ waar je doorheen gaat, het leven uit. Daarna valt hij weer terug in het slot en wij de achterblijvers, kunnen er niet achter kijken. De dood van mijn vader had niks gruwelijks, niks vreeswekkend. Hij kwam voor hem als een oplossing, een verlossing. Ook voor ons geeft dat idee troost. Zijn lijdensweg is afgelegd en voorgoed voorbij. We zullen hem zeker missen en alles voelt vreemd, onwerkelijk ook, te moeten beseffen dat hij er nooit meer zal zijn.

Wij hebben in het proces van afscheid nemen alle stadia afgelegd. We mochten en konden erbij zijn. Alleen zijn sterven hebben wij niet meegemaakt. Dat gebeurde na de verzorging die ochtend en 15 minuten later begaf zijn hart het. Daarna zaten wij aan zijn bed. Keken naar hem en raakten vertrouwd met zijn aangezicht, zijn dodenmasker. Na wat heen en weer gebeld te hebben hadden wij een uitvaartondernemer gevonden die ons aansprak. We werden niet teleurgesteld. Samen hebben we besproken wat de volgende stappen zouden zijn. Of we getuige wilden zijn bij het afleggen en eventueel meehelpen. Dat was de eerste keer dat ik zo gedetailleerd heb meegemaakt hoe dit afleggen gaat. Dat waren intieme momenten, kostbaar ook. Niet in het minst omdat ik toen het hoofd van mijn vader voor het eerst in mijn handen heb gehouden. Om hem aan te kleden en te kunnen draaien moesten we hem vasthouden. Ik vond dat een pieta-ervaring. Zo stel ik me ook voor hoe Maria haar zoon Jezus in handen hield. Ik zal dit nooit vergeten zolang ik leef.

Toen mijn vader lag opgebaard, thuis in zijn huis, in de voorkamer, met het gezicht naar de tuin, waar de appelboom stond, waar hij zo trots op was geweest, begon hij meer en meer te lijken op de dagen voor zijn dood. Zijn

zachte gelaatstrekken kwamen terug en het beeld van het dodenmasker was verdwenen.

We hebben vijf dagen voor zijn dood zijn hoofd gezalfd met olie. Ook dat was kostbaar en eigenlijk was dit het echte afscheid van hem omdat hij ons toen aandachtig aankeek. Daarna ging dat niet meer en was hij grotendeels afwezig. Al deze stappen in het afscheid, al deze kostbare momenten zijn voor mij een levensles. Ze maken me bewust van het feit hoe sterfelijk we zijn. En hoe dankbaar we mogen zijn voor wat we van hem hebben mogen ontvangen. De ervaring van het sterven, het afscheid, de dood die zo ons leven binnenvalt en een dierbare weghaalt, het zijn allemaal momenten die je bewust kunnen maken van de kwaliteit van dit leven: namelijk van datgene wat er werkelijk toe doet. In je relaties, in je werk, in alles wat je onderneemt, wilt en verlangt. Liefde in een blik, een woord, een aai over het hoofd, daarmee is veel gezegd en zij zijn oneindig belangrijk omdat hier jouw gevoel spreekt. Dat kan door niets anders worden vervangen. Ik kijk met ontroering en met dankbaarheid terug.

John Hacking 2018

Out of the Box leven...

De veel bekroonde cameraman Robby Müller is overleden. Voor Wenders, Friedkin, Jarmusch en McQueen heeft hij prachtige films afgeleverd. In een beschouwing in de NRC van 5 juli zijn deze regisseurs vol lof over hem. Ze leerden vooral van hem: * in het moment zijn, * out of the box denken, * niet teveel waarde hechten aan het scenario. Drie prachtige statements, waarop men ook een leven kan bouwen, als men tenminste out of the box durft te leven.

Hoe doe je dat dan out of the box leven? Natuurlijk het eerste begin was makkelijk, je kinderbox heb je al een keer verlaten toen je leerde lopen en de kamer begon te verkennen. Net als de taal die je leerde en inzette om te verstaanbaar te maken en om met anderen te communiceren. Dus je hebt al wat ervaring in huis. Maar na die kindertijd werd je langzaam volwassen en nu moet je het in het 'grote' leven doen: leven alsof er geen gevangenissen zijn, niet in letterlijke zin en niet in geestelijke zin. Dat blijkt voor velen nog niet zo eenvoudig te zijn. Veel studenten waar ik mee spreek herkennen die geestelijke gevangenis waarin ze zichzelf voortdurend opsluiten omdat ze van alles moeten van zichzelf, omdat ze voortdurend de lat te hoog leggen zodat ze elke dag teleurgesteld zijn. Ik houd hen dan voor: wat win je ermee als je wel bereikt wat je wilt en als je daarna de lat weer wat hoger legt ondanks de kans op veel frustratie. Velen vinden dat een vreemde vraag en hebben er nooit bij stil gestaan dat de lat hoog leggen helemaal niet zo

vanzelfsprekend is. Een meisje vertelde tijdens het Time Out project op de HAN dat ze alles, maar dan ook graag alles uit haar leven wilde halen en daarom telkens de lat hoog legde. Ze wilde zoveel mogelijk meemaken, uit proberen, ervaren. Alsof je bij de supermarkt alle soorten chips wilt proeven, zo klinkt dat in mijn oren. Alsof je niet een maar tien levens en tien lichamen hebt.

Out of the box is in de volwassenwereld buiten de gebaande paden, de platgetreden paden, de maatschappelijk geaccepteerde kaders (en verwachtingen) durven treden. Sommigen nemen voor zichzelf een radicaal besluit en gaan op reis. Maar meestal toch nooit een reis om nooit meer terug te keren. De reis is als plan uitgestippeld, de route niet altijd, maar het doel is helder: een jaartje eruit. Even afstand, even ruimte, ook geestelijk van de situatie waar je nu in zit. Twee reizigers die een paar maanden geleden vertrokken zijn in een busje door Europa maken op hun blog vermelding van het feit dat ze nu veel meer dan eerst in het moment leven. De reis, de route, de ontmoetingen, de ervaringen ter plekke vragen veel aandacht en energie. Dan ben je helemaal in het moment, in het hier en nu want je keuzes kunnen ingrijpende gevolgen hebben in den vreemde. Is de plek om te overnachten veilig, dreigen er geen gevaren zoals beroving, geweld, baldadigheid etc.

Feit is dat zij het gevoel hebben nu wel 'echt' te leven ondanks moeilijkheden die soms onderweg moeten worden overwonnen. Maar lukt dat ook in het leven thuis: leven in het moment? Dus eigenlijk niet in je hoofd als je je voortdurend van alles zit af te vragen, te piekeren, te denken aan wat je allemaal nog moet, wat je morgen weer voor taken hebt en volgende week? Dan leef je duidelijk niet in het moment maar in de toekomst en eigenlijk leef je helemaal niet want je leven is dan een verzameling zorgen die misschien helemaal niet uitkomen. Kun je dat? Deze zorgen voor morgen loslaten? Niet eenvoudig meestal. Maar waarom maak je je druk als je toch niet weet wat morgen kan gebeuren?

Denk aan de vogels in het veld: ze zaaien niet en ze maaien niet, ze bouwen geen korenschuren, ... zoals een vers luidt uit het evangelie. Natuurlijk we zijn geen vogels, we leven niet van de wind, hoewel veel wel wind is in ons leven, ijdelheid, ijdelheid der ijdelheden, de moeite en de aandacht niet waard. Als je probeert om daadwerkelijk je zorgen los te laten, je gedachten die je beklemmen en afremmen en die verhinderen dat je leeft in het moment ben je eigenlijk bezig met het verontachtzamen van het innerlijke scenario dat je misschien in je hoofd hebt en dat model ervoor staat hoe je leven er uit moet zien en vooral eruit moet gaan zien. Misschien heeft iedereen wel op de een of andere wijze zo'n model, gewenst scenario in zijn of haar hoofd. Maar de werkelijkheid is weerbarstig en houdt zich niet aan scenario's, waarom zou jij dat dan wel doen?

Kortom een wereld is te winnen, een wereld in vrijheid, ruimte in je geest en ruimte in je leven. Laat je maar leiden door je intuïtie bij veel keuzes want de meeste dingen kun je toch niet overzien. God zegene de greep, je zult merken, je leven krijgt meer kwaliteit – zeker als je ook nog eens verkeerde keuzes durft te maken waar je dan op terug kunt komen, als je durft fouten te maken...Vrijheid wenkt, en, je hoeft er niet voor op reis.

John Hacking 2018

De film over het Time Out project staat op You Tube <https://youtu.be/rYPFq3vAb2I>

Vluchtigheid *

De dood is een bron van inspiratie. De dood fascineert. De dood roept op tot reflectie, tot zelfbezinning. Mensen die er op los lijken te leven (wat dat dan ook exact moge zijn) leven misschien in de waan dat de dood geen greep op hen heeft. Elke dag wordt geproefd en achter gelaten op de 'mesthoop' van de geschiedenis, een groeiende onmetelijke berg aan (vergeten) ervaringen. Zo trekt de tijd verder en de dood maakt hier en daar een inkeping in een mensenleven dat achter blijft op het knekelveld. Ook dat heeft niet het laatste woord. Als je maar lang genoeg wacht is er niet meer over dan stof, as, aarde. Friedrich Hölderlin, de Duitse Dichter heeft een ambivalente houding tegenover de dood. Dat laat dit gedicht zien:

Stammbuchblatt für einen Unbekannten

Es erschreckt uns,
Unser Retter, der Tod. Sanft kommt er
Leis im Gewölke des Schlafs,

Aber er bleibt fürchterlich, und wir sehen nur
Nieder ins Grab, ob er gleich uns zur Vollendung
Führt aus Hüllen der Nacht hinüber
In der Erkenntnis Land.

Friedrich Hölderlin

Dood, de dood als redder, als mijn, als onze redder. Maar het is een redder, een verlosser die schrik aanjaagt, die ons doet huiveren, en die ons bang maakt want misschien is het ook wel onze tijd om te sterven. Maar sterven is bij Hölderlin dubbelzinnig. Hij noemt het een voleinding, waarin wij uit de donkere en de omhulsels van de nacht geleid worden in een land waar

opheldering plaats vindt. Wat zijn dat voor 'Erkenntnisse' waar hij het over heeft?

Als er na onze dood een intrede is uit het duister in het licht, in het land waar alles duidelijk wordt, dan is de dood met recht een voleinding, een verlosser, een redder uit de nood van het leven dat zijn einde heeft bereikt.

Het gedicht geeft geen antwoord. Maar er zijn nog meer aforismen van hem bekend die hierover spreken zoals:

Der Tod ist ein Bote des Lebens, und daß wir jetzt schlafen, das zeugt vom nahen gesunden Erwachen. Sterblichkeit ist Schein, ist wie die Farben, die vor unserem Auge zittern, wenn es lange in die Sonne sieht.

So durchlauf ich des Lebens Bogen und kehre, woher ich kam.

Denkst du, ich fürchte den Ausgang? Manchmal wills mich überfallen, aber meine größten Gedanken halten, wie Flammen, den Frost ab.

De dood is hier een doorgangsfase, een deur, een weg terug naar het begin. Hölderlin noemt de dood zelfs een bode van het leven. Bode, doorgeefluik, boodschapper, engel, dus. 'Malak vom toid', in het jiddisch, de doodsengel. Een fascinerend idee. In een wereld van metafysische voorstellingen en religieuze symbolen is de dood een fase in een proces. De engel vervult hierin een belangrijke rol: hij kondigt aan, hij geeft en hij neemt weg. Onze menselijke existentie in al zijn vluchtigheid vanuit het perspectief van het leven is meer dan dat. Maar dan is de dood geen einde maar eerder een nieuw begin. Hölderlin beschrijft dit zo in een gedicht:

Die Entschlafenen

Einen vergänglichen Tag lebt ich und wuchs mit den Meinen,
Eins ums andere schon schläft mir und fliehet dahin.
Doch ihr Schlafenden wacht am Herzen mir, in verwandter
Seele ruhet von euch mir das entfliehende Bild.
Und lebendiger lebt ihr dort, wo des göttlichen Geistes
Freude die Alternden all, alle die Toten verjüngt.

Moet je gelovig, moet je religieus zijn ingesteld om in dit soort beelden troost te vinden? Een leven na de dood, een opstanding uit de dood, zou het kunnen? Als wij het lichaam los laten als voertuig voor de geest, als drager van de ziel wil dat niet zeggen dat geest, dat ziel daarmee ten einde is. Ik vermoed dat Hölderlin inzet op die kaart: de ziel, de geest blijft en zelfs de gedachte als product van die geestkracht heeft een eigen vurigheid die de koude van de nacht, de dood, af kan weren.

Zo schrijft Roberta Dapunt, een dichteres uit Italië in het Ladinisch, een streektaal, over deze gedachten als cement voor poëzie:

Schwarze Saat in meinem Gehirn,
entschwebt und treibt aus zu Gedichten
wie Holunderblüten vor dem Stall.

Hoe zou het ook anders kunnen dat teksten, woorden, gedichten kunnen inspireren? Nu in deze week van de poëzie wordt in de krant de vraag gesteld waarom gedichten mensen inspireren en wat zij erin kunnen vinden. Ik vermoed de kracht van een geheim dat hen kan dragen, dat hen kan troosten op moeilijke momenten, op de weg die ze door het leven gaan. De poëzie levert vuurwerk om verder te kijken, om de horizon af te tasten, aarzelend, moedig, een eigen waarheid verkondigend die verder en dieper gaat dan de oppervlakkige waarneming en het snelle oordeel.

Jorgos Seferis, een Griekse dichter vertaalt dat als licht, als innerlijk licht dat open staat voor het licht dat van buiten komt. Je zou ook kunnen zeggen, de ziel die ontvankelijk is voor goddelijk licht. Maar dat is dan weer mijn invulling. Hij schrijft:

Du hast schon vor langer Zeit gesagt:
"Im Grunde bin ich eine Frage des Lichts."
Und auch jetzt noch, wenn du dich
an die weiten Schulterblätter des Schlafes lehnst
noch wenn sie dich in die
betäubte Brust des Meeres senken
suchst du nach Ecken, in denen das Schwarz
verbraucht ist und nicht mehr hält
und du tastest nach der einen Lanze
die dein Herz durchbohrt
um es zu öffnen dem Licht.

Jorgos Seferis

Als we allemaal licht zijn, sporen van licht, bezield, lichtwezens, dan kan de dood hier geen einde aan maken, dan is zelfs onze vluchtigheid een illusie want het licht blijft bestaan. Vertalen we licht natuurkundig in energie, dan gaat energie niet echt verloren. Maar dat is een ander verhaal en de koudedood een andere dimensie. Wij, wij mensen zijn wezen van de taal. De taal maakt ons tot mensen net als de liefde. Waar zouden we blijven als we de taal niet hadden om dood en om liefde stem te geven? Woorden, taal, klanken, geschenk van Hem die ons tot leven bracht. Misschien is dat de kunst van het leven: de taal inzetten om openingen te scheppen, zodat er

licht binnen kan vallen, licht dat uit een bron komt, een goddelijke? Nelly Sachs, de Duitse dichteres zegt dit prachtig:

So kurz ausgeliefert ist der Mensch
wer kann da über Liebe sprechen
das Meer hat längere Worte
auch die kristallgefächerte Erde
mit weissagendem Wuchs
Dieses leidende Papier
schon krank vom Staub-zum-Staube-Lied
das gesegnete Wort entführend
vielleicht zurück zu seinem magnetischen Punkt
der Gottdurchlässig ist -

Nelly Sachs

Waar wachten we dan nog op? Waarom een misprijzend oordeel over dit leven, of over een gedicht, of over het wezen van de poëzie, als je je nooit de moeite hebt getroost om proberen door te dringen in deze wereld met een eigen waarheid? Het gedicht opent een weg naar het mysterie, de poëzie die je kan raken maakt een ander mens van je. Licht kan stromen in je vluchtig bestaan en het kan je dragen. Dragen tot aan de horizon, misschien zelfs nog wel over de grens of door de deur van de dood heen?

John Hacking 2018

bronnen:

<https://www.aporismen.de> Hölderlin und Tod
Dapunt, Roberta, Nauz. Gedichte und Bilder. Iadisch und deutsch, Wien
Bozen 2012, (Folio Verlag), p. 50
An den Ufern des Lichts, Griechische Lyrik. Oskar Koller - Aquarelle,
Hünfelden 2002(Präsenz Verlag), p. 12
Sachs, Nelly, Gedichte, Zürich 1966, (Coron Verlag), p. 439

2019 Gat in je bestaan

In de rouwgroep voor studenten die twee keer per jaar wordt aangeboden in de Studentenkerk wordt een avond gewerkt met klei. De opdracht luidt: laat je handen maar wat maken, niet teveel in je hoofd zitten, maar laat je handen maar hun gang gaan. Je ziet dan wel wat eruit komt. Dat is niet altijd een

makkelijke opdracht omdat het hoofd, de ratio, zich er altijd wel mee wil bemoeien. Toch ontstaan er vaak kleine beeldjes die een heel eigen verhaal vertellen en die op een andere manier licht werpen op het verlies en het verdriet. Een van die beeldjes bracht mij op de volgende gedachten over ons bestaan als mens. Het is een beeldje dat beide armen naar voren houdt, er is nauwelijks een nek, wel een groot hoofd, en in die armen zit een klein balletje dat de leegte afsluit die door deze armen wordt omarmd. De leden van de rouwgroep krijgen bij het zien van het beeld allereerst de kans om te reageren. Associaties, gedachten, dingend die opvallen, die iets oproepen kunnen worden benoemd. Alles is goed. Daarna krijgt de maker de gelegenheid zijn of haar eigen verhaal te vertellen.

Het beeldje dat hier gepresenteerd wordt heeft een leegte in het midden. Een leegte die volgens mij in ieder mens schuilt. Een existentiële leegte, een gat in je bestaan. Als je een dierbaar iemand verliest gaat die leegte opeens open, krijg je er zicht op, ervaar je die soms aan den lijve. Daarom zeggen mensen in rouw dat het verdriet vaak lichamelijk pijn doet. Niet alleen een zware moeheid kleurt hun leven, nee lichamelijk voel je heel veel pijn. Soms kun je zelfs misselijk van pijn worden. Ouders die een kind verliezen, zeker als het onverwacht gebeurt, kunnen hierover meepraten. Verdriet om het verlies van een geliefde persoon maakt dus de leegte in jezelf zichtbaar. Er is een lege plek in je leven ontstaan die je niet kunt opvullen. Een lege plek met schrijnende randen, randen die pijn doen. Net als bij een schaafwond op de huid.

Als je nog nooit geconfronteerd bent met een groot verlies heb je misschien helemaal niet in de gaten dat er zulk een leegte in jou schuilt. Dan ben je je van geen kwaad bewust en leef je misschien wel alsof er geen vuiltje aan de lucht is en jou eigenlijk niks kan gebeuren. Je kunt genieten, je staat open voor nieuwe ervaringen en je bent nieuwsgierig naar morgen. Niets brengt je op het idee, niets verradt dat er ook een gat in je bestaan aanwezig is. Mensen die depressief worden, die elke vorm van geloof in zichzelf en in de zinvolheid van hun bestaan verliezen kunnen meepraten over die leegte. Hun leven is een groot gat in hun beleving. Een gat waaruit geen ontsnappen valt, een gat dat hen naar beneden, naar binnen zuigt. Alleen de dood kan hen hiervan bevrijden, denken ze dan. Alleen de dood brengt verlichting in deze confrontatie met de leegte in hun zelf. Daarom werken goed bedoelde adviezen ook niet om iets leuks te gaan doen, om jezelf te relativiseren, om een andere kant met je leven op te gaan. Alsof dat zo makkelijk is, alsof hiermee de leegte kan worden opgeheven of in het beste geval gemaskeerd. Dat is precies het probleem van alle mensen: de innerlijke leegte proberen op te vullen, te maskeren, te ontkennen, ervoor weg te lopen. Je heil te zoeken in afleiding, vertier, ontspanning. Maar als je een keer goed met dit gat in je bestaan bent geconfronteerd kun je er eigenlijk niet meer voor weg lopen. Dan moet je als het ware de confrontatie aangaan en je afvragen hoe verder?

Hoe kun je leven met een leegte in je leven, hoe dat gat een plek geven in je bestaan. Die confrontatie is meestal een proces niet iets van één ogenblik. Als je in een rouwproces uiteindelijk afgedaald bent tot de bodem van je bestaan, als je zover in je rouw niet meer verder kunt dan de grond waarop je staat, dan komt er een moment waarop je kunt beslissen hoe je verder wilt gaan. Of je deze last van rouw en verdriet wilt gaan dragen en wilt gaan accepteren als deel van je leven. Kortom dat je beseft en dat je ernaar handelt dat een leegte in je bestaan nu ook deel uitmaakt van je existentie. Pas deze confrontatie en deze acceptatie maakt het mogelijk om verder te gaan, om nieuwe wegen te bewandelen, om te ontdekken dat er na het verdriet en de rouw ook nog een leven mogelijk is dat minder zwaar hierdoor wordt gekleurd. In de depressie ligt dat anders. Die is vaak meer levensbedreigend omdat je ook alle hoop verliest en alle vertrouwen in jezelf als kracht en als mogelijkheid. In de depressie overheerst soms de wanhoop en geen hoop is hier tegen bestand.

Rouwtherapie, leren omgaan met je verdriet is daarom nog iets anders als met een depressie leren leven. Het laatst laat ook zijn diepe sporen na in jezelf, je zelfbeeld, je wijze van leven, je kijk op het leven en je vertrouwen op een goede afloop. Als er een gat in je leven is bestaat het grote gevaar dat je in dat gat gezogen wordt alsof het een draaikolk is. Dat gevaar is extra groot als je alleen maar met jezelf bezig bent en als de wereld buiten jou niet bestaat of slechts onderdeel is voor je soms 'narcistische' kijk op jezelf. Alleen maar met jezelf bezig zijn, zelfontplooiing, zelfverwerkelijking, zelfverheerlijking, het zijn manieren van leven die misschien wel eerst het gat verhullen maar het niet dichten. Uitgaan met je aandacht, weg van jezelf en gericht zijn op de wereld is de sleutel om aan het gevaar van deze draaikolk te ontkomen. Relaties onderhouden met betekenisvolle anderen, investeren in relaties, in anderen, dat helpt je om niet te verzinken in je leegte. Het zijn de reddingslijnen, de touwen waarmee je houvast vindt, waarmee je jezelf verankert in het leven. Die verankering kan je ook levensvreugde brengen, een beetje geluk, maar vooral een houvast dat het leven en vooral jouw leven de moeite waard is. Maar de leegte is een feit en de enige manier om die leegte echt goed tegemoet te treden is in mijn ogen een realistische confrontatie. Dat moet je wel aandurven en je moet er wel wat moed voor opbrengen. Veel schrijvers laten dat in gedichten en in romans zien hoe dat zou kunnen. En verliezen die je lijdt in je leven zijn daarom dan ook kansen om met die leegte, dat gat in je bestaan te leren leven. Daarom veel kracht en veel sterkte toegewenst om die confrontatie aan te gaan en je weg te vinden in het leven.

John Hacking
21 november 2019

Vergankelijkheid en dood

“Man hinterlässt nichts. Man hinterlässt Sätze, die falsch aufgeschrieben und noch falscher verstanden werden.

Wenn es aber wirklich alles umsonst wäre, wenn wirklich 88 Jahre zu nichts gut gewesen wären, wenn jede Stunde jedes Tages, jedes Monats, jedes Jahres in nichts zergehen würde, - wozu schreibst du dann unaufhörlich auf, was dich bedrängt, sind diese Sätze nicht dazu da, von iemandem gelezen zu werden, der an ihnen zur Besinnung kommt, der sie in die Hand nimmt, wägt, bedenkt, an ihnen sich Einhalt gebietet?”

Elias Canetti, Das Buch gegen den Tod, Frankfurt am Main 2015 (Fischer), pag. 305

Een dans van waanzinnigen, zo lijkt het soms, als je boven de aarde de drukte bekijkt in een grote stad. Het verkeer dat heen en weer raast, de mensen die als mieren over de straten snellen. De muziek van Philip Glass ‘koyaanisqatsi - Vessels’ maakt dit zichtbaar en voelbaar. Waarom die drukte, die haast? Waarom dit jagen? Zit de dood ons op de hielen dat we geen tijd hebben, geen rust nemen om het langzaam aan te doen? En wat blijft er van ons over als de dood ons van het speelveld heeft weggevaagd? Als we met zachte of harde hand weggenomen worden uit dit leven? Zijn het slechts onze schrijfsels die achterblijven, zoals Canetti in het citaat boven beschrijft? Een getuigenis van wie we ooit waren, wat we deden en dachten. Waarom zouden we zo achter willen blijven, waarom zo het laatste dat van ons rest op papier, in woorden, in teksten gieten, digitaal verspreiden, opdat we blijven voortleven? “Last Famous Words”, nou en?

Alles is vergankelijk. Alles bestaat om eens te vergaan. Aan alles komt een einde. Begin en einde vormen de grenzen van ons bestaan. In het groot en in het klein. We verschijnen als een ster aan de hemel om daarna weer uit te doven. Einde oefening. Dat stemt tot nadenken. Nadenken over het leven en over de dood. De dood zelf kennen we niet. Die kennen we alleen van horen zeggen en terzijde uit ons getuigenis als wij een dierbare verlezten. Maar de dood zelf blijft een onbekende gast die ons als het zover is de hand zal schudden en dan kunnen we er niet meer over praten. Dan is het te laat. Dood en vergankelijkheid zijn thema's die in een maatschappij die druk is met zichzelf en met prestaties die moeten worden geleverd niet populair zijn. Nadenken over je eindigheid, je sterfelijkheid, zelfs het feit dat het opeens zomaar met je afgelopen kan zijn, is niet geliefd. Dat doet men liever niet, misschien ook niet uit een soort van bijgeloof. Zo hebben we in de tuin van de Studentenkerk te Nijmegen een graf om in te liggen, een uitnodiging om stil te staan bij je leven, bij het einde van je leven, en bij de vraag waarvoor leef je eigenlijk. Het is een expliciete (en radicale) uitnodiging om in het licht van je eindigheid, en het besef van de duur van je bestaan, na te denken

over waar je mee bezig bent en waarvoor je het allemaal doet. Wat is nu echt belangrijk in je leven? Is het de moeite waard om als een idioot rond te rennen, de ene prestatie na de andere te verrichten, het ene doel na het andere na te jagen? En wat als je de doelen eenmaal hebt bereikt? Komt er nog iets daarna? Wat dan? Wat geeft voldoening en wat geeft zin aan je leven? Dit zijn geen makkelijke vragen maar af en toe moet je deze stellen. Dat houdt je bij de les en helpt je jezelf te concentreren op de echt belangrijke dingen in je leven.

Als hulpmiddel hebben we daarom dit graf om even radicaal een pas op de plaats te maken in een radicale tijd waarin je zelf niet meer de tijd neemt om stil te staan.

Naast het graf hebben we ook een boom, 180 oud, gezaagd in planken, een Amerikaanse eik, waarin je kunt gaan liggen. Het zelfde als bij het graf, maar nu in het binnenste van een boom. 180 jaar die jij waarschijnlijk niet zult halen. Ook deze boom heeft het loodje moeten leggen, een storm maakte een einde aan zijn leven.

Het thema zin en zinvolheid in het licht van onze vergankelijkheid is daarmee nog niet uitputtend belicht. Er zijn ook andere vormen om stil te staan. Het (kunst)project “verveel me” nodigt je uit om jezelf een dag te vervelen. Dat vinden studenten nog veel spannender dan een tijdje liggen in het graf. Je telefoon en boeken inleveren (in een kluisje) en dan kun je gaan, ga maar wat lanterfant, niets doen, jezelf een beetje vervelen. Geen project, geen opdracht, geen doelen om te halen. Geen tijdsbesteding die nuttig moet zijn in je eigen ogen. Vervelen, jezelf vervelen, probeer het maar eens. Dat gevoel staat haaks op alles wat in onze maatschappij gebruikelijk is. Verveling is uit den boze, verveling is geestdodend en moet kost wat kost worden voorkomen. Elke minuut opgevuld, ingevuld, zinnig besteed. Maar de schijn bedriegt. Martin Heidegger, de Duitse filosoof, noemde verveling („Langeweile“) bij uitstek een gelegenheid om dieper bij je eigen existentie te komen en de Duitse kunstenaar Anselm Kiefer meldt als hij terugkijkt op zijn leven hoeveel inspiratie hij uit periodes van verveling heeft geput. Dus waarom zou je dat niet eens uitproberen, een dag nietsdoen?

Niet om bepaalde resultaten te behalen, of om tot diepe gedachten te komen (als dat gebeurt is het bijvangst), maar gewoon om te ervaren hoe nietsdoen voelt. Ik voorspel dat over twee jaar elk bedrijf nietsdoen gaat aanbevelen en dat de werknemers verplicht worden tijdens hun werk ook een tijd niets te doen. Die trend is nu al langzaam zichtbaar aan het worden. Maar dit verplichte nietsdoen staat in het teken van beter en geconcentreerder presteren. Zo blijf je nog steeds in de malle molen van prestatiedruk rondrennen.

De filosoof Byung-Chul Han schrijft in een van zijn boeken dat al dat gejaag ook een vorm van vluchten is, een wegrennen om de dood voor te blijven. In

een reflectie over het Zenboeddhisme schrijft hij zinnige dingen over onze relatie tot de dood. Hij zegt:

Im Zen-Buddhismus stellt der Tod sicher keine Katastrophe, kein Skandalon dar. Er setzt aber nicht jene Trauerarbeit in Gang, die zwanghaft gegen die Endlichkeit arbeitet. Keine Ökonomie der Trauer münzt das >Nichts< ins >Sein< um. Der Zen-Buddhismus entwickelt vielmehr eine Gelassenheit zum Tod die frei ist von Heroismus und Begehren, die mit der Endlichkeit gleichsam Schritt hält, statt ihr entgegenzuarbeiten.

Gelatenheid ten aanzien van de dood. De dood hoort bij het leven, rondt het leven af. Dat neemt niet weg dat de ervaring van de dood heftig kan zijn, dat als je een dierbare verliest dat heel veel pijn en verdriet kan doen. Hetzelfde beschrijft Han over het verlies van de grondlegger van het Zenboeddhisme; Dôgen:

Schon von früh an war Dôgen mit Tod und Vergänglichkeit intensiv konfrontiert. Ein Biograph von ihm schreibt: »Beim Verlust der geliebten Mutter im Alter von sieben Jahren war seine Betrübniß sehr tief. Als er im Takao-Tempel den Weihrauch emporsteigen sah, er kannte er das Werden und Vergehen und die Vergänglichkeit. Er erweckte im Herzen das Verlangen nach der Erleuchtung.«²¹ Die »Erleuchtung« wird jedoch nicht in einer Überwindung der Vergänglichkeit bestanden haben. Kurz vor seinem Tod schreibt Dôgen:

Wem vergleich ich wohl
Welt und des Menschen Leben?
Dem Mondschaten,
wenn er im Tautropf berührt
des Wasservogels Schnabel.²²

De vergankelijkheid van de dingen, hun sterfelijkheid, hun komen en gaan, vluchtig als de wind, een zuchtje, ze zijn bij uitstek een voorbeeld voor de denker die zich bezint op zijn bestaan. De dichter put er inspiratie uit, de filosoof weet waar de grenzen liggen in zijn bestaan, de religieuze mens kan er houvast in vinden door zich over te geven aan deze gang van zaken, deze loop der dingen. Het leven vliedt, het stroomt en komt en gaat. Als een rivier. Han verwijst ook naar de dichter Issa die hiervan getuigt:

Die Hinfälligkeit, die Vergänglichkeit und die Flüchtigkeit der Dinge, die hier zur Sprache kommen, schwingen ruhig in sich, verweisen nicht aufs Andere ihrer selbst. Ohne jeden Heroismus, ohne jedes Begehren verweilt Dôgen bei den Dingen, die vergehen. Er blickt nicht über die Vergänglichkeit hinaus. Eine ähnliche Geistesstimmung drücken auch folgende Worte von Issa aus:

Keinen Augenblick meines Lebens schweifte ich vom Gedanken der Hinfälligkeit und Vergänglichkeit ab, sah ein, dass alle Dinge auf der Welt kurzlebig sind und gar schnell wie der Blitz verzücken. Ich wanderte umher, bis mein Haar weiß wurde wie der Winterreif.²³

Issa wandert durchs Vergängliche, wobei er Schritt hält mit den Dingen, die vergehen. Er hält sich in der vergänglichen Immanenz, statt sich darüber zu erheben. Er befreundet sich gleichsam mit ihnen. Er vergeht mit, er lässt auch sich vergehen. In dieser singulären Gelassenheit erhellet sich die Endlichkeit aus sich heraus. Die Endlichkeit kommt zum Leuchten ohne den Glanz des Unendlichen, ohne den Schein der Ewigkeit. Die Trauer, die jenen Worten von Issa gewiss innewohnt, nähert sich, hört man aufmerksam hin, einer Heiterkeit. Man hat es hier mit einer ins Heitere befreiten, ins Offene gelichteten Trauer zu tun. Diese Heiterkeit unterscheidet sich von jener Fröhlichkeit, der die Tiefe der Trauer fehlt.

Vertrauen muss man haben.
Blüten welken - verblühen –
jede auf ihre Art. ·

Issa

Het is een aanvaarden van je eindigheid, je korte bestaan zonder hang naar voortleven, naar oneindigheid, naar transcendentie. Het eindige van ons bestaan heeft bij deze auteurs geen verborgen agenda. Er is geen verwijzing naar een transcendentie in of achter dit bestaan. Geen hemel en geen voortbestaan in een andere gedaante. Het is zoals het is. Niet meer, niet minder. Er is niks anders. Je moet het doen met wat er is. Dat wil niet zeggen dat je ook niet verdrietig kunt zijn, pijn kunt voelen, verdriet, melancholie om wat je kwijt raakt. Het is een vorm van gelatenheid die tevreden is, vrede heeft met hoe de dingen zijn in hun vergankelijkheid. Het is ook een vorm van gelatenheid die genoeg heeft aan zichzelf. Het draait niet om mij, ik ben deel van een groter geheel, ik ben vergankelijk onderdeel van dit bestaan. Als alles om jou draait, als jij het middelpunt van de wereld bent is elk verlies ook een vorm van zelfverlies. Maar vanuit Zenboeddhistisch perspectief is dit zelf een grote illusie. Pas als je dit zelf kunt relativeren in het licht van je eindigheid kan er inzicht optreden. Han schrijft:

Bei Dôgen heißt es: »Vom ichbezogenen Selbst kann man erst Abstand nehmen, wenn man die Vergänglichkeit sieht.«²⁴ Man hat es hier mit einer besonderen Vergänglichkeitserfahrung zu tun, denn nicht die Wahrnehmung der Vergänglichkeit als solche führt zur Selbstlosigkeit. Wo sich ein Widerstand gegen die Vergänglichkeit regt, bildet sich ein emphatisches Selbst. Man vergrößert sich, man lässt das Ich gleichsam wachsen gegen den Tod, der mein Tod ist, der das Ich beendet. Eine andere Wahrnehmung

der Sterblichkeit ist jenes »Erwachen zur Vergänglichkeit«,²⁵ In dem man sich vergehen lässt.

Wo man sich den Tod gibt, wo man sich ent-leert, ist der Tod nicht mehr mein Tod. Er hätte nichts Dramatisches mehr an sich. Ich bin nicht mehr an den Tod gefesselt, der mein Tod wäre. Es erwacht eine Gelassenheit, eine Freiheit zum Tode.

Byung-Chul Han trekt de ervaring van vergankelijkheid door tot in de dood, de gelatenheid ten aanzien van je eigen dood. Als jij als mens jouw dood kunt aanvaarden krijgt je dood een andere lading en kun je een andere vorm van vrijheid ervaren. Natuurlijk is dit een streven dat je niet door wat meditaties kunt bereiken. Misschien heb je een leven vol van tegenstellingen en strijd, van verliezen en worstelingen nodig om dit te kunnen ervaren. Pas als het kwartje valt hoe jij met alles en iedereen samenhangt, als je om het mooi uit te drukken een ervaring ondergaat die licht werpt op je weg en op je zelfverstaan, zodat je op een dieper niveau ervaart hoe de werkelijkheid in elkaar zit, een soort van verlichtingservaring, dan pas ben je in de goede geestesgesteldheid om zo de dood tegemoet te treden. Heel anders dan de op het ego gecentreerde houding in de Westerse filosofie zoals bij Heidegger. Han schrijft:

Eine ganz andere Geisteshaltung liegt jener Heideggerschen »leidenschaftlichen« »Freiheit zum Tode«²⁶ zugrunde. Diese geht mit einem emphatischen »Ich bin«, mit einer heroischen Entschlossenheit zu sich einher.

Die zen-buddhistische Freiheit zum Tod entspringt dagegen einem gewissen Ich-bin-nicht. Verabschiedet wird dabei nicht bloß das >egoistische< Selbst, sondern die ich- und seelenhafte Innerlichkeit. Das Erwachen zur Vergänglichkeit ent-innerlicht das Ich. Der Tod ist hier keine ausgezeichnete Möglichkeit, Selbst zu sein, sondern eine singuläre Möglichkeit, zu einer Selbstlosigkeit zu erwachen, nicht Ich zu sein.

De dood is dus een mogelijkheid tot zijn in het zelve: jouw zelf is zelfloos geworden, jou ego is er niet meer, je bent een niet-ik. En als niet-zelf en niet-ik ben je deel van alles en iedereen. Er is geen onderscheid, er zijn geen grenzen, geen afscheidingen meer, geen onderscheid tussen subject-object. Er is geen afzetten meer te bevestiging van je eigen zelf. De dood vaagt jou ego weg, je zelf lost op, maar die ervaring kan al veel eerder in je leven plaatsvinden als je deze weg van het Zenboeddhisme bewandelt. Han citeert een van de standaardwerken als hij schrijft:

Im 41. Beispiel des Bi-yän-lu heißt es: »Wie ist das eigentlich dann, wenn einer, der den großen Tod gestorben ist, nun im Gegenteil lebendig wird?«²⁷ Der »große Tod« beendet nicht das Leben. Der Tod, der am Ende des Lebens einträte, wäre ein >kleiner< Tod. Zum »großen Tod« wäre gewiss nur der

Mensch fähig. Er stellt jenes Wagnis dar, sich wegzusterben. Er annulliert jedoch nicht das Selbst. Vielmehr lichtet er es ins Offene.

Das Selbst entleert sich, indem es sich mit einer welthaften Weite füllt. Diese singuläre Todesart lässt ein von Weite erfülltes Selbst, ein selbstloses Selbst entstehen.

Een zelfloos zelf dat leeft en in dit leven zijn leven gestalte geeft. Misschien kunnen we er ons niks bij voorstellen, omdat we nog teveel vastzitten aan ons ego, ons zelf waarmee we ons in dit leven manifesteren door ons af te zetten. Misschien zijn we nog niet genoeg gelaten om de vergankelijkheid van ons bestaan te doorleven en er meer samen te vallen. Maar de uitnodiging blijft bestaan om goed te leren luisteren naar dit bestaan dat zichtbaar wordt in onszelf en in al de vergankelijke dingen die ons omgeven. De tijd vliedt, alles komt, alles gaat, het wordt ochtend en het wordt avond. Telkens weer.

John Hacking
5 december 2019

Noten uit citaten:

21 Zit. nach: Heinrich Dumoulin, Geschichte des Zen-Buddhismus, Bd 2, Bern 1986, 42.

22 Zit. nach: Ebd., S. 51.

23 Issa (.s. Anm. 2), S. 123.

24 Eihei Dôgen, Shôbôgenzô Zuimonki. Unterweisungen zum wahren Buddhaweg, aufgezeichnet von Koun Ejô, hrsg. und kommentiert von Shohaku Okumura, übertr. aus dem Engl. von Barbara Knab unter Heranziehung des japan. Orig.-Textes, Heidelberg 1997, S. 36.

25 Ebd., S. 104.

26 Heidegger (s. Anm. 16), S. 266.

27 Bi-yân-lu. Meister Yüan- wu's Niederschrift von der Smaragdenen Felswand, übers. von Wilhelm Gundert, 3 Bde., München 1960-1973, hier: Bd. 2, S. 159.

Bron: Han, Byung-Chul, Philosophie des Zen-Buddhismus, Stuttgart 2002, (Reclam), pag.105-107

De melancholie van het afscheid

Afscheid nemen van dit leven, een weg zoeken langs de afgrond van de dood, dat valt niet mee. Dichters hebben pogingen gedaan dit leed te verzachten. In woorden zoeken zij uitkomst, vinden zij troost. Weemoed,

heimwee, melancholie over wat verloren ging en nooit meer terugkomt. Een kleine selectie wordt hier gepresenteerd.

Werp je angst

Nog ben je hier

Werp je angst
in de lucht

Bijna
is je tijd om
bijna
groeit de hemel
onder het gras
vallen je dromen
in het niets

Nog
geurt de anjer
zingt de lijster
nog mag je liefhebben
woorden wegschenken
nog ben je hier

wees wat je bent
geef wat je hebt

Rosa Ausländer

ZWIJGENDE MAN

Wie wat wil zeggen
heeft winter nodig
kale takken zonder blad

Spoor van vogels niet
hun fluiten water
ongenaakbaar hard en glad

Wie dat wil
heeft in zijn ogen
iets gespaard

dat kijken heet

Wie dat kan
weet in zijn zwijgen
wat hij zegt
het best bewaard

Bernlef

ZWARTE STEEN OP EEN WITTE STEEN

'Ik zal sterven in Parijs bij striemende regen,
op een dag die ik me nu al herinner.
Ik zal sterven in Parijs - en ik heb geen haast -
wellicht een donderdag, zoals vandaag, in de herfst.

Een donderdag, omdat vandaag, donderdag, terwijl ik
deze regels opschrijf, mijn vingers weerspanniger zijn
dan ooit en ik vandaag, zoals nog nooit voordien,
omkijk en mezelf met heel mijn weg alleen vind.

César Vallejo is dood. Ze mishandelden hem,
allemaal, zonder dat hij hen wat gedaan had;
ze sloegen op hem met knuppels en ook

met een riem. Getuigen daarvan zijn
de donderdagen, de stroeve vingers,
de eenzaamheid, de regen, de wegen...'

César Vallejo

DE ALLERLAATSTE REIS.

En ik zal gaan.
En de vogels zullen blijven en zingen;
en blijven zal mijn tuin, met zijn groene boom
en zijn witte bron.

Elke avond zal de hemel blauw en vredig zijn.
en luiden zullen, net als vanavond,

de klokken van de kerktoren.

Sterven zullen zij die van mij hielden;
en het dorp wordt elk jaar weer nieuw;
en in elke hoek van mijn tuin met witte bloesems
zal mijn geest dronken van heimwee ronddwalen...

En ik zal gaan; en ik zal alleen zijn, zonder thuis,
zonder groene boom, zonder witte bron,
zonder blauwe en vredige hemel...
en de vogels zullen blijven en zingen.

J.R. Jiménez

Blauw rusten de bergen in de verte.
Tussen hen en mij golft in de zachte
Wind onzeker het veelsoortig land,
Nu groen, dan geel, dan bont.
Breekbaar als een papaverstengel draagt
Mij het moment. En ik verlang niets meer.
Wat wegen de scrupules van het denken
Op des levens weegschaal?
Veelsoortig als de velden en, als zij,
Vreemd aan mijzelf, geef ik, vergeten zoon
Van Chaos en Nacht, mij over aan
De pauze in dit leven

Ricardo Reis (Fernando Pessoa)
(vert. A. Willemsen)

Nirwana

Ik ga slapen, slapen, slapen,
Slapen zonder te ontwaken,
Maar niet zonder dat ik voel
Dat ik met slaap de droom bedoel.

Niet onwetenschap en duister
Maar ook sterren welker luister
Ogen opent – en ik voel
Dat ik met dromen slaap bedoel.

Een besterde afwezigheid
Waar in ik enkel leef als verre
En abstracte onwetendheid,
Eén met de hemel en de sterren.

Ricardo Reis (Fernando Pessoa)
(vert. A. Willemsen)

Wanneer de lente komt,
En als ik dan al dood ben,
Zullen de bloemen net zo bloeien
En de bomen zullen niet minder groen zijn dan het vorig voorjaar.
De werkelijkheid heeft mij niet nodig.

Ik voel een enorme vreugde
Bij de gedachte dat mijn dood volstrekt onbelangrijk is.

Als ik wist dat ik morgen zou sterven
En het was overmorgen lente,
Zou ik tevreden sterven, omdat het overmorgen lente was.
Als dat haar tijd is, wanneer dan zou ze moeten komen tenzij op haar tijd?
Ik houd ervan dat alles werkelijk; is en alles zo als het moet zijn;
Daar houd ik van, omdat het zo zou wezen ook als ik er niet van hield.
Daarom, als ik nu sterf, sterf ik tevreden,
Want alles is werkelijk en alles is zo als het moet zijn.

Men mag Latijn bidden boven mijn kist, indien men wil.
Indien men wil, mag men rondom dansen en zingen.
Ik heb geen voorkeur voor wanneer ik toch geen voorkeur meer kan hebben.
Dat wat zal zijn, wanneer het zijn zal, zal zijn dat wat het is.
(1915)

Fernando Pessoa
(vert. A. Willemsen)

DE UITEINDELIJKE ROOS

1

Bladnerven in steen bewaard
uit aarde opgedolven en daarna

in vitrines neergevlijd;
kristallen, flinters, glittersplinters

Zo'n delver wilde ik wel worden
dwars door slijk te stoten op
de compactheid van wat gekit
tot residu werd, materie ingedikt

Versteende roos, te beademen
in te ademen
ten diepste
tot zij zich openbaart.

2
Daar wellen de gevoelens
en met hen alle symbolen!
De smachtende woorden
de uitgestrekte handen
de geloken of wijd open ogen

Niet meer dan een briesje
een windvlaag, bladgeritsel
en dan het trage, onaanzienlijke vallen

Tot alles in de grond ligt
veilig verpakt, opgeborgen
in de gesloten doos van de aarde

Daar begint het verteren
van de smachtende woorden
de uitgestrekte handen enz.

Als de dood eenmaal voor ogen staat
kan het zien beginnen, het delven
het gekras van een spijker in steen
het losbikken van de uiteindelijke roos.

Bernlef

NOG NET ZO

Zoveel doden later
ligt het landschap er nog net zo bij

van iedere beschrijving vrij

Onder de aarde nog meer aarde
nog oudere doden tellen daar hun scherven
bij het licht van zwarte horloges

Je wordt helemaal grijs van dit werk
in één nacht of op de lange duur
warm je handen
kijk hoe takjes verspringen in het vuur

Het landschap ligt er nog net zo bij
trekt je, wil je bijzetten
van iedere beschrijving vrij.

Bernlef

De zon vlucht voor de zon, en leven doet
Niet anders dan het leven zelf ontbinden;
Vanuit de tijd, die eeuwig zijn gebroed
Geslachten na geslachten blijft verslinden,

Ontstaat het leven, en gelijk begint de
Ontluistering die ons karkas doorwroet.
Wat vreest de mens nog dat hij sterven moet,
Als hij slechts bij wat heen is steun kan vinden?

Wat is geweest, is weg; de toekomst is
Nog niet in leven, en wat nu bestaat,
Bestaat niet echt, omdat er niets beklijft.

Alleen wat wij niet weten is gewis;
De wereld, een op wind gestoelde staat
Waarin toevalligheid de wet voorschrijft.

Gabriel Bocángel 1603-1658
Vert.: J.P Rawie

LATERNENTRAUM

Wenn ich tot bin,

möchte ich immerhin
so eine Laterne sein,
und die müßte vor deiner Türe sein
und den fahlen
Abend überstrahlen.

Oder am Hafen,
wo die großen Dampfer schlafen
und wo die Mädchen lachen,
würde ich wachen
an einem schmalen schmutzigen Fleet
und dem zublinzeln, der einsam geht.

In einer engen
Gasse möcht ich hängen
als rote Blechlaterne
vor einer Taverne -
und in Gedanken
und im Nachtwind schwanken
zu ihren Gesängen.

·Oder so eine sein, die ein Kind
mit großen Augen ansteckt,
wenn es erschreckt entdeckt,
daß es allein ist und weil der Wind
so johlt an den Fensterluken
und die Träume draußen spuken.

Ja, ich möchte immerhin,
wenn ich tot bin,
so eine Laterne sein,
die nachts ganz allein,
wenn alles schläft auf der Welt,
sich mit dem Mond unterhält
natürlich per Du.

Wolfgang Borchert

Zelfportret in zwarte lijst

De verte lijkt vandaag zo vol
alsof alles van mij wijkt.
Alleen de zon blijft in zijn rol

en vult het veld met gouden rijp.

Daar zie ik al mijn doden
jou weer vorm en schaduw krijgen
al is zoiets mij vaak verboden –
men moet hier realistisch blijven.

Wat mis ik je toch, lieveling.
Als vijf jaar staat elk uurwerk stil
als een kapot en zinloos ding.
Soms hoor ik in de nacht gegil

en elke keer ben ik het zelf.
Dan sta ik op en zie het zwarte veld
en ruik het in de haard verkoolde hout.
En heb je lief, nog steeds, en heb het koud.

Pieter Boskma

TE WIT OM DOOR TE GAAN

Het sneeuwt. Het is bevroren water,
het is verloren tijd, het is

andersomtaal, een zwijgzaam praten,
licht vallend uit de duisternis.

Het sneeuwt, het heeft met dood te maken
en met de klokken van voorbij,

er ligt vergeving op de daken
er is een toekomst buiten mij.

G. van der Graft

VLUGSCHRIFT

De stille razernij kloddert op de binnenmuur.
Vruchtbomen in bloei, de koekoek roept.
Het is de narcose van het voorjaar. Maar de stille razernij
schildert zijn leuzen naar achteren in de garage.

Wij zien alles en niets, maar recht als periscopen
bediend door de schuwe onderaardse bemanning.
Dit is de oorlog der minuten. De brandende zon
staat boven het ziekenhuis, parkeerplaats van het lijden.

Wij levende spijkers in de maatschappij geramd!
Op een dag zullen wij van alles losraken.
Wij zullen de lucht van de dood onder onze vleugels voelen
en milder en wilder zijn dan hier.

Tomas Tranströmer

Hij zal mij leiden langs grazige weiden
naar waatren der rust.

Nu word ik nooit meer radeloos,
ik voel het breed gedein: de dood,
die als zwart water onder kroos
mijn denken plooit, heimlijk en groot.

Over dit aadmend oppervlak
heb ik maar licht en snel gelopen
fluiستrend: laat mij nog even leven.
Nu waait de wind de diepten open
onder mijn voeten groeit het wak ...
Ik hield van u, o groene weiden,
mijn eigen zwaarte laat mij glijden
tot waar de dood mijn vuren blust
in de oude wateren der rust.

Vasalis

Eb

Ik trek mij terug en wacht.
Dit is de tijd die niet verloren gaat:
iedre minuut zet zich in toekomst om.
Ik ben een oceaan van wachten,
waterdun omhuld door 't ogenblik.
Zuigend eb van het gemoed,

dat de minuten trekt en dat de vloed
diepin zijn duiternis bereidt.

Er is geen tijd. Of is er niet dan tijd?

Vasalis

Lieben ist Sterben üben

3.3. 51.

Hier kun je niet blijven. Lief leven. Al het verbrandde hield van het vuur. Bij elke stap wordt de gelukzaligheid aangeraakt. Al snel is de mensheid voor de pure liefde opgestaan, en alle huiden waarmee de slachtoffers bekleed zijn en die uitlokken tot moord, zijn verdwenen. De beulen weten eindelijk de reden van hun dorst en kussen dauw van een donker klimopblad. Alle vissen glanzen en de schubben zijn een heilige schrift. Uit stof geslagen meer en meer versleten. Binnenkort is elke interpretatie verloren. Naties, rassen, religies verschijnen hiervoor. Maar niet langer meer het uiterlijkste en het innerlijkste. De gouden kelk van de roos heeft zoveel bladeren gekregen, zo is hij verhuld. Dat hebben de tuinders gedaan. De kleine veldtijn weet meer over de transformatie van het zand. Israël heeft ooit veel gezien, gehoord en vermoed. Ook zijn geheim is uitverkochte munt. Soms vormt iemand iets nieuws uit het oude. Blinde vissen zouden in de diepste diepte van de zee leven. In de zeespiegel herkent het koraal niet zijn lila kleurige dood, zijn rode geboorte, de kwal weet niet dat ze een archetype is, maar de zielen na de dood? Sprakeloos, bewusteloos en toch de oude sterrenverwantschap weer hervattend - wij vreselijk verloren mensen met de haren in de wind - angst om in het onzekere te worden geduwd - terugkerend in huiselijk warme gebeden, hebben Franciscus en Mohammed aan de dieren gedacht. Op een gegeven punt stonden ze zelf met hen dieper in de vlammenpot van de aarde. Deze spray van de pijn uit de monden - engelen doen concessies-

Nelly Sachs: Brieven uit de nacht (1)

Het virus waar rondt. Er is geen houden aan zolang er geen vaccin wordt ontwikkeld. Velen zullen sterven. Velen zullen lijden aan het verlies en verdriet kleurt hun leven. De dagen voor het virus en na het virus zullen niet meer hetzelfde zijn. Dat staat ons te wachten: afscheid. Afscheid van het leven en van onze dierbaren. Misschien ook een afscheid van ons eigen leven. Veel is onzeker, we hebben niets om ons aan vast te houden.

We gaan allemaal een keer dood, maar liever niet morgen en zeker niet vandaag. Liever ook niet als het zo plotseling komt en onverwacht. Als een onzichtbare kracht ons leven lamlegt. Maar wat is realistisch? Waar mogen we op hopen? Waar kunnen we op hopen? De wetenschappers doen hun

uiterste best maar voor velen zal de oplossing te laat komen. Velen zullen eerder afscheid moeten nemen van dit leven, van hun leven. Misschien hoor ik daarbij? Misschien mijn meest geliefden.

Nelly Sachs verliest haar moeder en schrijft daarop in haar dagboek 'Brieven uit de nacht'. "Welk sprekend zwijgen tussen ons, geliefde zalige ziel van mijn moeder. Welk sprekend zwijgen." Dat is de eerste zin uit deze brieven. Wat rest is stilte, zwijgen, leegte, pijn, verdriet. Onmacht snoert de mond, de keel brengt geen woorden voort. Afgesneden zijn voorgoed, overgelaten aan je herinneringen. Als je van je ouders houdt, als je hebt meegemaakt hoe zij uit je leven zijn weggefallen, weet je wat deze woorden betekenen. Ze behoeven geen verdere uitleg. De pijn ken je ook en ook het zwijgen en de stilte.

Nu wij, de levenden, ons moeten voorbereiden op wat komen gaat, hoeveel verliezen we zullen gaan lijden door de kracht van het virus, hebben we houvast nodig. Een arm om op te leunen kan al bijna niet meer omdat het virus ook daar aanwezig kan zijn. Elke aanraking kan fataal worden. Het virus is ook een angstvirus geworden. Angst die om zich heen grijpt en mensen aanzet tot afzondering, die hen dingen laat doen die ze misschien nooit eerder zouden hebben bedacht. Denken aan jezelf, ik-eerst, zelfbescherming, strijd om te blijven bestaan. Misschien wel ten koste van anderen, die dan pech hebben gehad. Nu worden wij echt op de proef gesteld. Wat is nu je geloof waard, wat betekent dat voor je gedrag als het gaat over leven en dood?

Nelly Sachs zoekt haar heil in de poëzie, de kracht van het gedicht, de kracht van het woord. Met woorden kan ze het zwijgen niet doorbreken maar kan ze wel bruggen slaan over de afgrond van de dood. De dood die als een onoverbrugbare kloof gaapt tussen onze levens, tussen ons en onze dierbaren die wij zijn kwijtgeraakt aan de dood. Weggevaagd, weggemaaid, verzonken in het graf, voorgoed onzichtbaar en onkenbaar. Wij wandelen verder met hun schaduw, hun sporen die zij nalieten in ons leven. Nelly Sachs gelooft in de kracht van de liefde. Dat blijkt uit deze woorden uit haar "Brieven uit de nacht":

De tijd sterft zichtbaar in de schaduw.
Musiceert de zon anders dan de maan?
Stervende mensen hebben kruiken muziek in de oren.
Het is avond, de zon gooit tijd in de zee,
die verpletterd bloedt.
Het is avond en geen vorm
houdt de pijn lang uit.
De vurigheid stijgt op uit de graven
en scheurt alle huiden.
Het is avond
De grote heimwee breekt uit de plooien

van de oudste sterren,
Vuur schrijvend,
en de tranen, de ziel
zichtbare meteoren van verlangen,
zoeken hun aardse nest in de lucht.
Het is avond
en alle overschotten van de liefde
bouwen muziek makend
nieuwe werelden -
die aan de vurigheid vasthangen-

Nelly Sachs: Brieven uit de nacht (2)

Wat rest je anders dan te trachten, dan te pogen je verdriet en je tranen in woorden te gieten. Woorden die de pijn niet verzachten, maar die wel helpen om haar te leren dragen. Weggestopte woorden zijn als weggestopt verdriet. Een onbegaanbare weg. Een weg die nooit aan een eindpunt komt omdat je telkens weer wordt teruggeslagen door de kracht van je pijn die onder de oppervlakte woedt. Reizen met de pijn en met het verdriet is de enige optie op je levensweg. Daarbij hoef je het niet alleen te doen. Je kunt hulp vragen, verdriet delen, woorden zoeken om je weg te vinden in deze woestenij. De genade is nooit ver weg voor hen die geloven. Geloven is vertrouwen, het gaat niet om een waarheid. Geloven is vertrouwen op je gaan door de woestijn, dat er een eindpunt zal komen, een weg die uiteindelijk dragelijk is. Daarom veel kracht, veel moed om je verdriet, je verlies om te zetten in een taal ten leven.

Faden der Gnade zieht durch alle Verlorenheit!

(Sohar).

John Hacking
19 maart 2020

Noten:

¹ 3.3. 51.

Hier ist kein Bleiben mehr. Liebes Leben. Alles verbrannte hat das Feuer geliebt. Mit jedem Schritt wird die Seligkeit angerührt. Bald ist die Menschheit vor der reinen Liebe aufgestanden, und alle Felle, mit denen die Opfer bekleidet sind und die zum Morden aufreizen, sind verschwunden. Die Henker wissen endlich den Anlass ihres Durstes und küssen Tau von einem dunklen Efeublatt. Alle Fische strahlen, und die Schuppen sind eine heilige Schrift. Aus Staub Gemünztes immer abgegriffener. Bald ist jede Deutung verloren. Dafür erscheinen Nationen, Rassen, Religionen. Aber nicht mehr das Äusserste und Innerste. Der goldene Kelch der Rose hat soviel Blätter

bekommen, so ist er verhüllt. Das haben die Gärtner getan. Der kleine Feldthymian weiss mehr von der Verwandlung des Sandes. Israel hat einmal viel gesehen, gehört und geahnt. Auch sein Geheimnis ist vergriffene Münze. Zuweilen prägt Einer neu aus Altem. In der tiefsten Tiefe des Meeres sollen blinde Fische leben. Im Meeresspiegel erkennt nicht die Koralle ihr fliederfarbenes Sterben, ihre rote Geburt, nicht die Qualle weiss, dass sie ein Urbild ist, aber die Seelen nach dem Tode? Sprachlos, bewusstlos, und doch die alte Sternenverwandschaft wieder anknüpfend - wir schrecklich Verfahrenen mit den Haaren im Winde - Angst vor dem Abstossen ins Ungesicherte - in die stubenwarmen Gebete zurückkehrend, Franciskus und Mohammed haben der Tiere gedacht. An irgend einem Punkt standen sie selbst mit ihnen tiefer im Flammentopf der Erde. Diese Gischt des Schmerzes aus den Mäulern - Engel machen Abstriche -

² Die Zeit stirbt sichtbar in den Schatten.
Ob die Sonne anders musiziert als der Mond?
Sterbende haben Musikkrüge in den Ohren.
Es ist Abend, die Sonne wirft Zeit ins Meer,
die zerschellt blutend.
Es ist Abend, und keine Form
hält den Schmerz länger aus.
Die Inbrunst steigt aus den Gräbern
und zerreisst alle Häute.
Es ist Abend,
das grosse Heimweh bricht aus den Falten
der ältesten Gestirne,
Feuer schreibend,
und die Tränen, der Seele
sichtbare Sehnsuchtsmeteoren,
suchen in der Luft ihr irdisches Nest.
Es ist Abend,
und alle Überschüsse der Liebe
bauen musizierend
neue Welten -
die hängen an der Inbrunst -

2020 Verlies

De tijd van verliezen is aangebroken. Hoe ouder, hoe meer verliezen. Mensen om je heen vallen weg, dierbaren, vrienden, familie. Ze worden ziek, sterven. Je eigen gezondheid en je lichamelijke conditie verandert. Je kunt minder, hoge bergen worden niet meer beklommen, je snelheid is die van een kikker,

niet meer van een haas. Je krachten nemen af. Elke dag een beetje. Langzaam zie je de horizon vager worden, de toekomst wenkt niet meer. Je hoop op een betere morgen is weggezet bij de dingen van gisteren. Das war einmal! Je leeft in het nu, minder in dat wat morgen komt. Je leeft in het gisteren – wat je nog steeds bezig houdt, wat terugkeert en waar je aan moet denken. Met bijpassende emoties. Je bent een man, een vrouw van voorheen. Nu gaat voorbij en morgen breekt niet meer aan. Wachten, dat is het.

Weten en wachten dat het grootste deel voorbij is van je leven. Wat doet dat met je? Hoe onderga je deze tijd, deze stilstand in je verwachtingen. Blijf je een zekere mate van optimisme behouden, pas je jezelf aan en maak je er het beste van? Leg je je neer bij de mogelijkheden die steeds minder worden? Trek je jezelf beetje voor beetje, dag voor dag terug uit de wereld? De filosoof Fons Elders schreef een keer dat mensen die aan het sterven zijn, de wereld en vooral de anderen beleven als kleine eendjes. Eendjes die zwemmen in de badkuip die je zelf bent geworden. je valt samen met het water in de badkuip en met de kuip zelf. En ze zwemmen en zwemmen, maar eigenlijk heb je er geen echt contact mee. Deze metafoor klinkt misschien vreemd in de oren, maar ik geloof dat er een kern van waarheid in schuilt. Ik heb het gezien bij het langzame afscheid van mijn dementerende vader. Hij raakte weg uit de wereld, de wereld kon hem niet meer raken. De wereld was buiten hem, buiten zijn verstaan en beleven. De wereld was de wereld maar hij maakte er geen deel meer van uit. Een terugtrekking met uiteindelijk een versterven, sterven.

François Cheng, (een Franse filosoof en dichter), merkt op in vijf meditatie over de dood en over het leven, dat hij er niet aan twijfelt, dat wij mensen deel zijn van een geweldig avontuur, namelijk het avontuur van het leven (in deze kosmos). Maar weten we wel welke rol wij precies in dit kosmisch avontuur spelen? Zijn we misschien acteur in een stuk, waarvan we de handeling en de uitkomst niet kennen, zo oppert hij. Weten we er dan helemaal niks van? Zo negatief is hij echter niet. Over het geheim van het leven weten we best veel. Elk mens draagt in zich, wat dé mensheid in zich draagt, zo zegt hij. En de mensheid draagt alle extreme voorwaarden van het leven in zich: het paradijs zowel als de hel, de bergtop als de afgrond, het streven naar de hoogste sferen als de mogelijkheid tot bodemloze gruwelijkheid, momenten van goddelijk geluk en van ontzetting, door het radicaal boze veroorzaakte lijden. De herdenking van de bevrijding van Auschwitz op 27 januari, alweer 75 jaar geleden, maakt dit laatste meer dan duidelijk. Miljoenen vermoord op fabrieksmatige wijze omdat ze niet pasten in het plaatje van de heersers dat zij in hun hoofd over de wereld hadden gemaakt.

Cheng zegt dat alle mislukte pogingen en onvervulde verlangens een diepe afgrond in de mensheid achterlaten, die alleen door de eeuwigheid kan worden opgevuld. Onze waarheid ligt niet in het aanpassen en doen verdwijnen of vervagen, maar in de transformatie en transfiguratie. Echte vreugde kunnen we alleen vinden als wij de pijn en de tekortkomingen accepteren, die op ons drukken. Ware vrede vinden we alleen als wij onze gebroken lichamen, gebroken en afgemat door de pijn en de verwondingen, in de armen sluiten. Dat is de prijs van het ware leven, zo Cheng. De boodschap is duidelijk. Kunnen we onze verliezen accepteren? Kunnen we accepteren dat we aan de verliezende hand zijn en uiteindelijk nooit zullen winnen? De dood heeft het laatste woord.

Als we de tijd hebben om hierover na te denken, als we de mogelijkheid hebben om ons leven te zien in een groter perspectief, dan hoeft de dood geen bedreiging te zijn. De dood kan dan een afsluiting zijn, een eindpunt in een lang proces. Wat misschien eerst als verlies wordt ervaren, verlies van het leven, wordt dan een verlossing. Verlossing van het lijden, van de pijn, van de teleurgestelde verwachtingen. Maar ik zeg 'als', en in dit 'als' zit een voorbehoud opgesloten. Want niet iedereen krijgt de kans terug te kijken op zijn leven. Niet iedereen heeft de mogelijkheid om zijn of haar leven in een ander licht te zien, dan in het licht van het ervaren moment. Niet iedereen kan het perspectief innemen dat Cheng beschrijft in zijn meditatie. Maar dat doet niets af aan de waarde daarvan en hun zeggingskracht blijft sterk.

Voor Cheng zijn de werkelijkheid van mens en het goddelijke niet gescheiden. Ze raken aan elkaar. Hij verwijst naar Jezus van Nazareth die zelfs aan het kruis, tijdens zijn marteldood, vroeg om vergeving van zijn beulen, want ze weten niet wat ze doen. Cheng zegt dat deze aan God gerichte woorden ook tot ons zijn gesproken. Want ze nodigen ons uit om aan de goddelijke vergeving deel te hebben, om het menselijke worden te verenigen met het goddelijke worden, én de uniciteit van elk wezen met de uniciteit van het ZIJN. Iemand die zo spreekt, zo Cheng, zoals Jezus deed aan het kruis, laat de tunnel van het leven uitmonden in het OPENE. In hem bewijst de dood niet alleen de absoluutheid van het leven, maar ook de absoluutheid van de liefde. In hem neemt de dood een andere natuur en een andere dimensie aan: hij wordt tot opening, waardoor de oneindige adem van transfiguratie stroomt. Ja, in hem heeft zich de dood tot ware geboorte getransformeert. En dat heeft op onze aarde plaatsvonden in de geschiedenis van mensen. Een moment in onze menselijke geschiedenis dat nog steeds effect heeft op ons leven, ons denken en ons handelen. Cheng spreekt niet direct als christen hier, maar hij onderschrijft de kracht van deze gebeurtenis.

Al ben je geen christen die gelooft in een opstanding en misschien wel een leven na de dood, het idee dat de dood niet het laatste woord heeft, dat

dood niet dood is, maar dat de dood een doorgang is en kan zijn, is hoopvol. Het is een groot pleidooi voor het leven en de ongekennde kracht van dit leven. Dit leven als mysterie in deze kosmos. En wij maken daar deel van uit. Misschien is deze gedachte wel zo krachtig dat ze ons ook kan helpen al onze verliezen te leren dragen. Wie weet.

John Hacking
28 januari 2020

bron:

Cheng, Francois, Fünf Meditationen über den Tod und über das Leben,
München 2015 (C.H. Beck)

Jeder stirbt für sich oder? Sterven, maar niet alleen!

De Franse filosoof Paul Ricoeur heeft een aantal teksten nagelaten die na zijn dood zijn vertaald en gepubliceerd. Teksten die o.a. handelen over afscheid van het leven, de dood en het verdriet na de dood van een dierbare. In een van deze teksten "Tot aan de dood - over verdriet en vrolijkheid" staat hij stil bij de vraag wat het betekent om te moeten sterven en wat degene die aan het sterven is doormaakt. Sterft deze persoon alleen of bestaat er een mogelijkheid om hem tot in het laatste levensmoment bij te staan? Ricoeur argumenteert in deze teksten met de denkbeeldige lezer waarvoor hij deze tekst wil uitwerken. Getuige zijn van de doodstrijd van een ander, jezelf proberen voor te stellen wat het zeggen wil dat de dood eraan zit te komen, je manifesteren met alles wat in je zit tot aan de grens van de dood als levende, dat zijn de thema's die aan de orde komen in deze aantekeningen. Ricoeur noemt de ervaringen in de doodstrijd van de persoon die zich manifesteert als levende (en niet als bijna dode) het wezenlijke, waarin religieuze en culturele verschillen worden opgeheven omdat dit wezenlijke in zijn woorden transcultureel, de confessie overstijgend en daarom algemeen religieus is. Getuige zijn van deze doodstrijd is een hele opgave en Ricoeur beschrijft deze houding als een vorm van mede-strijden. Hij verwijst naar de schrijver Jorge Semprun die uit eigen ervaring een dergelijke strijd beschrijft in een van zijn boeken waarin hij de stervende bijstaat in zijn doodstrijd. Ik citeer de hele tekst omdat zo helder wordt hoe Ricoeur dit proces beschrijft en waarin de kern van zijn betoog schuilt: een mens hoeft niet eenzaam te sterven. Nodig is een medestrijder die tot aan het einde erbij blijft. Hoe moeilijk en zwaar dat ook kan zijn.

Lebendig bis in den Tod:

Ricoeur, Paul, Lebendig bis in den Tod. Fragmente aus dem Nachlass. Vivant jusqu'à la mort, Französisch-Deutsch, Hamburg 2011, (Felix Meiner Verlag), pag. 15-25

Das Sterben als Ereignis: hinübergehen, enden, abschliessen. Einerseits ist mein Sterben von morgen auf derselben Seite wie mein bereits-tot-sein von morgen. Auf Seiten der vollendeten Zukunft. Der Todgeweihte ist ein solcher nur für denjenigen, der seinem Ringen mit dem Tod, seiner Agonie beiwohnt, ihm in seinem Ringen beisteht -ich werde an späterer Stelle darauf zurückkommen. Wenn ich mich selbst als einen dieser Todgeweihten denke, so stelle ich mich als den Todgeweihten vor, der ich für diejenigen sein werde, die meinem Sterben beiwohnen werden. In jedem Falle ist der Unterschied zwischen diesen beiden imaginären Situationen enorm. Dem Tod beiwohnen ist präziser, treffender als nur zu überleben. Das Beiwohnen ist eine punktuelle, ereignishaftige Prüfung. Überleben dagegen ist ein langer Weg, im besten Falle derjenige der Trauer, d. h. man akzeptiert die Trennung vom Verstorbenen, der sich entfernt, sich vom Lebenden löst, damit dieser überlebt. Aber letztendlich liegt auch darin noch für mich eine verinnerlichte Antizipation, die erschreckendste, nämlich die des Todgeweihten, der ich für diejenigen sein werde, die meinem Tod beiwohnen werden, die ihm beistehen. Also gut! ich behaupte, es ist diese Antizipation der Agonie, die den konkreten Kern der »Angst vor dem Tod« bildet, in der ganzen Verwirrung ihrer Bedeutungen, die ineinander übergehen.

Aus diesem Grunde möchte ich mich zunächst jener Vorstellung des Todes als antizipierter Agonie stellen. Dazu werde ich mich bemühen, die unausweichliche Antizipation des Sterbens und der Agonie selbst von dem Bild des Todgeweihten im Blick des anderen zu befreien. Dabei wird mich zunächst das Zeugnis der Mediziner unterstützen, die auf palliative Pflege von Aids-Kranken, unheilbar Krebskranken, kurzum Kranken, die sich in der Endphase befinden, »spezialisiert« sind. Sie behaupten nicht es sei einfach zu sterben. Sie sagen zwei, drei Dinge, die mir sehr wertvoll erscheinen. Zunächst dies: solange die Kranken, die im Sterben liegen, klar sind, betrachten sie sich nicht als Todgeweihte, als bald Tote, sondern als noch Lebende und dies sogar noch eine halbe Stunde vor ihrem Verscheiden, wie ich von Frau Hapille erfahren habe. Noch lebend, das ist das entscheidende Wort. Dann noch dies: was die noch verbliebene Fähigkeit zu denken beschäftigt, ist nicht die Sorge darum, was nach dem Tod ist, sondern die tiefsten Lebensquellen dazu zu mobilisieren, sich noch zu behaupten. Die tiefsten Lebensquellen: was gilt es darunter zu verstehen? Hier werde ich etwas vorweg nehmen, ich kann gar nicht anders als dies vorweg zu nehmen, denn genau diese Erfahrung wird mir helfen, zwischen der Antizipation der Agonie und der Antizipation des Blickes eines aussenstehenden Betrachters auf den Todgeweihten zu unterscheiden. Der

mit dem Tode ringende im Unterschied zum Todgeweihten. Das wirklich Bedeutsame in der Aussage des Mediziners der Abteilung für Palliative Pflege ist, dass die innere Gnade, die den mit dem Tode ringenden von dem Todgeweihten unterscheidet, darin besteht, dass im Laufe dieses Ringens selbst das Wesentliche auftaucht. Dieses Vokabular des Wesentlichen wird mich durch meine ganze Meditation begleiten. Ich nehme vorweg und nehme noch mehr vorweg: das Wesentliche, das ist in einem gewissen Sinne (den ich an späterer Stelle versuche genauer zu umreißen) das Religiöse; es ist, wenn ich so sagen darf, das Allgemeinreligiöse, das auf der Schwelle des Todes die Begrenzungen überschreitet, die unlösbar zum Wesen des bekennenden und bekannten Religiösen gehören. Dabei möchte ich erneut betonen, dass ich das, was ich aus Zeitgründen die "Codes" nenne (ich denke dabei an den Great Code von Blake, den Northrop Frye erneut aufgenommen hat) nicht verachte; nein, aber das Religiöse ist wie eine fundamentale Sprache, die nur in den natürlichen, historisch begrenzten Sprachen existiert. Ebenso wie jeder in eine Sprache hineingeboren wird und zu den anderen Sprachen nur durch späteres Lernen oder wie meistens nur durch die Übersetzung Zugang erhält, so existiert das Religiöse nur kulturell vermittelt in der Sprache und in dem Code einer historischen Religion; Sprache und Code, die nur durch ein Filtern vermitteln können und das bedeutet eben durch die Beschränkung jenes Ausmasses, jener Tiefe und jener Dichte des Religiösen, die ich hier das Wesentliche nenne. Um aber auf die Aussage des Palliativmediziners zurückzukommen, so zeugt sie von einer Gnade, die nur einigen mit dem Tode ringenden zuteil wird, nämlich die Gnade, dasjenige, was ich die Mobilisierung der tiefsten Lebensquellen im Aufscheinen des Wesentlichen nenne, das die Beschränkungen des konfessionell gebundenen Religiösen aufbricht, zu gewährleisten. Aus diesem Grunde, so der Mediziner, spiele es für die Qualität dieses Augenblicks der Gnade keine Rolle, dass sich der mit dem Tode ringende — so vage es der Zustand seines abnehmenden Bewusstseins auch erlaube — zu dieser oder jener Konfession oder Religion bekenne. Vielleicht erhebt sich das Religiöse nur angesichts des Todes bis zum Wesentlichen und wird nur hier die Schranke zwischen den Religionen, die Nicht-Religionen inbegriffen (ich denke hier natürlich an den Buddhismus), überwunden. Eben weil das Sterben transkulturell ist, ist es überkonfessionell, in diesem Sinne überreligiös: und zwar in dem Masse, in dem das Wesentliche die Lesart der »Sprachen« des Lesens durchbricht. Es handelt sich vermutlich dabei um die einzige Situation, in der man von einer religiösen Erfahrung sprechen kann. Ansonsten misstraue ich dem Unmittelbaren, dem Fusionellen, dem Intuitiven, dem Mystischen, mit einer Ausnahme, der Gnade eines bestimmten Sterbens.

Ein Einwand. Ich kämpfe gegen das Imaginäre des Sterbens, das an den Blick des Betrachters gebunden ist, für den der mit dem Tode ringende bereits ein Todgeweihter ist, von dem man voraussehen kann, von dem man

mit einer relativen Genauigkeit weiss, dass er bald tot sein wird. Gerade von diesem Blick von aussen auf den Todgeweihten und der verinnerlichten Antizipation dieses Blicks von aussen auf mich als Todgeweihten will ich mich frei machen. Sei es. Aber, so wird man entgegnen, Sie haben sich auf eine Aussage berufen, auf die eines Mediziners der Palliativabteilung. Also berufen sie sich in ihrem Bemühen, den mit dem Tode ringenden vom Todgeweihten zu trennen ebenfalls auf einen Blick von aussen. Sie haben keinen anderen Zugang zum Erleben des mit dem Tode ringenden an und für sich, wenn ich so sagen darf, als durch eine Interpretation der von dem Zeugen, den Sie in den Zeugenstand Ihres Argumentes rufen, gesammelten Anzeichen. Ein trefflicher Einwand und eine gute Frage gegen Ende des Einwands. Zugegeben, auch ich berufe mich auf einen Blick, aber er unterscheidet sich von demjenigen, der den mit dem [Tode ringenden] als Todgeweihten sieht, der bald aufgehört haben wird zu leben. Der Blick, der den mit dem Tode ringenden noch als lebend betrachtet, der die tiefsten Lebensquellen zur Hilfe ruft, der sozusagen von dem Aufscheinen des Wesentlichen in seinem Erleben als noch lebender getragen wird, ist ein anderer Blick. Es handelt sich um den Blick des Mitgefühls und nicht des Betrachters, der dem bereits Toten voraus ist. Mitgefühl haben Sie gesagt? Ja, aber dabei gilt es, das mitfühlen, das das Wort bedeutet, herauszuhören. Es ist kein mit-seufzen, wie das Mitleid oder Erbarmen, Gestalten des Bedauerns, es sein könnten; es ist ein mit-streiten, ein Begleiten -mangels einer identifikatorischen Anteilnahme, die weder möglich, noch wünschenswert ist; die rechte Distanz zu wahren ist eine Regel der Freundschaft sowohl als der Gerechtigkeit. Begleiten ist vielleicht der treffendste Ausdruck um die Haltung zu bezeichnen, dank der sich der Blick auf den Sterbenden einem mit dem Tode ringenden zuwendet, der bis zum Tode um sein Leben ringt [Bemerkung am Rand: Verständnis + Freundschaft], und nicht einem Todgeweihten, der bald ein Toter sein wird. Man kann trotz des Vorbehalts bezüglich des fusionellen Hangs einer identifikatorischen Anteilnahme von Anteilnahme sprechen. Aber Anteilnahme woran? an der transzendenten Bewegung -immanente Transzendenz, oh, welches Paradox -, der innerlichen Transzendenz des Wesentlichen, das die Schleier der Codes des konfessionell gebunden Religiösen zerreisst.

Bestimmt hat diese Kultur des mitfühlenden, begleitenden Blicks auch einen professionellen Aspekt: eine Übung darin, seine Emotionen zu beherrschen, die zum Fusionellen neigen; wie auch einen deontologischen Aspekt im Hinblick darauf, wie man sich zu verhalten hat (unter anderem hinsichtlich jener beiden Extreme, die sich einander so schnell annähern, nämlich des therapeutischen Übereifers einerseits und der passiven, besonders aktiven Euthanasie andererseits); aber es liegt auch eine rein ethische Dimension in der Fähigkeit, den Kampf des mit dem Tode ringenden, noch lebenden, bis zum Tode lebenden in seiner Vorstellung und mit Sympathie zu begleiten.

Sollten wir diesen anderen Blick tatsächlich nur bei jenem Mediziner finden, der darin »geschult« ist, die Kranken gegen Ende ihres Lebens zu begleiten? Dabei fällt mir ein anderes Zeugnis ein, dasjenige Jorge Sempruns in *Schreiben oder Leben* (1994). Es handelt sich um das Zeugnis eines Überlebenden der Deportationslager (ich werde an späterer Stelle über jene andere Bedeutung der Begriffe Überleben, Überlebender sprechen, die an eine andere Bedeutung des Todes gebunden ist als diejenigen, die wir hier bislang betrachtet haben), darin der Tod von Maurice Halbwachs im Block der Sterbenden von Buchenwald im Jahre 1944 geschildert wird zum Preis einer langen Agonie als schreibend erzählender. Der völlig erschöpfte Maurice Halbwachs wird von Jorge Semprun begleitet. Zunächst findet man in der Erzählung die unscheinbarsten, aber unauslöschlichen Zeichen des Geben-Nehmen, das laut Peter Kemp in seinem Buch *Ethique et Médecine* das unhintergehbare Band der Menschlichkeit -ich wollte vorwegnehmend sagen, der Freundschaft im begleiteten Sterben -bildet: »Er lächelte, sterbend, sein Blick ruhte auf mir, brüderlich. [...] Ich hatte die Hand von Halbwachs genommen, der nicht die Kraft gehabt hatte, die Augen zu öffnen. Ich hatte lediglich eine Antwort in seinen Fingern gespürt, einen leichten Druck: eine kaum wahrnehmbare Botschaft [das noch vorhandene Bis zum Tod geben-nehmen]« Und hier das Zeugnis über das Aufblühen des Wesentlichen: in den Augen, »eine Flamme der Würde, besiegt, doch unversehrter Menschlichkeit. Das unsterbliche Leuchten eines Blicks, der das Nahen des Todes feststellt, der weiss, woran er ist, der ihn genau kennt, Auge in Auge alle Risiken und Einsätze abwägt, frei und souverän«. Doch eine nichtmedizinische, unkonfessionelle, poetische Sprache und insofern nahe dem Wesentlichen, musste dem mit dem Tode ringenden, noch nicht Todgeweihten helfen: »Und in jäher Panik, da ich nicht weiss, welchen Gott ich anrufen könnte, damit er Maurice Halbwachs begleite, doch im Bewusstsein, dass ein Gebet notwendig ist, spreche ich mit zugeschnürter Kehle und lauter Stimme, wobei ich versuche, sie zu beherrschen, ihr die nötige Klangfarbe zu geben, einige Verse von Baudelaire. Das ist das einzige, was mir einfällt.

O Tod, alter Kapitän, es ist Zeit! lafs uns die Anker lichten ...

Der Blick von Halbwachs wird weniger verschwommen, scheint sich zu wundern. Ich deklamiere weiter. Und bei den Worten .

.. unsere Herzen, die du kennst, sind voller Strahlen,

huscht ein leichtes Beben über die Lippen von Maurice Halbwachs. Er lächelt, sterbend, sein Blick ruht auf mir, brüderlich.«

Dieser letzte Satz sagt alles. M.H. allein muss in diesem Augenblick sterben, aber er stirbt nicht allein.

Ricoeur, Paul, Lebendig bis in den Tod. Fragmente aus dem Nachlass. Vivant jusqu'à la mort, Französisch-Deutsch, Hamburg 2011, (Felix Meiner Verlag), pag. 15-25

Herdenking overledenen Radboud Universiteit Studentenkerk 1 november 2021

Vergankelijkheid

*Zich verheffend
Terwijl de bergtoppen en valleien dieper worden
Het schemerige geluid van de cicade
Zingend over een dag
Die al voorbij is*

Dōgen

*Wees voorzichtig
wanneer je mijn as verstrooit.
De rozen bloeien.*

Luc Barbé

Lied: Korn das in die Erde
Tekst: Jürgen Henkys

Korn, das in die Erde, in den Tod versinkt,
Keim, der aus dem Acker in den Morgen dringt.
Liebe lebt auf, die längst erstorben schien:
Liebe wächst wie Weizen, und ihr Halm ist grün.

Über Gottes Liebe brach die Welt den Stab,
Wälzte ihren Felsen vor der Liebe Grab.
Jesus ist tot. Wie sollte er noch fliehn?
Liebe wächst wie Weizen, und ihr Halm ist grün.

Im Gestein verloren Gottes Samenkorn,
Unser Herz gefangen in Gestrüpp und Dorn –
Hin ging die Nacht, der dritte Tag erschien:
Liebe wächst wie Weizen, und ihr Halm ist grün.

Tijd

Tijd- het is vreemd, het is vreemd mooi ook
nooit te zullen weten wat het is

en toch, hoeveel van wat er in ons leeft is ouder
dan wij, hoeveel daarvan zal ons overleven

zoals een pasgeboren kind kijkt alsof het kijkt
naar iets in zichzelf, iets ziet daar
wat het meekreeg

zoals Rembrandt kijkt op de laatste portretten
van zichzelf alsof hij ziet waar hij heengaat
een verte voorbij onze ogen

het is vreemd maar ook vreemd mooi te bedenken
dat ooit niemand meer zal weten
dat we hebben geleefd

te bedenken hoe nu we leven, hoe hier
maar ook hoe niets ons leven zou zijn zonder
de echo's van de onbekende diepten in ons hoofd

niet de tijd gaat voorbij, maar jij, en ik
buiten onze gedachten is geen tijd

we stonden deze zomer op de rand van een dal
om ons heen alleen wind

Rutger Kopland

Lied: Dans nos obscurités
Taizé, Jacques Berthier

Dans nos obscurités,
allume le feu qui ne s'éteint jamais.

*Als alles duister is,
ontsteek dan het vuur dat nooit meer dooft.*

DROMEN DROMEN

Ik droomde dat je thuis was lief
je kwam licht uit de auto, ik sliep,
ik hoorde vogels, rook seringen,
jij draaide aan de knop van de radio
die aan mijn hoofdeind stond.
Uit elk station kwamen verwonderlijk
belangwekkende fragmenten.
Ik droomde ook dat ik gedroomd had
dat ik in de keuken stond
en dat het aanrecht in stukken brak-
marmeren brokken. Ik nam in elke hand
een scherf want dacht ik, misschien
is dit een droom, en bracht mijn handen
langzaam bij elkaar, om het marmer
te horen ketsen, maar het ketste niet.
Ik vond het prettig dat je thuis was;
kon je de droom vertellen. Ja zei jij,
ja dat doet een droom, je voelt iets in je hand
dat er niet is, dat is bekend.
Toen ging de telefoon. Zo heerlijk, dacht ik
Dat jij thuis bent, ik slaap nog even door .
Jij neemt wel op. Ik hoorde je spreken.
Hij rinkelde en rinkelde totdat ik wakker werd
en rende. Verdriet om sterven is bekend
verdriet van scheiden niet geacht. En
doden weten niet hoe ze ontbreken.

Judith Herzberg

Overdenking

“Oog in oog met de vergankelijkheid van het leven kunnen we zeggen dat de toekomst nog niet bestaat, dat het verleden niet meer bestaat en dat het enige dat werkelijk bestaat, het heden is. We kunnen ook zeggen dat de toekomst niets is, dat het verleden ook niets is en dat de mens voortkomt uit het niets; dat hij het leven is ‘binnen geworpen’ en bedreigd wordt door het niets. Hoe kan een mens dan ‘met het oog op de vergankelijkheid van het menselijk bestaan’, een zin vinden in het leven?”

Deze woorden stammen uit 1947 uit de mond van Viktor Frankl, een psychiater die een aantal concentratiekampen overleefde en die daarna de logotherapie ontwikkelde. Een vorm van therapie waarin vooral zingeving centraal staat. Zin vinden in ons leven, in een leven dat voorbijgaat, een

leven waarin we ooit zelf zullen sterven, maar waarin we ook afscheid moeten nemen van anderen, dierbaren, ouders, kinderen, familie, vrienden. Geconfronteerd met een groot verlies, de dood van een dierbare, lijkt het leven soms alle zin verloren te hebben. Waarom hij, zij, waarom zo op deze wijze, bij een ongeluk, een zware ziekte, een zelfdoding, waarom zo jong, waarom zo plotseling, vragen we dan. Platitudes over de dood en dat we allen moeten sterven, helpen dan niet. De pijn is te schrijnend, het verdriet te groot.

En het duurt heel wat tijd, het kost heel wat ruimte, heel wat tranen en verdriet voordat het leven weer een beetje in zijn plooi valt. Voordat er weer toekomst is. Hanny Michaelis, de dichter schrijft:

HOE KAN ik ademen

met je dood als een brok
in mijn keel?
Hoe kan ik lachen
nu het onherroepelijke vonnis
mijn mond verzegeld heeft?

In een houten kist
gaat de toekomst
tot ontbinding over.
Ik voel hoe ik langzaam
maar zeker bevries.

Toch blijf ik ademen.
Toch lach ik, oudergewoonte.
En dat is misschien
het ergste van alles.

Vergankelijkheid, ons leven vergaat. Alles is in beweging – niets staat echt stil. De dagen vlieden, en gaan over door de trechter van het heden naar gisteren. Maar alles wat voorbij is, alles wat verleden is, alles wat is geweest is daarmee eeuwig. Het kan niet meer worden veranderd. Het is er voor altijd. Viktor Frankl beziet dat positief. Wij maken in het hier en nu, in het heden, keuzes, wij zijn verantwoordelijk voor ons leven en onze daden, voor wat beklijft. Je kunt op vele manieren naar je leven kijken: een land dat wordt afgemaaid, steeds blijft er minder over – of een kalender met steeds minder blaadjes. Frankl stelt dat je ook anders kunt kijken: je kunt ook kijken naar de oogst die je hebt opgeslagen ná het maaien, de verzameling blaadjes op de stapel. Alles wat je hebt doorstaan, aan lijden, de gevechten die je hebt gewonnen tegen de zinloosheid, de ervaringen van gedeelde liefde, kortom alles wat er in je leven heeft plaatsgevonden, ze vormen één grote verzameling aan

ervaringen, een verleden dat niemand je kan ontnemen, dat eeuwig is, dat kostbaar is.

Frankl getuigt van een positief mensbeeld, van een mens die verantwoordelijkheid durft en wil dragen voor zijn daden. Die positief wil antwoorden op de vragen die het leven hem stelt. Natuurlijk lukt dat niet altijd. Gaat er veel fout. Het verleden is daarmee een soort logboek, alles staat erin opgetekend. De dierbare die overleden is, is daarmee de geschiedenis van zijn leven geworden, hoe goed of hoe slecht het ook geweest mag zijn. Hij is zijn eigen hel of zijn eigen hemel geworden, zo zegt Frankl. Maar voor ons, de omstanders, de achterblijvers is dat niet altijd duidelijk. We kunnen vaak niet op deze wijze naar een leven kijken. Dat kost tijd. Alles moet bezinken, vooral de eerste pijn, het eerste verdriet. Bij de dood blijven wij achter met lege handen, zo lijkt het. We staan machteloos tegenover de dood. Tegenover deze onmetelijke kracht die alles doet vergaan. Wat blijft over? De dichter Hans Groenewegen schrijft over een dode geliefde:

Ontij

I

Wie zoek je? Ze is niet hier.
ze at as die als fijn rijp
over de grashalmen lag

wat raap je op? Wat scherven
water, zuurstof, scherven vuur,
en gruis, van deernis het gruis

wie raak je aan? Iemand werd
uit je lijf gelost, iets laat
een leegte in je vieren

wat wil je? Wat ze drinken
wat ze zien, horen, ruiken
betasten zou, willen zou, zeggen,
wat zij over dit alles en altijd
had kunnen willen zeggen

II

De grond waarop je stond, valt,
in de hand genomen, door
de vingers heen, droogste grond,
op je schoenen, op de uitgegraven

losse grond waarop je staat.
Je strekt je arm, de hand lekt
de rest grond, op het klein deksel
in de afgrond

je hoort dat je niemand vond

Zo gaat het met de liefde, zo gaat het met ons leven: de dood is onbarmhartig. Maar in ons hart, onze geest, onze ziel, bewaren wij de warmte die ons verbindt, die ons verbond met elkaar, de woorden die wij wisselden, de liefde die we deelden. Dat is eeuwig, opgeslagen in ons verleden, onuitwisbaar. Een grond om op te staan. En elke dag weer kunnen we elkaar hierbij vasthouden, elkaar vertellen over wat was en wat zal zijn als we deze liefde, dit verdriet, deze pijn delen.

En je zult merken, dat geen kracht sterker is dan gedeeld verdriet, gedeelde liefde. Strek je handen uit, houd elkaar vast, kijk elkaar aan, herinner je en spreek. En soms in gedeeld samen zwijgen, in weten van elkaar, wordt de eeuwigheid waarin je geliefde dierbare is opgeborgen, even tastbaar, even voelbaar. Kostbaar. Daarom wens ik allen heel veel moed, heel veel kracht en heel veel liefde om samen met elkaar het verdriet en de pijn te delen, een nieuwe schat toegevoegd aan het heden dat toekomst omzet in verleden. Vergankelijkheid met eeuwigheidswaarde.

Een herdenking

Een sneeuwstorm valt altijd in het niet bij de gedachte aan een sneeuwstorm. Ja: koud. Ja: wind. Maar niet de tijdloze ervaring van een blinde wereld, niet het stilzetten van de maalstroom, geen stormoog vol spierwitte gratie.

Toen stond opeens de zomer voor de deur.
De eerste hitte zonder jou. Rouwbleek een schokkerige achtervolgingsscène in een duistere steeg op een stralende dag. Hoe hier opeens in het donker in de zon, waar ik je eindeloos misloop?

In het midden van een menigte die de huid afwerpt om verder te zwermen krijg ik je terug. Eerst in flitsen, dan gedachten aan jou zo compleet als een rijzig recept, dwarrelen lang genoeg

om weer eens af te dwalen, als in de periferie
van een sneeuwstorm die iets goeds verwoestte.

Ik kom er niet uit. Je valt nooit in het niet.

Lieke Marsman

Gebed

Wat zonder woorden in ons leeft:
het beeld waarvan wij geen gestalte kunnen maken;

wat eeuw na eeuw in mensen is gelegd:
geheim dat anders is dan ieder lied en elk gebed.

Wat wij van U niet weten, niet begrijpen;
wat wij verlangen en onuitsprekelijk missen:

dit heimwee; deze glimlach, die geen geluid is en geen mond

zal dat het zijn dat Gij van ons tot U zult nemen?

Zal het iets zijn dat in en om ons hoofd ligt
als wij het buigen om uw zegen?

Of zal het deze stilte zijn waaruit wij vele malen
‘Onze Vader’ zeiden?

Wanneer wij leven, moeten wij ook sterven.
Het is alleen uw liefde die ons kent voorbij de dood.

Het is uw groot geheim dat ons geheim zal redden
en bergen, waar het hoort: in uw eerste licht,
in uw laatste woord.

Fum van der Ham

Lied: Hymne à la Nuit
Jean-Philippe Rameau

Ô Nuit!
Viens apporter à la terre
le calme enchantement de ton mystère.

L'ombre qui t'escorte est si douce,
si doux est le concert de tes voix
chantant l'espérance,
Si grand est ton pouvoir
transformant tout en rêve heureux.

November 2021

Herfstmelodie: weemoed en melancholie

Alleen wie nog melancholisch kan zijn, is nog verbonden met de oorsprong van het leven; wie er niet meer voor vatbaar is, is onvruchtbaar geworden.

Cornelis Verhoeven

Een dorre rietkraag
overal waar sneeuw glinsert
het spoor van de wind

Suzuki Michihiko

Een sfeer van vergankelijkheid, zelfs iets van een donkere onbestemde dreiging van de dood hangt in de lucht. De nieuwsberichten gaan over de oprukkende corona-variant Omikron. We zijn in Nederland te laat begonnen met het uitdelen van een derde prik, en nu lopen we achter de feiten aan. Voor het jaar voorbij is, is deze variant misschien wel overal aanwezig. In de Carmina Burana wordt dit gevoel treffend verbeeld als de mens erop wordt gewezen dat hij in de woning van deze wereld slechts stof, slechts as is. Ijdelheid der ijdelheden, overal ijdelheid en overmoed op deze aarde, maar de mens is van vlees, deze held, in de woning van deze wereld. Vergeet dan niet van wie je jouw geest ontving, als deze terug naar de Vader vliedt. En wat er lijkt te leven in de zon, lijkt op een molensteen, want alles moet zich draaien. Veel zal vergaan en overblijven, alles zal verwaaien, en God geeft een woning aan hen die leven in zijn geest:

Lied 39a

1.
In huius mundi domo
miser qui vivis homo,
quod cinis es, memento:
transibis in momento.
post carnem cinis eris

atque morte teneris.
cinis et origo.
sit tibi formido,
cum spiritus cadit
et ad Dominum vadit,
qui eum dedit.
miser, qui hoc non credit

2.

Vanitatum vanitas
et omnia vanitas!
est animalis homo
in huius mundi domo.
cuncta, que sub sole,
assimilantur mole,
nam omnia volvuntur,
quedam dissolvuntur,
quedam ad vitam crescunt
et omnia decrescunt.
sed spiritalis homo
Dei regnat in domo

In alle grote wijsheid tradities is het denken over de dood en over de vergankelijkheid eigenlijk vanzelfsprekend. De dood is onverbiddeijk. Er is geen aarzeling in het optreden. Geconfronteerd met deze harde waarheid en met het aanschouwen dat alles voortdurend in beweging is, van geboorte naar dood, van veel naar weinig en omgekeerd, en van dood naar leven, kun je gaan treuren om wat was, om wat je verloren hebt, je kunt weemoedig en je terneergeslagen voelen. Dat hoort erbij. Elke dag vrolijk is een leugen. Dat kan niet waar zijn. Elke dag verdrietig is het andere uiterste. Melancholie, weemoed, zit ertussenin, misschien is het voor velen een balans in de confrontatie met het leven en de vergankelijkheid. Lao-tse, de grote meester van het Daoïsme wordt door veel auteurs aangehaald om dit levensgevoel van vergankelijkheid te duiden (en te accepteren):

Lao-tse sprak: “hemel en aarde kennen geen medelijden.” Kobo-daishi sprak: “vloei, vloei, vloei, vloei. De stroom van het leven stroomt zonder oponthoud voorwaarts. Sterf, sterf, sterf, sterf. De dood komt tot allen.” Vernietiging komt ons overal tegemoet. Vernietiging boven, vernietiging beneden, vernietiging hier, vernietiging daar. Het enige eeuwige is de wisseling – waarom daarom de dood niet even welkom heten als het leven? De een is niets anders dan de andere kant van de ander – de nacht en dag van Brahma. Door de oplossing van het oude wordt de nieuwe schepping mogelijk.

Uit: Kakuzo Okakura, Het boek van de thee

Slechts halverwege
Naar de oude hoofdstad,
En boven mijn hoofd
De wolken, zwaar van sneeuw.

Matsuo Basho

Als levenden zijn wij altijd halverwege. Nooit komen we aan tijdens ons leven. Een lange reis, een lange bezichtiging van wat er naast de weg staat. Als wij daar de tijd voor nemen. Als we niet, haastig als wij zijn, onrustig als wij denken, voortdurend vooruit willen zijn, aankomen al voordat wij zijn begonnen, geen rust nemen, geen tijd. Voortdurend het gevoel hebben te laat te komen, iets te missen, of niet genoeg uit het leven gehaald te hebben. Consumeren, meer en meer, vergeten wat er onder zit, niet willen weten dat al die goederen geen opvulling van leegte kunnen bewerkstelligen. Van evenement naar evenement. Corona legt opeens heel veel verlangens lam, verwachtingen moeten worden opgeslagen voor een later tijdstip, geen directe bevrediging van je vakantiegenoegens. Maar heb je dat allemaal wel nodig? Dat jachten en jagen, dat steeds meer en steeds sneller? De halve wereld rond om vakantie te vieren terwijl vacare toch eigenlijk in diepste wezen even afstand nemen is, van jezelf en je verlangens, van de jachtige hectiek waarin je dagelijks je leven probeert vorm te geven.

De filosoof Giovanni Ruzzuto wijst in zijn boek over het niets, een poging om een antwoord te geven op het nihilisme, op de aanvaarding van de leegte, het niets, de ruimte die niet gevuld hoeft te worden. Hij wijst op de schoonheid in de melancholie. De vergankelijkheid die bron is van weemoedige stemmingen. Donker en licht horen bij elkaar, de lange schaduwen van de herfst, de vroege avonden, de lange nachten, het licht wordt als het ware in een hoek gedrukt, getemperd, afgeknepen zodat het niet in zijn volheid kan stralen zoals op een zonnige zomerdag. Rizzuto verwijst naar Japan:

Weemoed over de eindigheid van de dingen maakt dat hun schoonheid intenser wordt beleefd. Dit gevoel wordt aangeduid met de esthetische categorie Mono no aware. Op het jaarlijkse festival, waar Japanners massaal de kortstondige bloei van de sakura of kersenbloesem bewonderen, wordt dit collectief beleefd. De term mono no aware is bedacht door de literatuurwetenschapper Motoori Norinaga, die beweert dat in Het verhaal van Genji (11e eeuw n. Chr.), de eerste en beroemdste Japanse roman, alles zou draaien om deze specifieke beleving van schoonheid. Mono no aware betekent verwondering (aware) over de dingen (mono) vanuit een verhoogde

ontvankelijkheid voor hun vergankelijke schoonheid. Dit is de esthetisering van de boeddhistische gedachte dat de werkelijkheid dharmisch en niet-substantieel van aard is. Er wordt genoten van de kortstondige schoonheid, maar altijd met een weemoedige ondertoon. Vergankelijkheid wordt zichtbaar in het vluchtige moment, maar ook in de "imperfectie van een breekbare materie. Hier snijden tijd en ruimte elkaar in het hart van de werkelijkheid. Deze onvolkomenheid wordt benadrukt in een andere esthetische categorie die wabi-sabi, of schoonheid van het onvolmaakte, wordt genoemd. Wanneer schoonheid over haarhoogte punt heen lijkt te zijn, verliest ze niet haar glans. Integendeel, zij maakt intenser deel uit van dat wat aan verval ten prooi valt. Wabi-sabi drukt imperfectie uit die tastbaar wordt in de onregelmatigheid van materie en vorm...(Pag. 175-176)

Rondom mijn lamp ook,
een roerloze lichtkring van
winterafzondering.

Yaha

De herfst is bij uitstek het jaargetijde waarin de dood in het landschap zich aankondigt. De winter wordt voorspeld, de eerste sporen worden zichtbaar als de sneeuw het landschap overdekt en niets meer lijkt op wat het was. Ik vind sneeuw een van de meeste wonderlijke verschijnselen, de zachte kwetsbaarheid ervan, en de onverbiddelijke hardheid als hij hard geworden de aarde met een dikke laag bedekt zoals in Groenland of in de Russische steppen. Sneeuw heeft alles: de vriendelijkheid en de wreedheid. Sneeuw staat voor mij bij uitstek symbool voor melancholie, voor dubbelzinnigheid van het leven, van het eigen gemoed, van de natuur die ons omgeeft en waaruit we voortkomen en weer in terugkeren. De filosoof Cornelis Verhoeven heeft hierover gemijmerd als hij schrijft:

De melancholie is in zekere zin een privilege: het is niet aan iedereen gegeven melancholisch te zijn. Een bepaald soort van mensen is van deze sensatie uitgesloten. Ze zijn zich te licht, te helder, te blond eigenlijk, voor dit donkere gevoel. Melancholie is het 'donkere gevoel' bij uitstek, zoals het woord zelf zegt. Het is de donkerte die de helderheid vertroebelt, bedreigt als een onweer, maar dan van binnenuit: de melancholie gedraagt zich alsof zij oudere aanspraken op de mens heeft dan de helderheid. Om te kunnen leven moet de mens helder zijn. Maar het lijkt alsof alle opgewekte helderheid ontruikt is aan het duister, ontgonnen als het ware. Alleen de mens wiens wezen nog deze donkere kern bevat, bij wie de helderheid nog niet erfelijk geworden is, zoals de Scandinaviër, - deze donkere mens kent de melancholie. (Pag. 60)

Ik zag de bloesem,
de maan - nu ga ik schouwen
het mooiste: de sneeuw.

Rippo

Melancholische mensen, mensen met oog en met een ziel voor de donkere kanten van het leven, van hun gemoed, mensen die zich laten raken door hun weemoed, hun stemming die het afscheid kleurt, die weet hebben van wat gisteren mooi was en vandaag vergaan is, hebben misschien de gave om dichter, poëet te worden. Dat kan op vele manieren. Dat kan via taal, de taal van een gedicht of een verhaal, dat kan via het beeld, een schilderij, een foto, dat kan via een dans, of via een partituur met muziek. Het kan ook gewoon buiten op een bank, in de tuin, of zoals Byung Chul Han, de Koreaanse filosoof in zijn nieuwe tuintje in Berlijn waar hij vooral planten kweekt die in de winter bloeien. Verhoeven heeft het goed gezien als hij schrijft:

Melancholie is leerzaam. Zij heeft iets aan te kondigen, namelijk de noodzaak van het lijden. Melancholie is een lijden aan de noodzaak van het lijden; zij is het lijden aan het lijden dat nog niet geleden is, maar dat zich als noodzakelijk aankondigt. Melancholie is een blik op de wereld door het ineffabele lijden heen. (Pag. 61)

En ook dat het leven een aporie is, dat enkel paradoxen kent als je de diepte in wil gaan om te verstaan hoe het zit, waar je leven goed voor is en waar het toe kan leiden:

Door zijn melancholie ervaart een mens dat zijn bestaan een paradox is: alleen de melancholische mens is werkelijk mysterieus. (Pag. 63)

Velden en bergen,
de sneeuw heeft ze genomen,
en niets is over.

Jösö

In deze herfst zijn er genoeg kansen om te verwijlen, om even vakantie te nemen van al je plannen, je afspraken, je druk gedoe rond de kerst. Corona geeft een goed alibi om eens even helemaal niks te willen. Om goede gedichten te lezen, te genieten van een met veel zorg bereide fijne maaltijd met een goed glas wijn, met de dierbaren die er werkelijk toe doen. De tijd nemen om je te verwonderen, de tijd nemen om de leegte binnen te laten komen die om elke vorm van bestaan als een onzichtbare mantel geweven is

en die we soms onverbiddelijk leren kennen in de ervaringen van angst en radeloosheid als we even geen uitweg meer zien uit een bedreigende situatie. Die leegte is er altijd, net als de kameraad dood die over onze schouder meekijkt naar waar we mee bezig zijn. Soms wordt een mens in de knop gebroken, door een verkeersongeval, of een kortstondige ziekte. Dan blijven vooral de nabestaanden achter met groot en pijnlijk verdriet. Soms kondigt de dood zich al lang van tevoren aan in de vorm van een onheilsbericht in het ziekenhuis als je onder de handen geraakt van de artsen die je onderzoeken. Dan is er tijd, is er ruimte om te overdenken, om te doen wat gedaan moet worden om waardig van dit leven afscheid te nemen. Ook dat is niet makkelijk, kost veel tranen, doet hevig pijn. De melancholie kan ons daarop voorbereiden, de melancholie heeft weet ervan dat we niet de meester zijn over ons eigen bestaan. Verhoeven schrijft:

Melancholie is de ervaring van het bestaan als ontstaan uit zijn eigen onmogelijkheid. Zij dwingt de mens steeds opnieuw te bedenken dat hij niet kan bestaan door zich eenvoudig te handhaven, te erkennen, dat hij niet authentiek bestaat als hij het slechts bestaat te bestaan, maar zijn bestaan als een wonder te aanvaarden.

Er is een categorie van gevoelens die het de mens onmogelijk maken zijn bestaan als iets vanzelfsprekend te aanvaarden en er als het ware aan te wennen. De melancholie is hier het centrum van; zij voert de mens steeds opnieuw terug naar zijn oorsprong en verhindert hem daardoor banaal te worden. Zij is zijn adelbrief. (Pag. 63)

Zomergras
is alles wat overblijft
van de dromen
van vroegere krijgslieden.

Matsuo Basho

John Hacking
17 december 2021

Verhoeven, Cornelis, Alledaagse mijmeringen. Een keuze uit de onuitgegeven essays - 1953-1956. Bezorg, ingeleid en geannoteerd door Jacques De Visscher en Jean-Pierre Monsieur, Eindhoven 2021, (Damon)

Rizzuto, Giovanni, Denkend aan niets. Naar een filosofie voorbij ietsisme en nihilisme, Leusden 2018, (ISVW Uitgevers)

Carmina Burana: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost13/CarminaBurana/bur_cmo4.html

Kakuzo Okakura, Het boek van de thee - Okakura, Kakuzo, Das Buch vom Tee, Leipzig (Insel Verlag)

Han, Byung-Chul, Lob der Erde. Eine Reise in den Garten, Berlin 2018 (Ullstein)

Han, Byung-Chul, Duft der Zeit. Ein philosophischer Essay zur Kunst des Verweilens, Bielefeld 2009, (Transcript Verlag)

Sterven leren

Hoe je kunt leren sterven en hoe je jezelf voorbereidt op de eigen dood vind je niet alleen in de teksten van bijvoorbeeld de Stoïci (en andere wijsgeren) en literaten die hun romans soms prachtige voorbeelden geven van deze kunst. Ook in films komt het thema ter sprake en dat op veel manieren. De film De ballade van Narayama (Japans: 檜山節考, Narayama-bushi kō) speelt zich af in een klein dorpje ver van de steden in het noorden van Japan. De mensen leven van de schamele opbrengst van hun land. Al honderden jaren moeten ouderen naar de berg Nara trekken om er te sterven, als ze de leeftijd van 70 hebben bereikt. Zo zorgen ze ervoor dat er genoeg eten is voor de rest van de gemeenschap vooral in de winter als het dorp onder een dik pak sneeuw verdwijnt. De 69-jarige Orin, moeder van twee zonen, besteedt één jaar aan de voorbereiding op haar levenseinde. In die periode tracht ze haar kinderen en kleinkinderen klaar te maken op hun leven na haar dood. De film werd in 1983 uitgebracht onder regie van Shohei Imamura. De film is gebaseerd op de gelijknamige roman van de Japanse auteur Shichiro Fukazawa.

Wat deze film in mijn ogen bijzonder maakt is de weergave van de dagelijkse gang van zaken in het dorp waarbij de strijd om het naakte bestaan onder de oppervlakte sluimert. De zoutman, een soort handelsreiziger, koopt af en toe kleine kinderen van de ouders, zodat deze wat minder monden hoeven te voeden. Deze kinderen worden doorverkocht in de stad. Hoe zwaar de bewoners het hebben blijkt ook uit de vondst van een dode baby die gevonden wordt op de akker als de sneeuw is gedooid. Een gezin dat zichzelf in leven houdt door van de andere gezinnen te stelen wordt genadeloos afgestraft: het hele gezin wordt levend in een kuil begraven. Hard, maar in de ogen van de bewoners van het kleine dorp, noodzaak om zelf te overleven.

Orin, die nog taai, gezond en sterk is, ondanks haar leeftijd, en met een goed stel tanden, weet dat haar tijd is gekomen en zij maakt graag plaats voor haar nageslacht. Zij beschouwt het niet alleen als haar plicht maar stelt ook eer erin om volgens de regels van de traditie alle voorbereidingen te treffen die nodig zijn. Zo is er een afscheidsceremonie met de belangrijkste mannen uit de gemeenschap waarbij een kruik met uitstekende saké rondgaat. Telkens als een van de mannen een slok heeft genomen wordt een deel van de route en de regels voor de reis naar de berg onthuld.

De oudste zoon van Orin heeft veel moeite met het plan van zijn moeder. Orin slaat op de stenen rand van een put met haar gebit, zodat twee voortanden afbreken. Zo ziet ze ouder uit. Dat maakt het misschien makkelijker om vrede te hebben met haar vertrek. Het is de taak van de oudste zoon om zijn moeder weg te brengen naar de plek op de heilige berg om daar te sterven. Op zijn rug draagt hij haar naar boven, een zware en moeilijke tocht langs en door ravijnen.

Niet elke zoon pakt het zo aan en ook niet elke ouder wil naar de berg om te sterven. Dat wordt duidelijk uit het gedrag van de buren waar de oude vader zich met hand en tand verzet ook al lijkt hij dement te zijn. Hij zal dan ook niet de uitgekozen plek om te sterven bereiken maar wordt al veel eerder door de zoon in het ravijn gegooid.

De oude Orin komt wel goed aan. Er is geen gesprek meer, want op de heilige berg moet men zwijgen. Ze legt haar matje neer en gaat in meditatie houding zitten en zwaait naar haar zoon met een hand, opdat hij vertrekt. Als zij daar zit zie je haar zoon weggaan, vol verdriet en vol emotie. Het begint te sneeuwen. Een bijzonder en heilig teken volgens de ouderen, als het moment van sterven is aangebroken. Het is een teken dat de berg instemt met wat gebeurt. De plaats zelf is bezaaid met skeletten en beenderen van ouderen die hier zijn gestorven. Kraaien krassen en vliegen heen en weer. Zij leven van de doden. Na een tocht door de sneeuw komt de oudste zoon weer thuis. De plek van Orin is inmiddels ingenomen door een nieuwe bruid van zijn oudste zoon. Daarmee eindigt de film. Een kringloop van leven en dood is hiermee op een uiterst vakkundige en kunstzinnige wijze zichtbaar gemaakt. En sneeuw als begeleider van het sterven en de dood.

Leren sterven, kun je dat wel? Kun je leren om te sterven? Het moment dat je zult sterven komt sowieso, maar de tijd die eraan vooraf gaat is voor iedereen anders en ook de beleving van die tijd. Nu covid-19 een wereldwijde pandemie heeft veroorzaakt met velen op de Intensive Care afdelingen in het ziekenhuis (in Nederland ook velen met overgewicht en ouder dan 50) is een discussie ontstaan over wie wel en over wie niet een kans moet krijgen om gered te worden. Het “dorre hout” zoals onlangs werd geopperd moet zich maar opofferen voor de jongere generatie die veel meer levenskansen en veel meer toekomstperspectief heeft.

Sommige internisten pleiten voor een duidelijke selectie en het afwijzen van opnames van mensen die nauwelijks kans maken om er goed uit te komen. Kortom we zitten volgens deze woordvoerders in een noodsituatie die dergelijk ingrijpen noodzakelijk maakt opdat de jongeren niet hoeven te lijden onder de ouderen (inclusief de economie die dan weer wat meer kansen zou krijgen). Als we nu in een samenleving zouden leven waarin gemeenschapszin, regels en traditie, het belang van het geheel, het gezin, de groep, zouden prevaleren boven het belang van het (autonome) individu, zoals in de film De ballade van Narayama, zou die keuze misschien makkelijker zijn en zouden mensen zelfs kunnen worden verplicht om hun plek in het ziekenhuis niet in te nemen ten behoeve van hen met meer kansen.

Wie overleeft en wie sterft is vaak ook een kwestie van geluk en niet alleen afhankelijk van de lichamelijke conditie. Zeker waar het de medische voorzieningen en de mate van zorg betreft in een ziekenhuis of verpleegtehuis. Je zo geneigd zijn om te stellen dat hoe ouder hoe minder kans. Maar vooraf is dat toch niet altijd even helder. Ouderen van honderd overleven sporadisch het virus, en dat betekent dat je van geval tot geval zou moeten kijken en eigenlijk niet moet generaliseren. Daar is onze ethiek ook opgebouwd: elk mens tot zijn recht laten komen ongeacht afkomst, omstandigheden, voorkeuren etc. Medici en anderen gaan echter echter van statistiek, van gemiddelden, van uitkomsten uit onderzoek en daarop baseren zij hun behandelingsstrategie. Dat is per definitie generaliserend.

De moraal in de film is er een van overleven tegen de prijs van het gedwongen afscheid nemen van je ouders als ze op leeftijd zijn. Orin, de moeder laat in de film duidelijk zien dat ze graag dit offer op zich neemt ten behoeve van haar kinderen. Een verschil echter met onze samenleving en de dorpsgemeenschap in de film is het feit dat wij in een groter verband leven en met veel meer anonimiteit. De samenleving is grotendeels een verzameling vreemden, waarmee je niet persé een band hoeft te voelen. Toch klinken in Nederland stemmen van ouderen die graag hun plaats op de IC zullen afstaan als het zover zou komen. Maar dat zijn sporadische stemmen, niet iedereen van 70 jaar en ouder staat hier achter. De autonomie waarmee wij zijn opgegroeid en de wijze waarop wij ons leven gestalte geven in deze consumptiemaatschappij maakt ons niet direct geschikt om in het kader van bijvoorbeeld Ubuntu het belang van de gemeenschap te laten prevaleren boven het eigen individuele belang.

Misschien zijn we wel in onze (Westerse) maatschappij te ver doorgeslagen in het individualisme, liberalisme, consumentisme, in het ieder voor zich en de overheid (met mate) voor ons allen. Zie de verkiezingsleuzen van de aanhangers van Trump, de zelfbenoemde Amerikaanse Messias, met ook

volgelingen in Nederland zoals meneer Baudet die het niet kan nalaten de pandemie te ontkennen. Red jezelf, is de slogan. Red jezelf (eerst en vooral) en kijk dan of je nog tijd, geld, energie overhebt om anderen een beetje te helpen? Een vorm van Trumpisme die door velen wordt aangehangen en die in hun ogen zaligmakend is. En als je het dan niet red (omdat je niet tot de blanke/witte elite hoort), pech gehad, had je maar beter je best moeten doen. O wat zijn we stoere jongens en meisjes als we met onze vaandels zwaaien en vol hangen met wapens waarmee je een oorlog kunt ontketenen, zoals in de VS. Een soort van Armageddon staat te gebeuren in de hoofden van deze complotdenkers en zij zelf zijn ervan overtuigd dat God hen persoonlijk zal redden. "Covid-19 is een hoax, het klimaat is in orde en ons kan niks overkomen als we onszelf maar blijven verdedigen." Maar helaas, ook voor deze adepten komt de dood, is bijvoorbeeld covid-19 onverbiddelijk, hoe hard ze ook blijven ontkennen. Net zo goed als voor al die potentaten in landen die denken dat ze onsterfelijk zijn en alles in het werk stellen om hun broze macht te versterken door het arresteren van politieke tegenstanders die als terroristen worden gebrandmerkt: China, Turkije, Syrië, Wit-Rusland, Rusland, Myanmar, Brazilië, Egypte, Iran, Hongarije, Polen, en tal van andere landen. Leren sterven als gedachte en zeker als optie om je leven in te richten is voor hen 50 bruggen te ver.

Wat Covid-19 nu meer dan duidelijk maakt is dat vragen over sterven, je voorbereiden op je dood, leren sterven als levensopdracht, jezelf opofferen voor de gemeenschap, opeens weer op de agenda staat, ook in het rijke Westen. Landen gedragen zich vaak als individuen. Dat zien we ook aan de verdeling van de vaccins over de wereld. De rijke landen kunnen kopen wat ze willen, de arme landen komen achteraan. Maar de praktijk is weerbarstig en het virus trekt aan het langste eind. Wat heb je eraan in bijvoorbeeld Israël als het grootste deel van de bevolking is gevaccineerd (allemaal reclame voor de komende verkiezingen van een corrupte president) terwijl de Palestijnen aan hun lot worden overgelaten. Hoe lang denk je dat het virus nodig heeft om te muteren en daarna alle gevaccineerden opnieuw te besmetten? En dat wereldwijd. Het virus maakt ons meer dan ooit bewust dat ook jouw leven op het spel staat. Niet alleen door je leeftijd als je al wat ouder bent, maar ook door het leven dat je hebt geleid en of je rekening hebt gehouden met je gezondheid en je leefpatroon hebt aangepast aan de eisen van een gezond lichaam. De bijwerkingen, ook voor jongeren, die het virus kan veroorzaken, laat ik gemakshalve maar even buiten beschouwing, want dat maakt het verhaal nog complexer.

Een manier om met deze situatie om te gaan is allereerst te leren ontdekken dat je niet alleen maar voor jezelf leeft. Als je tijd en moed en inspiratie kunt opbrengen om met en voor anderen iets te betekenen (en dat kan op vele manieren, ook kunstzinnig, ook via teksten, beelden, studie, inzet, concrete

acties) dan zul je ontdekken dat je leven een bodem heeft, een basis, een houvast, waardoor je zelfs de ergste stormen zult leren te doorstaan. Samen, niet alleen, met elkaar en niet alleen maar voor jezelf. Als je alleen maar narcistisch om jezelf blijft draaien, als of de wereld en de medemens om jou draait, dan kom je er snel achter dat niets echt bevrediging geeft en dat de dood het allerergste is wat je kan overkomen. Maar de dood houdt je niet tegen, wat je er ook tegen in het geweer brengt. Het is allemaal umsonst. De ballade van Narayama houdt ons zo, ook al is het niet meer onze samenleving, een spiegel voor. Leren sterven kun je leren.

John Hacking
8 februari 2021

Erbarme Dich

“Erbarme Dich”, dat veronderstelt een God die betrokken is op jou als persoon, want anders hoef je niet om barmhartigheid te smeken... Een koude afstandelijke oneindige en vooral onkenbare God heeft geen relatie met jou. Een abstracte God, een God in het ‘Niets’, een God als ‘Niets of als Leegte’, een God die geen menselijke eigenschappen heeft die wij Hem hebben toegedicht, namelijk een God naar ons beeld, zou deze openstaan, open kunnen staan voor ons smeken? Hetzelfde geldt ook voor Allah en voor al die andere benamingen van God (en Goden) die mensen aanbidden onder de hemel. Bidden, smeken, aanroepen, veronderstelt een Aangeroeptene die luistert of luisteren kan. Hoewel het niet zeker is dat je gehoord zult worden - want hoeveel smeken lost op in de oneindigheid van het ‘Niets’, hoeveel bidden lijkt vergeefs te zijn gedaan - blijf je misschien toch hopen op een soort antwoord, een ‘weer-woord’, een hemelse reactie, ook al vindt die dan in een menselijke context plaats. God in de medemens, de ervaring van God in een natuurverschijnsel of in bijzondere gebeurtenis die als stem/antwoord uit de hemel wordt gehoord. De bijbel staat er vol mee. Het beroep van profeet kan niet zonder en de profeet beroept zich op zijn geroepen zijn door de hemel. Dromen zijn soms een brug naar die God die dan spreekt in de droom, maar niet alle dromen hebben die betekenis. Rabbijnen zijn hier heel kritisch op. Abraham Joshua Heschel heeft er over geschreven in zijn boek met de titel ‘De profeten’. Daarbij komt ook het gegrepen zijn in een vorm van extase aan het woord. Een profetie is niet hetzelfde als een droom. Ook daar is veel over gedebatteerd en geschreven door de Joodse geleerden. Maar los van dit alles, hoe zit het met ons? Welk contact hebben wij met God en het goddelijke en is dat contact er wel van de kant van God? Bijbels gezien is het begrip God sowieso een abstractie omdat het een vertaling is van het Griekse Theos en het Latijnse Deus. In de bijbel wordt veel genuanceerder en gedifferentieerder over God gesproken door telkens uit te

gaan van een van zijn vele namen. En dat in allerlei constructies en in allerlei situaties die weer andere benamingen opleveren. (Zie ook de bijlage op het einde van dit artikel waar een aantal namen de revue passeren die in de bijbel en de Joodse traditie worden gebruikt).

‘Erbarme Dich’, ontferm U, is een bekende uitspraak die bij velen meteen deze tekst oproept uit De Matthäus-Passion (van de componist Johann Sebastiaan Bach):

Erbarme Dich, mein Gott, um meiner Zähren willen
Schaue hier, Herz und Auge weint vor Dir bitterlich.

Ontferm U, Heer, mijn God, omwille van mijn tranen.
Zie toch, hart en oog wenen bitter om U

Dit ‘Ontferm U’ is een directe reactie op een daad van verloochening, een spijtbetuiging die weet heeft van het onrecht dat vooraf is gegaan. Een toelichting op de NPO zegt:

De aria Erbarme dich wordt gezongen als reactie van iemand die zich herkent in de verloochening van Petrus, een van de twaalf apostelen van Jezus. Petrus zweert onvoorwaardelijke trouw aan Jezus, maar Jezus voorspelt dat Petrus hem die nacht, voordat de haan kraait, drie keer zal verloochenen. En dat gebeurt: Petrus ontkent drie keer dat hij Jezus kent, terwijl Jezus gevangen is genomen en in nood verkeert. Dan kraait de haan en beseft Petrus zijn verraad. Precies na dat heftige moment laat Bach een aria klinken waarin onnoemelijk verdriet en ondraaglijke spijt tot uitdrukking komt. De spijt is zo groot, dat alleen God nog om medelijden gevraagd kan worden.

Petrus weent hevig als hij beseft dat hij Jezus drie keer heeft verraden. De haan kraaide, de dag breekt aan, en zijn verraad is het begin daarvan. In de aria van Bach - vooral ook door de muziek zelf - wordt deze emotie zo muzikaal weergegeven dat hij velen raakt. Maar waarom raakt dit ons? Hebben wij Jezus zo gekend, en zo trouw gezworen, en zo verraden? Worden we uitgenodigd om in de voetsporen van Petrus te treden, wij allemaal mislukkelingen, verraders, zondaars, sukkels? Misschien, maar de tekst raakt ons ook op een nog ander niveau: het gebied van het lijden, de pijn en de smart die wij allemaal kennen of hebben leren kennen in ons leven. Het verlies van een dierbare, je kind, je partner, je ouder(s), je gezins- of familielid, een goede vriend of vriendin; het dreigende verlies van je eigen leven, door ziekte, door een ongeluk, door stomme pech of een akelig toeval. Mensen die lijden in oorlogen, in gebombardeerde steden, kinderen

en ouderen onder het puin, niemand ontziend geweld...mensen op de vlucht overgeleverd aan meedogenloze handelaars in levens...opgesloten, soms jaren in oude barakken, slavenarbeid, seksuele uitbuiting, de rij is eindeloos, de pijn en het verdriet ontelbaar...

Erbarme Dich, ontferm U...is er redding, is er een reddend antwoord, is het mogelijk? De kracht van het smeken, de overgave waarmee gebeden wordt, zou het doen vermoeden. Of is de wanhoop zo groot dat alleen nog bidden een sprankje hoop kan doen leven, zodat je niet de laatste conclusie trekt: een eind aan je leven (maken). Van God verlaten, alleen, eenzaam. Maar was God ooit bij je? Heb je ooit iets van God gemerkt, gevoeld in je leven? Zodat je nu vol smart je tot Hem richt? Of is het 'nood leert bidden' omdat er geen ander bereikbaar medicijn meer is? Maar werkt dit dan, is dit medicijn een vorm van overgave die uiteindelijk zich neergelegd heeft bij de ervaring dat je het zelf niet kunt, en nooit zult kunnen? Dat je niets in handen hebt, dat je géén meester bent over je leven en over wat je overkomt, hoe graag je ook zou willen? Bidden en gebed als overgave, als een ingedaald besef dat enkel een God hier nog kan redden, kan helpen...? Of is het ook een bidden om het kiemen van de wanhoop niet groter te laten worden, de uitgroei tot een depressie die alles overschaduwet? Dan zit je nog waarschijnlijk nog op het pad van de hoop, het kleine meisje aan de hand van zijn grotere zussen liefde en vertrouwen/geloof. Zoals Charles Péguy dichtte:

Het kleine meisje hoop

Het geloof waar ik het meest van hou,
zegt God, is de hoop.
Geloof, dat verwondert me niet.
Ik ben overal zo zichtbaar aanwezig,
in de zon en de maan en de sterren aan de hemel
en in 't gewemel
van de vissen in de rivieren,
en in alle dieren,
en in het hart van de mens, zegt God,
dat het diepste is
en het meest in het kind
dat het liefste is
dat ik ooit heb geschapen.
In alles wat boven en onder is
ben ik zo luisterrijk aanwezig,
dat geloven, zegt God, in mijn ogen
geen wonder is.
Ook liefde verwondert me niet, zegt God.
Er is onder de mensen zoveel verdriet,

soms niet te stelpen,
dat je toch vanzelf ziet
hoe ze elkaar moeten helpen.
Ze zouden wel harten van steen
moeten hebben als ze voor een
die tekort heeft het brood
niet uit hun mond zouden sparen.
Nee, liefde, zegt God, dat verwondert me niet.
Maar wat me verwondert, zegt God, is de hoop.

Daar ben ik van ondersteboven.
Ze zien toch wat er in de wereld allemaal omgaat
en ze geloven dat het morgen allemaal omslaat.
Wat een wonder is er niet voor nodig
dat zij dat kleine hoopje hoop nooit als overbodig ervaren
maar met voorzichtige gebaren
in hun hand en in hun hart bewaren,
een vlammetje dat keer op keer weer
wankelt en dreigt neer te slaan
maar altijd weer weet op te staan,
en nooit wil doven.

Soms kan ik mijn eigen ogen niet geloven.
Geloof en liefde zijn als vrouwen.
Hoop is een heel klein meisje van niks.
Zij stapt op tussen de twee vrouwen
en iedereen denkt: die vrouwen houden
haar bij de hand,
die wijzen de weg.
Maar daarvan heb ik meer verstand,
zegt God, ik zeg:
het is dat kleine meisje hoop
dat al wat tussen mensen leeft
hun heen en weer geloop
licht en richting geeft.
Want het is dat kleine meisje hoop
- ,je ziet het zwak zijn, bang zijn, beven,
je denkt soms dat het zo onmogelijk is
het is dat kleine meisje hoop
dat de mensen zien laat, zien soms even,
wat in het leven mogelijk is.
Het geloof, zegt God, waar ik het meest van hou,
de liefde waar ik het meest van hou, is de hoop.
Geloof, dat verwondert me niet.
Liefde, dat is geen wonder.

Maar de hoop, dat is haast niet te geloven.
Ikzelf, zegt God, ik ben er van ondersteboven.

CHARLES PÉGUY
VERTALING FRANS van BLADEL

Maar hoop wordt niet door iedereen zo positief ervaren:

Die Hoffnung, so trügerisch sie ist, dient wenigstens dazu, uns auf angenehmem Weg an das Ende des Lebens zu führen. (François de La Rochefoucauld). Hoffnung ist die Mutter der Dummen. (Polnisches Sprichwort). Hoffnung ist die zweite Seele der Unglücklichen. (Johann Wolfgang von Goethe). Hoffnung ist ein gutes Frühstück, aber ein schlechtes Abendbrot. (Francis Bacon). Hoffnung ist ein Instinkt, den nur das menschliche Vernunftdenken töten kann. (Graham Greene). Hoffnung ist ein Seil, auf dem viele Narren tanzen. (Russisches Sprichwort). Hoffnung ist etwas für Leute, die unzureichend informiert sind.

Maakt hoop blind, zo blind dat je niet ziet dat er aan het einde van jouw smeken geen luisteraar staat maar dat er enkel leegte is, zoals het heelal koud en vijandig is zonder enige vorm van bekend leven, enkel materie, enkel planeten, sterren, gaswolken en nevels...

Misschien is de hoop wel een van de typische kenmerken van de mens naast zijn ratio en naast zijn empathisch vermogen om zijn existentie vorm te geven op deze aarde. Hoop als schild, als beschutting tegen het onrecht dat plaatsvindt, en waar je zelf misschien soms slachtoffer van wordt. Ik vraag me mijn hele leven af waarom er zoveel kwaadaardigheid in een mens kan schuilen en hoe je daar in godsnaam mee om moet gaan zonder zelf te vervallen in dit tomeloze kwaadaardige geweld, de diepe haat die wordt verspreid, de wanstaltige daden die hier uit voortvloeien, de uitroeiing van medemensen zelfs op industriële schaal zoals in WO 2. Een aantal jaren geleden heb ik deze vraag ook gesteld in een van mijn essays - met name ook hoe het zover kan komen dat mensen zo ontsporen en als een stuurloze trein uit de rails van de humaniteit vliegen. Op mijn beide blogs zijn deze essays te vinden, want ik heb er inmiddels vier geschreven rond het thema God: <https://levenshorizonten.com/4-essays-over-god/> Het essay waarin deze vragen naar voren komen heet: Wereldbeeld en zelfbeeld (2011). Op de blog is de hele tekst te lezen en kan worden gedownload. Ook de rol van de taal komt daar aan de orde, de taal waarmee onderdrukkers hun medemensen ont-humaniseren. Een proces dat al eeuwen duurt en telkens weer opduikt.

Die Wahrheit

Ein Rund sieht
Wie sein Herrchen in aller Heimlichkeit
Seine Verbrechen vergräbt
Der Rund glaubt, es handele sich um etwas Wertvolles
Und lässt fortan niemanden mehr in die Nähe

Bis eines Tages
Die Seelen zahlloser Opfer
Nacheinander an die Tür klopfen und Anklage erheben
Da bellt das Tier
Wie verrückt

Und flieht

Cheng Chiung-ming

De Taiwanese Dichter Cheng Chiung-ming heeft zo zijn eigen kijk op de werkelijkheid en probeert deze in zijn gedichten te vangen. Hij heeft meegemaakt hoe Taiwan na heel veel jaren uiteindelijk wat vrijer werd ook al blijft het in Chinese ogen een provincie die bij het vaste land hoort. Hij kent de dictatuur en de woede van de heersers die met geweld elke tegenstem onderdrukken. Zijn gedichten zijn pogingen om dit alles een plaats te geven opdat hij uiteindelijk niet de hoop verliest. De wereld is een chaos, als mens heb je er geen greep op, hoe hard je ook je best doet. Je bent overgeleverd. Zoals een kind een in een wiegje....

Wiegenlied

Sanft schaukelt die Wiege
Die liebevolle Mutter flüstert leise
"Schlafe, mein Kind,
Schlafe still"

Ich bin völlig erschöpft
Aber ich liege hier in dieser
Chaotischen, unruhigen, jammervollen Welt
Wie soll ich da einschlafen

Laut weine ich los
Je stärker die Wiege schaukelt
Je stärker die Wiege schaukelt
Umso lauter weine ich

Sanft schaukelt die Wiege
Die liebevolle Mutter flüstert leise
"Schlafe, mein Kind,
Schlafe still"

Cheng Chiung-ming

Maar er is ook een terugtrekken in de veilige ruimte van de eigen slaapkamer, de donkere nacht die de wereld buitensluit, die het ware gezicht ervan verduistert....

Nacht

Dieser Moment gehört uns
Dieser Moment, in dem dich niemand stört
Dieser Moment, in dem ein Streichholz alles erhellen kann

Ruhig liegen wir da
Um nicht das wahre Gesicht der Welt erblicken zu müssen
Wir hoffen darauf, dass die Zeit anhält
Im Bett und ausserhalb unseres Zimmers
In dieser undurchdringlichen Finsternis

Lass uns wie die ersten beiden Menschen sein
Wir haben so viel Liebe, so viele Träume
Dieser Moment gehört uns
Wir halten uns fest umschlungen
Vereint zu einer
Unzerstörbaren Eisenkette ...

Cheng Chiung-ming

Cheng Chiung-ming zoemt af en toe uit in zijn gedichten: hij neemt een ruimer perspectief in. Als je bedenkt hoe de mens(heid) de laatste 10.000 jaar rondhuppelt op deze aarde - ondertussen het land bewerkend, steden bouwend, oorlogen voerend - als je bedenkt hoeveel medemensen zijn afgeslacht in die tijd - hoeveel mensen er kwamen en weer gingen - dan wordt die mens eigenlijk zoiets als een mier. De levensjaren die hij heeft rondrennend, bezig zijn, druk doen, plannen maken en verwachtingen koesteren. Grote dingen doen en verschrikkelijke dingen doen. En uiteindelijk wacht dan daar de dood. Die maakt aan alles een einde. Ook aan elke gek die tijdens zijn leven dictator wil spelen:

An den Diktator

Du kannst meine Zunge abschneiden
Und mich zu einem Stummen machen
Der nie wieder etwas kritisieren kann

Du kannst meine Augen herausreissen
Und mich zu einem Blinden machen
Der all die Fäulnis nicht länger mitansehen kann

Du kannst meine Hände verstümmeln
So dass sie nie wieder einen Pinsel halten können
Nie wieder von Wahrheit und Liebe dichten kann

Wieder und wieder kannst du mich einsperren
Selbst meinen Kopf kannst du abhacken
Und wirst doch niemals siegen

Im strengen Urteil der Geschichte
ist deine Wut nicht mehr
Als ein Niesen im eisigen Wind

Cheng Chiung-ming

Wat we zijn en wie we zijn, wie we willen zijn en hoe we ons manifesteren in deze wereld, met een God of zonder een God, we hebben het niet in de hand. Elk menselijk streven is gekenmerkt door gebrekkigheid, door fouten, door valse verwachtingen en lege troosteloze domheid. Natuurlijk niet absoluut. Ook de goede kant van de mens komt aan het licht, en kan als het goed is, de overhand behouden. Het gaat erom niet alleen er over te schrijven, te lezen, te filosoferen. Het gaat vooral om het doen zelf. Als je jezelf beroept op een religie moet dat niet alleen een statement blijven: je daden moeten ervan getuigen. Als christen leef je christelijk en gedraag je je christelijk: de ander, de medemens staat centraal en je doet er alles voor opdat deze op een menselijke wijze tot zijn recht komt. Je hebt de keuze en je hebt niets in de hand:

Die Wahl

Glaub nicht einfach
Alles was du siehst
Lass dich nicht einfach von süssen Lügen überreden
Deine Waffen niederzulegen

Manchmal
Glaubst du, die Dinge müssten sich in eine bestimmte Richtung
entwickeln
Aber dann kommt alles ganz anders
Das ist doch völlig absurd

Du brauchst nicht wütend zu sein
Und auch nicht enttäuscht
So ist das Leben nun einmal
Niemand kann wissen
Was morgen passieren wird

Glaub nur an dich selbst
Wenn eine blutgefärbte Klinge
Sich deiner Kehle nähert
Und die Maske der Geschichte noch nicht gelüftet ist ...

Cheng Chiung-ming

De dichter heeft ook raad voor zichzelf. Hij spreekt zichzelf toe in deze wereld waar goed en kwaad beiden bestaan en beiden soms overheersen. Wat heb je in handen, wie wil je zijn en hoe wil je jezelf manifesteren? De dichter kiest het gedicht als uitingsvorm en als wapen. De bijbel is in feite ook een verzameling van gedichten (Psalmen) en poetische invullingen van de ervaren werkelijkheid. Hoogte- en dieptepunten komen voorbij en worden in woorden op een dichterlijke wijze verwoord, net zoals God ten tonele wordt gevoerd. Pure poëzie. Je hebt de woorden, je hebt de taal, je kunt je woorden met zorg kiezen en je taal inzetten om mens te worden en te blijven...

An mich selbst

Nr.1

Leben ist grausam
Das Leben ist schön

Einfache Worte nach Kräften benutzen
Um ein verdrehtes, einsames Land zu beschreiben

Leben ist schön
Das Leben ist grausam

Ehrliche Worte nach Kräften benutzen
Um die verwundeten, unbeugsamen Seelen zu trösten

Nr.2

Immer wachsam gegenüber der eigenen Sprache bleiben
Um Trägheit der Gedanken zu vermeiden

Im Gewöhnlichen die Wahrheit finden
In der Wahrheit die Schönheit finden

Stets mit einer unbeirrbaren Gesinnung
Vorwärtsschreiten ohne Furcht vor Widrigkeiten

Würde und Glorie glänzender Gedichte
Aus den tiefsten Winkeln der Seele schöpfen

Cheng Chiung-ming

Misschien is de koppigheid van de mens wel de allerbelangrijkste kracht om de hoop levend te houden en ook om te blijven geloven in God ook al merk je niets van zijn daden. In psalm 44 (vers 23-27) smeekt het Joodse volk om redding:

Maar om U worden wij de hele dag gedood; wij worden beschouwd als slachtschapen. Word wakker! Waarom zou U slapen, Heere? Ontwaak! Verstoot ons niet voor altijd. Waarom zou U Uw aangezicht verbergen, onze ellende en onze onderdrukking vergeten? Want onze ziel ligt neergebukt in het stof; onze buik kleeft aan de aarde. Sta op, ons te hulp, verlos ons omwille van Uw goedertierenheid. (Nieuwe Statenvertaling)

Die koppigheid komt ook naar voren in het verhaal over Josl Rakover: 'Ich glojb in der zoen, afile ven zi sjajnt nit; ich glojb in der libe, afile ven ich fil ir nit, ich glojb in Gott, afile ven er sjvajgt.' ('Ik geloof in de zon, ook als ze niet schijnt. Ik geloof in de liefde, ook als ik die niet voel. Ik geloof in God, ook als Hij zwijgt.') - Op de muur gekalkte woorden in een kelder in Keulen aan de Rijn, waar zich gedurende de hele oorlog enkele joden verborgen hielden.

Koppigheid niet alleen ontleend aan de woorden van belofte in de bijbel, niet alleen aan de kracht van de ervaring van de liefde tussen mensen, en niet alleen als navolging van een voorbeeld om als mens zelfs in de meest

gruwelijke omstandigheden vast te blijven houden aan Gods woord...zoals veel Joden hebben laten zien toen ze de gaskamer betraden in het vernietigingskamp of aantraden om te worden afgeslacht in o.a. Babi Jar (Kiev) in 1941.

Koppigheid hier als innerlijke kracht die de mens via de hoop nodig heeft om te overleven in een soms vreselijke bloeddorstige wereld waarin de medemens de veroorzaker is...

En die mens, eens was hij klein, eens gewiegd in een wiegje door een liefdevolle moeder. Zou dan al deze liefde die hij ontving vergeefs zijn geweest, verspilde moeite omdat hij is uitgegroeid tot een vreselijke moordenaar? Een zwarte ziel, en uiteindelijk een verdoemde?

De kracht van het woord houdt ons op de been. En zelfs als er geen God is, als er geen antwoord uit de hemel komt, dan is deze poëzie in mijn ogen krachtig genoeg om er in mee te gaan...om je mee te laten slepen...zelfs met een God die zich manifesteert in de leegte, in de lege stilte van het Niets...

John Hacking
21 november 2024

Bron:

Chiung-ming, Cheng, Gedanken in Weiss Gedichte aus Taiwan, aus dem taiwanischen Chinesisch von Thilo Diefenbach, München 2019, (Judicium Verlag)

Heschel, Abraham Joshua, De Profeten, Vught 2013 (Skandalon)

Kolitz, Z., Josl Rakover wendt zich tot God, Baarn 1998 (Ten Have)

Bijlage 1:

Namen van God

Eel: een algemene naam voor God (Hos 11,9: Want een God ben ik en geen mens. In de betekenis van de 'enige God', vooral in liederen, met name uit de wijsheidsliteratuur (bv Job 5,8), maar overigens in Tenach zelden als persoonlijke naam voor God van Israël. In de gebeden daarentegen echter weer wel Ps 22, 2: Eli, Eli (Mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten). Vaak wordt de naam ook in samenstellingen gebruikt zoals in 'Eel Sjadai', 'Eel Eljon' of voor een vreemde God (Deut 32,12)

Eloha: het begrip Godheid in het algemeen, bv Jesj. 44,8 (Is er een Godheid buiten mij?)

Overwegend (en dus lang niet altijd!) gebruikt voor de God van Israël. Als persoonlijke naam van God vrijwel alleen in poëzie.

Elohiem: een meervoudsvorm van Eel, meestal verwijzend naar de ene God (en met persoonsvorm in het enkelvoud gebruikt: Gen 1,1), en dan is de naam synoniem met Eel of Eloha. Het is de meest voorkomende Godsnaam, in zowel proza als poëzie.

Fungeert 'elohiem' als meervoudsvorm, dan kan er sprake zijn van afgoden zoals in Ex 20,20.23: Je moet niet maken naast Mij elohiem ('goden') van zilver, etc. ook een vrouwelijke God kan 'elohiem' worden genoemd (1Kon 11,5).

De naam in het enkelvoud wordt zowel voor de persoonlijke naam als voor een algemene naam gebruikt. Als algemene naam kan het een aanduiding zijn van het begrip godheid in het algemeen, maar ook van een god van de volken: Asjoret, de elohiem van de Tsidoniers etc. (1Kon 11,133). Figuurlijk kan 'elohiem' worden gebruikt voor een belangrijk persoon, die op anderen invloed uitoefent, zo bv. Ex 4,16: Jij (Mozes) zal hem (Farao) tot elohiem zijn. Als persoonlijke naam van de God van Israël is Elohiem synoniem met de vierletterige Naam (JHWH). In Israël brak het inzicht door dat er maar één God is (één Elohiem) en dat de Eeuwige, de God van Israël, die Ene is. Dit inzicht maakte de algemene naam in Israël tot persoonlijke naam. De naam Elohiem komt in Tenach vooral voor in vertellende verhalen, in de wijsheidsboeken, in veel psalmen (vooral de Elohiem-psalmen 42-89) en andere poëzie.

In de wetsteksten, de profeten en in poëzie die niet tot de wijsheidsliteratuur behoort, of daardoor is beïnvloed, komt echter alleen de vierletterige Naam voor, en wordt 'Elohiem' alleen als algemene naam gebruikt. De uitzonderingen zijn verklaarbaar uit de context.

De vierletterige Naam (JHWH): De persoonlijke naam van de God van Israël, die in Tenach 6823 keer voorkomt. Deze Naam wordt niet uitgesproken. Waar hij voorkomt wordt hij gevocaliseerd alsof er 'Adonaj' stond, en zegt men ook 'Adonaj': Mijn Heer. Het wereldlijke 'mijnheer' luidt: 'adoni'. Voor 'mijne heren' zegt men 'rabotai', om in wereldlijke context de Naam van God te vermijden. Soms wordt God al aangesproken met Adonaj, gevolgd door de vierletterige Naam, zoals in Gen 15,2. De Naam wordt dan weergegeven met 'Elohiem' en draagt dan de overeenkomstige vokaaltekens, In Gen 15,2 leest men dus 'Adonaj Elohiem'. Soms wordt de vierletterige naam gevolgd door Adonaj (Ps 109,21) en ook dan wordt hij gelezen als 'Elohiem'. De vokaaltekens geven uitsluitsel. De Naam Jehova is een foute lezing, die ontstaat wanneer men de vierletterige naam volgens de vokaaltekens uitspreekt. Hoe de Naam werd uitgesproken (de ene keer in het jaar dat de Hogepriester hem uitsprak) is onbekend. In de meeste Nederlandse

bijbelvertalingen wordt de vierletterige Naam weergegeven als 'Heer' en 'Elohiem' als 'God'.

Ja: Een afkorting van de vierletterige Naam, die vooral voorkomt in de psalmen, in de samenstelling halleloe Ja = 'looft Hem'. Om het gebruik van letters van de Naam in wereldlijke context te vermijden schrijft men het cijfer 15 met Hebreeuws letters als tet waaf (9+6; en 16 als tet zajien: 9+7).

Ehjè: Vgl. Ex 3,14: Hierop zei Elohiem tot Mozes: Ehjè asjeer Ehjè ('Ik zal zijn Die zal zijn' of 'Ik ben Die Ik zal zijn'). Geen werkelijke naam, maar een verklaring van de Naam Gods. Rasjbam, een geleerde, brengt t.a.v. Ex 3,14 (- voor alle voorzichtigheid in geheimschrift) - deze naam in verband met de vierletterige Naam: 'Hij noemt Zichzelf "Ehjè" (IK zal zijn), en wij noemen Hem "Jihjè" (Hij zal zijn - gespeld: Jod Hé Jod Hé), maar dan met een wav in plaats van een jod (als derde letter, dus: jod hé waaf hé), zoals die letters ook in Pred 2,22 worden verwisseld.

Adonaj: komt in Tenach weinig voor en verwijst alleen naar de God van Israël. De naam staat voor 'Adon' (Heer) in het meervoud om Zijn grootheid aan te duiden, en met het achtervoegsel -aj = 'mijn'. Vooral als aanspreeknaam, bv. Gen 15,2 of 20,4 (Hij zei: Adonaj, zoudt Ge ook een rechtvaardig volk doden?) In de loop der tijden werd het achtervoegsel - aj (mijn) niet meer als zodanig gevoeld (zoals ook met 'rabbi' en 'mijnheer' het geval is) en werd Adonai tot eigen naam.

Eljon: 'Allerhoogste'; vgl. Gen 14,18-20: Melchizedek...was priester van Eel Eljon (God, de Allerhoogste) ... en hij zei: Gezegend Abram van Eel Eljon... en geloofd zij Eel Eljon. Meestal wordt deze naam gebruikt in samenstellingen als 'Eel Eljon', 'Elohiem Eljon' (Ps 57,3 (of alleen 'Eljon' (Num 24,16) en duidend op de Ene God.

Tseva'ot: (Saba'oth) komt vaak voor in de boeken Samuel, Koningen, Kronieken, Jesaja en Jeremia, de kleine profetische boeken met uitzondering van Joël, Obadja en Jona, en de psalmen, in samengestelde uitdrukkingen die de Godsnaam behelzen: 'Adonaj (JHWH) Tseva'ot (Jes 6,3), maar ook "Elohiem Tseva'ot'. Het woord dat tot naam werd wordt meestal vertaald met 'heirscharen' en kan slaan op de heirscharen van de hemel, de verzameling van alle schepselen, van Israël, van de engelen etc. Kortom: op aspecten van volheid van Zijn schepping. Hoe de naam zelf tot eigennaam werd is niet duidelijk. Want er staat vaak niet 'Elohé Tseva'ot (God van de verzamelingen of heirscharen) maar Elohiem Tseva'ot, dus kennelijk als twee namen.

Sjadai: komt in samenstelling 'Eel Sjadai' zes keer in de Tora voor en wel in verband met de aartsvaders (Gen 17,1; 28,3; 35,11; 43,14; 48,3 en Ex 6,3), en eenmaal bij Ezechiël 10,5. Zelfstandig komt het ook een aantal malen

voor (31 maal in Job). De chachamim (bChag. 12a) verklaren het woord als sja-dai: 'Die gezegd heeft: Genoeg!' Dat wil zeggen: Die niet alleen macht tot scheppen heeft, maar ook de macht de schepping niet tot in het oneindige te laten uitgroeien. De gangbare vertaling is dan ook 'de Almachtige'.

Andere benamingen in Tenach:

Naast bovengenoemde namen vinden we ook nog (vooral in poëtische passages) benamingen als Eel Roï ('de God van het zien' Gen 16,13); Kedosh Jisraël ('de Heilige Israëls' vaak in Jesaja bv. 5,19); Tsoer ('Rots' bv. Deut 32,4); Avier Ja'akov of Avier Jisraël ('De Machtige van Jakob' etc.); Pachad Jitschak ('de Vrees van Izaak' Gen 31,42.54); Hoe ('Zijnde') bv. in Deut 32,39: 'Ik ben de Zijnde (of 'Die is'); geen god naast Mij'; Atiek Jomien ('Die altijd er was'; Dan 7,9).

Namen in de rabbijnse literatuur:

HaMakom ('de Alomtegenwoordige' letterlijk; 'de Plaats'), want 'Hij is de plaats van Zijn wereld, maar Zijn wereld is niet Zijn plaats'. Sjamajiem ('de hemel'); HaKadosj Baroeg Hoe ('de Heilige Hij zij gezegend'); Ribbono sjel olam ('Heer der wereld'); Av ('Vader'), vooral ook in de vorm Avinoe sjè basjamajiem ('Onze Vader in de hemel'); Melèch ('koning'), meestal in de vorm Malkénœ ('Onzer Koning'). Ook Mèlech Malché haMelachiem ('Koning van de Koning der Koningen'); HaRachaman ('de Barmhartige'); Jitbarach ('de Gezegende'); Gevoera ('de Machtige'); Sjechina ('de Goddelijke Aanwezigheid'); Gavoë ('de Hoge'); Ma'ala ('Die boven is'); Sjalom ('Vrede'); HaBoré ('de Schepper').

Samengevat uit M.D. Cassuto, Entsiklopedia Mikraiet (1950) I, 302-320; en Louis Jacobs, A Jewish Theology (1973) p. 137 ev.

Niet opgenomen zijn de namen van God in de Middeleeuwse Joodse filosofie en in de Kabbala.

Tenachon. Samengesteld door Eli Whitlau ism Yehuda Aschkenasy, 1987, nr. 10 (Folkertsma Stichting voor Talmudica): pp. 158-160

Bijlage 2:

JOSL RAKOVER

'Ich glojb in der zoen, afile ven zi sjajnt nit; ich glojb in der libe, afile ven ich fil ir nit, ich glojb in Gott, afile ven er sjvajgt. '

'Ik geloof in de zon, ook als ze niet schijnt. Ik geloof in de liefde, ook als ik die niet voel. Ik geloof in God, ook als Hij zwijgt.'

Op de muur gekalkte woorden in een kelder in Keulen aan de Rijn, waar zich gedurende de hele oorlog enkele joden verborgen hielden.

"Josl Rakover wendt zich tot God " door: Zvi Kolitz

In een van de ruïnes in het getto van Warschau is tussen geblakerde stenen en menselijke botten, verstopt in een flesje, het volgende testament gevonden, dat in de laatste uren van het getto van Warschau geschreven werd door een jood met de naam Josl Rakover.

"Ik kan na alles wat ik heb meegemaakt niet zeggen dat Mijn verhouding tot God niet veranderd is, maar ik kan met absolute zekerheid zeggen dat mijn geloof in Hem geen spat veranderd is. Vroeger, toen het mij goed ging, was mijn verhouding tot Hem als tot iemand die me met gunsten overlaadde en die ik daardoor voortdurend iets verschuldigd was. Nu is mijn verhouding tot Hem als tot iemand die mij ook iets verschuldigd is, veel verschuldigd is. En nu ik voel dat Hij mij ook iets verschuldigd is, denk ik dat ik het recht heb Hem te vermanen. Ik zeg echter niet, zoals Job, dat God met zijn vinger mijn zonden moet aanwijzen, opdat ik weet waaraan ik dit alles verdien. Want grotere en betere mensen dan ik zijn er rotsvast van overtuigd dat het op dit moment niet om straf voor zonden gaat, maar dat er in de wereld iets bijzonders aan de hand is: dat het een tijd is van hastores ponem, dat wil zeggen een tijd waarin God Zijn gezicht verborgen houdt."

"In zo'n toestand verwacht ik natuurlijk geen wonderen en ik bid niet tot Hem, mijn God, om medelijden met mij te hebben. Tegenover mij mag Hij zich met dezelfde gezichtsverhullende onverschilligheid gedragen als tegenover miljoenen van Zijn volk. Ik ben geen uitzondering op de regel en ik verwacht geen speciale behandeling. Ik zal niet meer proberen mezelf te redden en ik zal hier niet wegluchten."

"Niets is zo heel als een gebroken hart, heeft een beroemde rebbe eens gezegd, en er bestaat ook geen uitverkorener volk dan een permanent zwaar getroffen volk. Toen ik niet kon geloven dat God ons als uitverkoren volk bestemd had, geloofde ik dat we door onze ellende waren uitverkoren. Ik geloof in de God van Israël, ook al heeft Hij alles gedaan om mij niet in Hem te laten geloven. Ik geloof in Zijn wetten, ook al kan ik Zijn daden niet rechtvaardigen. Mijn verhouding tot Hem is niet meer die van een knecht tot zijn meester, maar die van een leerling tot zijn rebbe. Ik buig mijn hoofd voor Zijn grootheid, maar ik zal niet de stok kussen waarmee Hij mij slaat. Ik heb Hem lief, maar Zijn tora heb ik meer lief, en zelfs al zou ik teleurgesteld in Hem zijn, dan zou ik nog Zijn tora beschermen. God betekent religie, maar

Zijn tora betekent een levenswijze, en hoe meer wij voor die levenswijze sterven hoe onsterfelijker zij zal worden.

Daarom veroorloof ik mij, God, voor mijn dood, nu ik volkomen bevrijd ben van ieder spoor van angst, nu ik me bevind in een toestand van absolute innerlijke rust en zekerheid, voor de laatste keer in mijn leven met je te argumenteren.

Je zegt dat we gezondigd hebben. Natuurlijk is dat zo en daar worden wij voor gestraft. Ook dat kan ik begrijpen. Maar ik wil dat je me zegt of er één zonde op de wereld is die een straf waard is zoals wij die nu gekregen hebben.

Je zegt dat je het onze vijanden nog betaald zal zetten. Ik ben ervan overtuigd dat je het hun meedogenloos betaald zult zetten en ook daaraan twijfel ik niet. Maar ik wil dat je me zegt of er één straf op de wereld is die kan maken dat de misdaad die tegen ons is begaan, wordt vergeven.

Nu zeg je misschien dat het niet gaat om zonde en straf maar dat het een kwestie is van een toestand waarin je je gezicht verborgen houdt en je de mensen aan hun driften overlevert. Dan wil ik je vragen, God, en die vraag brandt als een verterend vuur in me: 'Wat, o wat moet er nog gebeuren voordat je je gezicht weer aan de wereld laat zien?'

Ik zal je duidelijk en openlijk zeggen dat nu, meer dan in enig eerder tijdperk in onze oneindige lijdensweg, wij, de gemartelden, de onteerden, de verstikten, de levend begravenen en de levend verbranden, wij, de beledigden, de bespotten, de uitgelachenen, de bij miljoenen tegelijk vermoorden, hebben het recht te weten waar de grenzen van je geduld liggen.

En ik wil je nog iets zeggen: trek de strop niet te veel aan, want hij kan God verhoede het knappen.

"Vergeef degenen die je naam gelasterd hebben, die andere goden zijn gaan dienen, die onverschillig tegen je zijn geworden. Je hebt ze zo erg geslagen dat ze niet meer geloven dat je hun vader bent, of dat ze een vader hebben. En ik zeg je dat uitdrukkelijk, omdat ik in je geloof, omdat ik meer in je geloof dan ooit, omdat ik nu weet dat je mijn God bent, want God, het kan toch niet zo zijn dat je de God bent van degenen wier daden het gruwelijkste bewijs zijn van agressieve goddeloosheid. Als je niet mijn God bent, wiens God ben je dan wel? De God van de moordenaars?

Als degenen die mij haten, die mij vermoorden, zo duister, zo slecht zijn, wie ben ik dan als ik niet iemand ben die iets van je licht, je goedheid vertegenwoordigt?

Ik kan je niet prijzen voor de daden die je toestaat. Ik zegen en prijs je echter om je bestaan zelf, om je schrikwekkende grootheid, die blijkbaar zo geweldig is dat zelfs dat wat zich op dit moment afspeelt geen beslissende indruk op je maakt. Maar juist omdat je zo groot bent en ik zo klein, bid ik je, waarschuw ik je, omwille van je naam: benadruk toch niet langer je grootheid door toe te laten dat de onschuldigen getroffen worden!"

"Ik sterf rustig, maar niet tevreden. Geslagen, maar geen slaaf, verbitterd, maar niet teleurgesteld, gelovig maar niet smekend, verliefd op God maar niet als iemand die blindelings ja en amen tegen hem zegt. Ik ben Hem gevolgd ook toen Hij mij van zich afstootte. Ik heb Zijn geboden opgevolgd, ook toen Hij mij daarvoor straffe. Ik heb Hem liefgehad, ik ben verliefd op Hem geweest en gebleven, ook toen Hij mij tot in de grond vernederde, mij doodmartelde en aan schande en spot uitleverde.

Mijn rebbe vertelde me altijd opnieuw de geschiedenis van een jood die met vrouw en kind voor de Spaanse Inquisitie vluchtte en met een bootje over een stormachtige zee een rotsig eiland bereikte. Toen kwam er een bliksemslag, die zijn vrouw doodde. Er stak er een storm op, die zijn kind in zee wierp. Alleen, eenzaam als een steen, naakt en barrevoets, gegeseld door de storm en beangstigd door de donder en de bliksem, met verwaaide haren en zijn handen opgeheven naar God, vervolgde de jood zijn weg op het woeste, rotsige eiland wendde zich als volgt tot God: 'God van Israël, ik ben hierheen gevlucht om je ongestoord te kunnen dienen, je geboden op te volgen en je naam te heiligen.

Maar je doet alles om mij niet in je te laten geloven. Als je denkt dat het je zal lukken me met die beproevingen van de goede weg te laten afdwalen, moet ik je, God van mij en mijn voorouders, zeggen dat dat je allemaal niet zal helpen. Je mag me beledigen, je mag me straffen, Je mag me het dierbaarste en beste dat ik op de wereld heb afnemen, je mag me doodmartelen ik zal altijd in je geloven. Ik zal je altijd liefhebben, altijd jou alleen, ondanks wat je me aandoet.'"

Kolitz, Z., Josl Rakover wendt zich tot God, Baarn 1998 (Ten Have)
